विषयः : पृ०

पुत्राणां पितृदायभाक्त्वम् ... ९९
वाणिज्यार्थसमुद्रयात्रा ... ९९
वनदस्यूनामप्यस्तिता ... ९९
ग्रन्थिच्छेदकानामप्यस्तिता ९९
चौरस्यास्तिता तन्निन्दा च १००
ऋणव्यवहार १००
सार्वभौमराजास्तिता ... १००
राजप्रियार्थप्रजानामावेदनम् १००
राजभ्रातॄणां राजानुचरत्वम् १०१
राजधानीपरिरक्षणम् ... १०१
ऐकमत्याय शपथव्यवहारः १०१
युद्धार्थमवैतनिकानामपि
प्रजानां स्वतः प्रवृत्तिः १०१
सामतोऽपि शत्रु वशीकरणम् १०१
सेनानियोगप्रकारवर्णनम् १०२
उपविसोकव्यवहारः ... १०२
सशिल्पपतिपत्नीवधव्यवहारः १०२
अनलसप्रशंसा,अलसनिन्दा च १०३
काश्यादिचतुर्युगलक्षणम् ... १०३
वर्षर्तौ सर्वत्र सद्भावः .. १०५
युगधर्माणां सर्वयुगाश्रितत्वम् १०५

अथैतरेयकालिकविज्ञानानि १०५
पृथिव्या गतिहेतुः, द्यावा-
पृथिव्योः सम्बन्धः, शापहेतुः,
उदकानां गतिह्रासवृद्धि-
भावहेतुश्च .. १०५ - १०७

विषयः ....

पृथिव्या भ्रमणम्, सूर्यस्य
उदयास्तमयाभावः, अहो-
रात्रनिवृत्तिहेतुश्च ... १०७
सूर्यविज्ञानम् ... १०८
चन्द्रविज्ञानम् ... ११०
वायुविज्ञानम् ... १११
अग्निविज्ञानम् ... १११
अब्विज्ञानम् ... १११
पाश्चात्यानुकरणस्य कर्तव्यता ११२
विद्युद्विज्ञानम् ... ११३
गर्भादिविज्ञानम् ... ११३
शारीरादिविज्ञानम् ... ११४
खाद्यविज्ञानम् ... ११५
भेषजविज्ञानम् ... ११५
कालविज्ञानम् ... ११६
दिग्विज्ञानम् ... ११६
देश-जातिविज्ञानम् ... ११७
शिल्पविज्ञानम् ... ११७
शब्दार्थविज्ञानम् ... ११७

अथ कस्याः शाखाया इदम्? ११८
विष्णुपुराणीयशाखाकथा ११९
भागवतीयशाखाकथा ... १२०
कूर्मपुराणीयशाखाकथा १२१
पौराणिकशाखामतखण्डनम् १२१
शाखापदार्थनिरूपणम् ... १२३
स्वामिदयानन्दीयशाखाकथा १२५

॥ ऐतरेयालोचनम् ॥

अथेदमालोचयामः—(१) किं मिदमैतरेयं नाम?, (२) कोऽस्य प्रवक्ता?, (३) कुत्रत्यः सः?, (४) कः कालोऽस्य?, (५) कीदृशान्यासन् तदानीन्तनाचारव्यवहारविज्ञानानि?, (६) कस्याः शाखाया इदम्?, (७) कोऽस्य विषयः?, (८) किमु प्रयोजनमेतस्येत्यष्टौ ॥

(१)

अथ किं मिदमैतरेयं नाम? ब्राह्मण मिति ब्रूमः। किमु ब्राह्मण मिति? अत्राह जैमिनिः—"शेषे ब्राह्मणशब्दः"—इति (२. १. ३३.)। मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण मिति तदर्थः। यद्यपि विचारेणेदं लक्षणं युक्ततम मिति ऋग्भाष्यभूमिकादौ सायणादिभिरङ्गीकृतम्, न तथाप्यर्थज्ञानाय तादृश मिति मन्यामहे वयम्; एतल्लक्षणत एव तत्स्वरूपाप्रतीतेर्ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च। अतोऽत्र "कर्मचोदना ब्राह्मणानि"—इति (३५सू०) आपस्तम्बलक्षण मेवेहाश्रयामहे। ननु मन्त्रा अपि कर्मचोदनापरा भवन्ति, अतस्तल्लक्षणं सदोष मिति चेदत्र ब्रूमः,—पदार्थस्वरूपबोधानुपयुक्तनिर्दोषलक्षणतो वरं पदार्थस्वरूपबोधायोपयुक्तं सदोषलक्षण मपीति। तत्त्वतो यथा यजुर्बहुलाया ऋक्संहिताया यजुर्वेदत्वं न दोषावहम्, तथैव कर्मचोदनाबहुले ऽत्रैतरेयादौ ब्राह्मणत्व मपीति। ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयस्तु संक्षेपतो निरूप्य-

लोचने "कोऽसौ वेद: ?"–इतिप्रकरणे प्रकाशिता एव। ततो दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुट मेवावादि। तत्र हि वेदसञ्ज्ञाविचारोपसंहारे— "ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामास्ति। अत्र प्रमाणम्। 'ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यः (श० १३. १.)' –इति, 'समानार्थावेतौ ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च'–इति व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.)। चतुर्वेदविद्भिर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैर्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्राह्मणानि"–इति। इत. पूर्वं मूलमात्रस्यास्यैतरेयस्य सम्पादनभूमिकायां डा०–हग्–महोदयेनापि ब्राह्मणशब्दनिर्वचन मेव मेव सूचितम्। अस्माकन्त्वत्रास्ति किञ्चिद् वक्तव्यम्। तद्यथा— न हि "ब्राह्मोऽजातौ"–इति (पा० ६. ४. १७१.) सूत्रे जायति ब्रह्मन्शब्दाद् अन्यपरो ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते, अतो ब्राह्मणवाचिब्रह्मन्शब्दान्नेदं निष्पन्नं ब्राह्मणं पदम्, अपि लक्ष्म्यते ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्ताद्यर्थेऽपि स्यान्निष्पन्नं ब्राह्मण मिति।

तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिबोधकं वचनं ब्राह्मणम्, तादृशवचनानां समूहो ग्रन्थोऽपि ब्राह्मण मेव। वचनपरत्वादेवास्य ब्राह्मणशब्दस्य क्लीबत्वम्। अथवा अस्त्वेतद् ब्राह्मणपदं भाष्यपरम्। वेदार्थवित्तमेन ब्राह्मणेन प्रोक्तं 'यागविध्यनुस्यूतं मन्त्रभाष्य मेव ब्राह्मण मिति। ब्राह्मणस्य वेदत्व मुररीकुर्वताऽपि सायणाचार्येण स्वकण्ठरवेणैवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्व माभाषि। तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्— "ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समाम्नाताः"– इति। वस्तुतश्च मन्त्राणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वात् ब्राह्मणकाले तदर्थप्रत्ययसंशयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां

ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्याख्यानाय च प्रवृत्तिः समुत्पन्ना; तत एवेमानि पैङ्ग्यकौषीतकैतरेयादीनि आदिवेद-भाष्याणि सम्पन्नानीति वक्तुं युज्यत एव। तदिद मस्माभिर्नि-रुक्तालोचने (ङ—ङी) "वस्तुतः"-इत्यादिना "वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानीति"-इत्यन्तेन च ब्राह्मणग्रन्थाना मादिवेदभाष्यरूपत्व मेव सिद्धान्तितम्।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविधय एवोपलभ्यन्ते। तत्र यागेषु यागाङ्गद्रव्यदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्या-द्युत्पादनार्थाः स्तुत्यादयः स्तुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च बह्व्य आख्याताः श्रूयन्ते। ता एव अर्थवादा अप्युच्यन्ते। तदप्युक्त मापस्तम्बेन— "ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च"-इति (३६, ३७ सू०)। तथाङ्गसतो बहूनां मन्त्राणां मन्त्रांशानां वा प्रायोऽधियज्ञपरव्याख्यानानि, क्वचिदन्यान्य-विधान्यपि समाम्नातानीति सर्वेषा मेव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां यागविधानार्थतैव पाफल्यत इति "कर्मचोदना ब्राह्मणानि"-इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सर्वत्रेति निरवद्यम्॥

अथोक्त मेवार्थं मिदोदाहरणैः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे। प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिर्विहिता। सा खल्वग्निष्टोमादि-यागेषु दीक्षणार्था भवति। यागस्त्रिविधः; इष्टि-होत्र-सत्र-भेदात्। तत्रेय मिष्टिः प्रथमविधो यागः। अस्य देवताविधानन्त्वेव माम्नातम्— "अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः"-इत्यादि (ऐ० ब्रा० १. १. १.)। एतेनास्य यागस्य अग्निर्विष्णुश्च द्वे देवते अवगम्येते। ततो द्रव्यविधानन्त्वेव माम्नातम्— "आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीय

मेकादशकपालम्''–इत्यादि। इत उत्तर मेतदीयावान्तरबहुविधविधानाद्यनन्तरं मन्त्रद्वयं विहितम्— "अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां सङ्गतानां विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः''–इत्यादि। अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वो दीक्षायागप्रधानहविषः पूर्वोक्तस्य तस्य 'पुरोऽनुवाक्या' भवति, उत्तरो याज्येति विवेकः। तदेनयोः स्पष्टार्थतया, अविवाचितविशेषतात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्यं नोक्तं ऽत्रैतरेयके ; अपि यदेतदुपक्रमे "अग्निर्वै देवानां मवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः''–इति देवद्वयस्तुतिराम्नाता, तत्रैवैतन्मन्त्रद्वयस्य सामान्यतस्तात्पर्यव्याख्यानं सम्पन्नम्। 'अग्नेः' पार्थिवस्यावमत्वम्, पृथिवीस्थत्वात् ; एवं 'विष्णोः' आदित्यस्योत्तमत्वम्, द्युस्थत्वात् ; अन्यासां वाय्वादीनां सर्वासा मेव देवताना मेनयोर्द्यावापृथिव्योरेव अन्तःस्थत्वात् एनयोर्ग्रहणेनैव ग्रहण मभीष्ट मित्याशयः। मन्त्रावेतौ ऋग्यजुस्सामाथर्वशाखीयसंहितास्विदानीं प्रचलितासु न दृश्येते ; कृष्णयजुस्तैत्तिरीयब्राह्मणे तु सूचेते (२. ४. ३. ३, ४.), परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः। आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि हि प्रपद्य विहितावेताविति न त्वाश्वलायनशाखीयावप्यभिगम्येते ; अत एतौ ततोऽप्यन्यशाखीयाविति ध्रुवम्॥

सोमप्रवहणीना मृचान्तु विधान॰मनु व्याख्यानानि चाम्नातानि। तद्यथा— "भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्वाह, अयं वाव लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः श्रेयान्, स्वर्ग मेव तं लोकं गमयति। बृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति, ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मैवा स्मा एतत् पुरोगव मकर् न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति। अथेमवस्य वर आ पृथिव्या इति, देवयजनं वै वरं पृथिव्यै, देवयजन एवैनं

तदवसाययति।' आरे मत्तून् कुणुहि सर्ववीर इति, द्विषन्त मेवास्मै तत् पाप्मानं भ्रातृव्य मपबाधतेऽभयं पादयति"-इति प्रथमर्चो विधिव्याख्याने (ऐ० ब्रा० १. २. २.)। एषापि प्रचलिताया मृक्शाखायां नाम्नातैत्यन्यशाखीयैव; तैत्तिरीयसंहितायान्तु श्रूयते १. २. ३. १८॥

ब्राह्मणविषयाणां विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तये अन्यत्रान्यथा चोदाहरामः। श्रूयते हि शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया आदिरेषा कण्डिका— "इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे"-इति। शतपथब्राह्मणेऽस्या मन्त्रत्रयात्मिकात्वं स्वीकृत्य, प्रथममन्त्रस्य पर्णशाखाच्छेदने, द्वितीयस्य तयैव शाखया ताडनेन गवां वत्सानांञ्चैकीकरणे, अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तयैव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्वत्सतः पृथक्करणे विनियोगौ विहितौ व्याख्यातास्य ते त्रय एव मन्त्राः। तद्यथा— "स आच्छिनत्ति— 'इषे त्वोर्जे त्वेति। इष्यै तदाह, यदाहेषे त्वोर्जे त्वेति; यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह। अथ मातृभिर्वत्सान्त्समवार्जयन्ति, स वत्सं शाखयोपस्पृशति— 'वायव स्थेति। अयं वै वायुर्योऽयं पवते; एष वा इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च; वर्षत्येष वा एतासां प्रप्याययिता; तस्मादाह वायव स्थेति। ०—० अथ मातृणा मेकां शाखयोपस्पृशति वत्सेन व्याकृत्य— 'देवो वः सविता प्रार्पयत्विति। सविता वै देवानां प्रसविता, सवितृप्रसूता यज्ञं सम्भरानिति; तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति। 'श्रेष्ठतमाय कर्मण इति। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति"-इति माध्य० शत० ब्रा० १. ५. ४. १-५।

तदेव मस्या [मन्त्रयात्मिकायाः शुक्लयजुःप्रथमकण्डिकायाः सविनियोग एषोऽर्थः सम्पन्नः—

(१) 'इषे त्वा, ऊर्जे त्वा' इष्यै त्वां ; छिनद्मीति शेषः ।

(२) 'वायवः स्थ' पवमानाः, वर्द्धनेन प्रप्यायमानाः यूयं स्थ ; युष्मान् समवसृजन् मातृयोपस्थापयामीति शेषः ।

(३) 'सविता' देवानां प्रसविता 'देवः', 'वः' युष्मान् , यज्ञं सम्भरान् , पवमानान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' यज्ञाय 'प्रार्पयतु' ; सवितृप्रसूता वय मिदं याचामह इति शेषः ।

नून मेषोऽर्थोऽधियज्ञः, यद मेतेनैव पदव्याख्यानेनाधिदैवतोऽर्थोऽपि सम्पद्यत एव । तद्यथा— "अयं वै वायुर्योऽयं पवते" । 'यः अयं पवते' सदैव पवमानो विद्यते, स एव 'अयं' त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षः, अत एव विषयादिशून्यो भौतिको 'वायुः' । "एष वै इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च" । 'यत् इदं किञ्च' स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् , तत् 'इदं सर्वं' 'एषः वै' वायुरेव 'प्रप्याययति' प्रकर्षेण वर्द्धयति । "एष वै वर्षति" वायुरेव वृष्टिधाराः सर्वाः मेघतयालयन् पृथिव्यां संवाह्योपस्थापयति । अत एव "एतासाम्" पार्थिवीना मपां "प्रप्याययिता" वर्द्धयिता भवति । तत एवम्भूतं 'त्वा' त्वां वायुं "इष्ये" जानामि । "वृष्टात् ऊर्क्=रसः जायते" । "तस्मै" ऊर्जे– रसाय, तत एवान्न मुत्पद्यत इति 'इषे' अन्नाय च 'त्वा' त्वां जानामि । "देवानां" सर्वेषा मस्मदादीनां "प्रसविता" सूर्यः ईश्वरो वा 'वः' "यज्ञं सम्भारान्" प्राणनहेतून् युष्मान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' "यज्ञाय" प्राणनकार्यनिर्वाहाय 'प्रार्पयतु' सदैव प्रार्पयत्वेव, वय मपि "सवितृ-प्रसूताः" एव, अश्नानिति शेषः ॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम् , वर्षहेतुत्वम् ,

वृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम्, तत आप्यायनहेतुत्वम्; सर्वप्रभूतत्वम्, प्राणनरूपश्रेष्ठकर्मकारित्वञ्चेत्याख्यातं वायुविज्ञानम्। प्रधानतो वायुविज्ञानार्थ एव चाम्नातो यजुर्वेदः। अतएवैतदुक्तम्— "अग्नि-वायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्"— इत्येवमादिक मिति॥

श्रूयते चात्र पर्णशाखयैव वत्सापाकरणकर्मविधानार्था क्षुद्रतमैकाख्यायिका। तद्यथा— "यत्र वै गायत्री सोम मच्छापतत्, तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद। गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत् पतित्वा पर्णोऽभवत्। तस्मात् पर्णो नाम। तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति। तस्मात् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति"—इति (शत० ब्रा० १.७.१.)।

अस्यार्थः— 'यत्र' यस्मिन् काले हि 'गन्धर्वनगरे' हिमालयस्य कस्मिंश्चित् सुरम्यशिखरे 'सोमं' सोमवल्लीद्वयम् 'अच्छ' आप्तुं 'गायत्री' काचिद् गायिका 'अपतत्' गतवती; 'तत्' तदैव 'आहरन्त्याः' सोमवल्लीहरणं कुर्वन्त्याः 'अस्याः' 'अपादस्ताभ्यायत्य' 'अवस्ता'=अवस्तात्=अधस्तात् 'अपायत्य' वियुज्य स्थितं 'पर्णं' पर्णाकार मेव पर्णबीजं 'चिच्छेद', सा गायत्रीति शेषः। 'गायत्र्यै' गायत्र्याः तस्याः 'वा' अथवा 'सोमस्य' राज्ञः' अङ्गसंलग्न मागतं 'तत्' छिन्नं पर्णं 'पतित्वा' भूमिं गत्वा 'पर्णः' पर्णापरपर्यायः पलाशो वृक्षः 'अभवत्'। यतः पर्णत एवास्योत्पत्तिः, तस्मात् 'पर्णो *नाम' पर्ण इत्येष वृक्षः प्रसिद्धः।* 'तत्' तस्मात् 'अत्र' 'सोमस्य' सारभूते रसे 'यदेव' 'न्यक्तं' वीर्यम्, 'तत्' इहापि पलाशवृक्षेऽपि 'असत्' अस्तीति।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति। पुरा नासीदिहार्यनगरीषु पलाशवृक्षो हिमवतः पूर्वादिहानीत

इति प्रथमम्। बहुषु पलाशारण्येषु च प्राप्यते सोम इति द्वितीयम्। पलाशस्य फलानि न जायन्ते, अपि पत्राकाराण्येवैषां बीजानि भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्योत्पत्तिर्भवतीति तृतीयम्। यत एव पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाश इति वाख्यायत इति चतुर्थम्। एतद्रसस्यापि सोमरसतुल्य-बलकारित्व मिति पञ्चमम्॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च संलक्ष्य, तत्र गन्धर्वनगरे सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतपथे ऽन्यत्र च श्रुतम् (३का. २प्र. २क.), तत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्य मिति॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित् सूक्ते विधातव्येऽप्याख्यायिकाम्नातेति। तद्यथा—"तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्"—इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ६.)। तार्क्ष्यदेवताकं त्र्यृचं सूक्तं तार्क्ष्यम् (ऋ० मं० १०. १७८. १-३.), तस्मिन् 'तार्क्ष्ये' सूक्ते; तेन सूक्तशंसनेनेति भावः। 'स्वर्गकामस्य' यजमानस्य, प्रसङ्गागतं 'दूरोहणं' स्वर्गं 'रोहेत्', रोहण मारोहणं तत् सम्पादयेत्; शंसनकर्त्ता ऋत्विगिति शेषः। इम मेव विधिं प्रस्तोतु माम्नातैषा स्वल्पाख्यायिका—"तार्क्ष्यो ह वा एतं पूर्वोऽध्वान मैत्, यत्रादो गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोम माहरत्; तद्यथा चैत्रन्न सध्वनः पुर एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्"—इति। 'तार्क्ष्यः' तन्नामा कश्चित् 'वै' एव 'पूर्वः' अग्रगामी सन् 'एत मध्वानं' पार्वत्यमार्गम् 'ऐत्' आगमत्, दर्शयन्निवेति यावत्। कदा किमर्थं मित्याह—'यत्र' यस्मिन् 'अदः' वृत्तान्तं सम्पन्नम्। किमित्युच्यते—'गायत्री' देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वान् मोहयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता, काचिद् गायिका नारी, 'सुपर्णः' पक्षी, तद्वत् (लुप्तोपमान मिदं पदम्), स यथा तीक्ष्णदृष्टिर्द्रुतगामी, स्थिरलक्ष्य सन् स्वलक्ष्ये

उत्पतिष्णुर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहरत्' आहृतवती,'तत्' तदानीं 'अथा' 'अध्वन: चेतर्त्तं' मार्गविशेषाभिज्ञं तद्देशवासिनं कञ्चिज्जनं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाग्रगामिनं 'कुर्वीत', 'तादृक्' 'तत्' तार्क्ष्यंसमं, दूरोहणारोहणाय भवतीति शेषः। कश्चासौ तत्र तादृग्विजनप्रदेशे पुरपस्तार्क्ष्य इत्याह— "अयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवते"—इति। 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः। कः ? 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदेव सर्वत्र प्रवहति। एवञ्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्य इत्युक्तं सम्पन्नम्। स एष वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति। तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायोर्गन्धवहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आयातीति समनुभूय तत्प्रदेशं गतवती सेति भावः। एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञान मावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति। 'एषः' तार्क्ष्यापरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' मृतानां सुकृतीनां जन्तूना मातिवाहिकान् देहान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति। किञ्च स्वरित्यादित्यपर्यायशब्दो निघण्टौ (१. ४. १.) पठितः, व्याख्यातश्च तथा निरुक्तेऽपि (२. ४. २.), ततश्चादित्यरश्मीना मिह पृथिव्या मभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोकवोढृत्वम्। तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एषः, अमुत्रातिवाहिकसूक्ष्मदेहवाहकश्चैष एव ; तदिदं महाविज्ञानद्वयञ्चैतदाख्यायिकयोपदिष्ट मिति ध्येयम्॥

एवमादिभ्य आख्यायिकाभ्यो बहव उपदेशाय लभ्यन्ते ; तत एता एवावलम्ब्य बह्व्यः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तथाविधेतिहासादिषु च स्वल्पमतीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां धर्मोपदेशाय

मिद मिति। पौराणिकसूर्यचन्द्रसृष्ट्यादिविज्ञानानि तु सर्वाण्येव वेदविरुद्धान्येवेति वेद्यं वेदविद्भिः स्वत एव स्फुटम्।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिताः, तत्सिध्यर्थां द्रव्यदेवता-मन्त्राश्च विहिताः, तत्र सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थाः किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेशका अपि गौणमूलाः कल्पनासम्भूता आख्यायिकाश्च बह्व्य आम्नाताः, तत्तन्मन्त्राणां तत्तद्यागाद्युपयोगित्वं वर्णयितुं समासतस्तात्पर्यान्वाख्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि। ततश्च विध्यर्थवादाख्यानपूर्वक मादिमं मन्त्रभाष्यं ब्राह्मण मित्येव पर्यवस्यति ब्राह्मणलक्षणम्। अस्ति चात्र ग्रन्थे तल्लक्षणं समन्तादितीद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना चैतदैतरेयक मिति सिद्धम्॥

---

(२)

अथातो विचार्य मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति? महिदास इति ब्रूमः। तथा ह्यारण्यकम्—"एतद्ध स्म वै तद् विद्वानाह महिदास ऐतरेयः"–इति (ऐ० आ० १. ८. २.)। छन्दोगब्राह्मणेऽप्येव मेव (५. १६. ७.)। तत्र "महिदासो नामतः, इतराया अपत्य मैतरेयः"–इति शाङ्करं भाष्यम्। अस्यस्य भाष्यभूमिकायामालेखि सायणेनेवम्— "प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्यैतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एता माख्यायिका माचक्षते। कस्य चित् खलु महर्षेः बह्व्यः पत्न्यो विद्यन्ते स्म। तासां मध्ये कस्याश्चिदितरेति नामधेयम्। तस्या इतरायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः। तदीयस्य तु पितुर्भार्यान्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयो न तु महिदासे। ततः कस्याञ्चिद् यज्ञसभायां स महिदास मवज्ञायान्यान् पुत्रान् स्वोत्सङ्गे स्थापया-

मा पादिति। स वह्विर्धन्वो दृढः पिपासया वित्त एतदपोनप्त्रीय मपश्यत्"-इत्यादि (२.३.१.)। तदपोनप्त्रीयं सूक्तन्तु दाशतय्यां दशमे विंशं द्रष्टव्यम्॥

तत्त्वतस्तु पुरा खल्वार्यावर्त्ते ये नगरवासिनः सभ्यास्तेषा मार्यत्वम्, ये त्विहावीतरागा अप्यरण्याश्रिता गिरिकन्दरादिवासिनो ऽसभ्यास्तेषा मनार्यत्व मित्येव जातिद्वयं पार्थक्येन वर्णनीय मासी-त्कर्मस्थानव्यवहारादिभेदतः। तथा ह्याथर्वणिकाः किल तज्जातिद्वय मवलम्ब्यैवेय माम्नायन्ते (१९. १. ८. १.) —

"प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, — उत शूद्र उतार्ये"-इति।

अहो प्रशस्तोऽयं तदानीन्तनः सार्वजनीनप्रीतिभावः! तदेवं तदानीं यथा ज्ञानालोचन-बलरक्षण-पणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रकल्पिताः, तथैवानार्याणा मपि धार्यानु-गतत्वाननुगतत्वभेदात् द्वैविध्यं सम्पन्नम्। ये त्वनार्या अप्यार्याणा मानुगत्य मालम्बिरे, त एव दासाः; तद्विपरीतास्तु दस्यव इति व्यपदिष्टाः। त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु म्लेच्छा इति चाख्याताः। इत्थ मिह पञ्च जातयो निष्पन्नाः। एताश्च पञ्च जातयो मनुष्याणा मेवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्व मासां पञ्चजन इति। तदेव मेषु पञ्चजनेषु कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्य इति त्रय आर्याः; दासो दस्युश्चेति द्वावनार्याविति स्थितम्॥

अथ यद्यपि जातिर्जन्मेति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि-ण्येव जातिरित्येव सर्वसम्मतम्, सम्प्रति तदन्यथाकरणे जात्यु-च्छेदप्रसङ्गः स्यादिति सत्यम्! तथापि कर्मतो जात्यन्तरतापि नास-त्यम्!। तदाहापस्तम्बः— "धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्ण

मापद्यते जातिपरिवृत्तौ"–इति, "अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णं मापद्यते जातिपरिवृत्तौ"–इति च (२. ५. १०, ११)

मनुरप्याह— "शूद्रो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्।
क्षत्रियाज्जात मेवन्तु विद्याद् वैश्यात्तथैव च"–इति १०. ६५।
"जातो नार्या मनार्यायां मार्यादार्यो भवेद् गुणैः"
–इति (१०. ६७.) च मनूक्त मिह स्मर्त्तव्यम्॥

न च व्यवहारादिभिरिव जातिपरिवर्त्तन मदृष्टचरं वक्तव्यम्। तत्रानार्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽभवदपोनप्त्रीयसूक्तदर्शनमामर्ष्यादिति तु इदानी मेव प्रदर्शितम्; आर्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽपि समाम्नात दृष्टैवैतरेयके। तथाहि—"तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः, पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चाशत् कनीयांसः, तद् ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे, ताननु व्याजहारान्तान् वः प्रजा भक्षीष्टेति। त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शवराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः"–इति (७. २. ६.)।

विश्वामित्रस्य जन्मतः क्षत्रियत्वम्, वसिष्ठस्यर्षेर्धेनुप्रार्थनम्, तदलाभात् तच्छतपुत्रनाशनम्, ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ इति पौराणिकी कथापि स्यादस्योपयोगिनीनादरणीया, किन्तु सा नून मामूलकल्पितैव;—न स महर्षिः कदाप्यासीदब्राह्मणः, नापि कदापि तेन वसिष्ठस्यर्षेर्धेनुप्रार्थनं कृतम्, न च तच्छतपुत्रनाशमायाविधस्य महर्षेः कथ मपि युज्यते, नेव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्व मापेति सर्वं मेवेद मसङ्गत मसूलं वचः पौराणिकानाम्; वेदमूलत्वलाभावादंशतो वेदविरुद्धत्वाच्चेति वेदानुशीलिनां सुविदित मेवेति दिक्॥

प्रकृते तु यथाच प्रतीच्योदीच्यापाच्यभारतीयानां भारतमस्मात्–

मेनिकेषु विद्यमानत्वप्रयोगत्वेऽपि बङ्गदेशीयानां योग्यशब्दाद्यभावत एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्याग्फिरिङ्गीति प्रसिद्धानां युरोपीयानाम्; तथैवामिश्रितार्यशोणितानामनार्याणां बुद्धि-मान्द्यादिनाऽनुपयुक्ततयैवाच्चाण्डालेषु वेदग्रहणायोपनयनविधे-रभावोऽनुग्रह एव, विमिश्रार्यशोणितानां तु वेदाभ्यासक्षमाणां वेद-ग्रहणायोपनयनं केन वारितमिति स्फुटम्। मनुरप्याह—"बीज मेके प्रशंसन्ति क्षेत्र मन्ये मनीषिणः"-इत्यादि (१०.७०.)। "जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद् गुणैः"-इति च (१०.६७) गुणपक्षपातस्तथैव। शूद्रस्य वेदाधिकारे साक्षात् संहितावचनमपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन-(वा० सं० २६. २.)।

"यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः।
ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय"-इति।

तदेवं वेदविधेः पक्षपातदोषभाक्त्वं न कथमपीति स्पष्टम्; स्पष्टञ्च दासानामनुपयुक्तमतीनां मन्वादिकर्तृकं वेदानधिकारित्व-विधानमनुग्रहार्थमेवेति।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रसङ्गादिहान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति, तद्यथा—भारतवर्षीयाणामस्माकं शास्त्रग्रन्थेषु यावन्तो विधिनिषेधा विहिताः, यानि च वर्णाश्रमधर्मशासनानि श्रुतानि स्मृतानि च, तैः खल्विमे वयं भारतवर्षीया एव शास्याः, न त्वन्य-देशीयाः; अत एवोक्तं मनुना—"अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुण-दोषौ च कर्मणाम्। चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः"-इति (१. १०७.)। एवञ्चास्मच्छास्त्रकृता ब्राह्मणादिजातिसञ्ज्ञा त्वस्माकमेव; भारतादन्यत्र ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णाः शूद्रम्लेच्छाश्च नैव सन्तीति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिजातिमत्त्वेनार्यत्वं शूद्रत्वे म्लेच्छत्वे-

नानार्थत्वं वा न किमपि सङ्कुचतीत्यच्छास्त्रानुसारत: । तदेव मिङ्गलण्डादिदेशानां म्लेच्छदेशत्वम्, तत्तद्देशीयानां म्लेच्छत्वञ्च न क्वचिदपि सङ्कुचत इति प्रणिधानेनालोच्यम् । म्लेच्छदेशा: किलात्र भारते विद्यन्त एव, म्लेच्छा अपि भारतीयेष्वेव केचन, म्लेच्छाचाराश्चाच्छास्त्रविमुखाना मार्याणा मनार्याणाञ्च भारतीयानामेव, न त्वन्यदेशीयानाम्; तत्तद्धर्मशास्त्रेषु म्लेच्छम्लेच्छविज्ञानोपदेशाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिरादेव म्लेच्छा:, म्लेच्छदेशा:, चम्लेच्छानां म्लेच्छवाक्प्रयोगादिम्लेच्छाचारनिषेधाश्च । शतपथब्राह्मणे त्वसकृदेव श्रुतो म्लेच्छशब्द: (३. २. १.२३, २४.), पाणिनिर्धातुपाठे म्लेछ धातु: (भ्वा० प० २०५.), गणपाठे उञ्छादौ तत्पाठ: (६. १. १६०.), कात्यायनस्य व्याकरणाध्ययनप्रयोजनाख्यानावसरे शतपथब्राह्मणमूलकं 'म्लेच्छा ह वा मा भूम'–इति कथनम्, पतञ्जले: पस्पशायां तद्व्याख्यानम्, मीमांसादर्शने आर्यम्लेच्छाधिकरणम् (१. ३. ५.), मनौ म्लेच्छदेशलक्षणम् (२. २३.) म्लेच्छभाषादिदर्शनञ्च (७. १४८; १०. ४५; १२. ४३.), महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रक्रमे (१४५ अ०) युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य म्लेच्छभाषया गूढोपदेशदानञ्चेतत् सर्वं तन्निदर्शन मिति ।

तदित्थं महिदासस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणधर्म्यप्रवचनशक्तिमत्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् तज्जातं किं तत्र चित्र मित्यत्रैवोपरमामहे वय मिति ॥

एष हि महिदासोऽभूद् दीर्घजीवी, तच्छ्रूयते छान्दोग्यब्राह्मणे —"स ह षोडशं वर्षशत मजीवत्"–इति (५.१६.७.)। षोडशाधिकशतवर्षकालस्यापि जीवन मेव मनुष्याणां पूर्ण मायु: । अत एव

सत्रैव ततः प्रागिमान्यपि वचनान्याम्नातानि— "चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातस्सवनम्" प्रथमं वयः, बाल्य मिति यावत्। ततः "चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्" मध्यं वयः, यौवन मिति यावत्। तत उत्तरम् "अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्" अन्त्यं वयः, वार्द्धक्य मिति यावत्। एवं सङ्कलनया "प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति" ११६ आयुः पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः। न चैवं "शतायुर्वै पुरुषः"–इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.)–श्रुतिर्विरुध्येत; द्विशतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात्। अतएव शतपथे पूर्णायुर्मन्त्रव्याख्यानायैवं प्रोक्तम्—"शतं हिमाः (य० वा० सं० २. २७.)–इति, शतं वर्षाणि जीव्यास मित्येवैतदाह। तदप्येतद् भूयवादियेत ? अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति"– इति १. ८. ३. १८। एतेनावगम्यते शताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिक मपि तत्रैव गण्यत इति। एव मपि "दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च। रामो राज्य मुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति"– इति महाकविवाल्मीक्युक्तं (रा० १. १. ९३.) अत्यकल्पतरफलं न कदापि भवेन्मन्तव्यम्; वेदविरोधादिति स्पष्टम्॥

अनेनैव महिदासेन आरण्यकग्रन्थोऽप्येकः प्रोक्तः। स हि पञ्चधा विभक्तोऽधीयते। तत्र सायणाचार्येण प्रथम-द्वितीयतृतीयांशाना मेव तत्प्रोक्तत्वं स्वीकृतम्। तथा चैतरेयभाष्यभूमिकायाम्— "तस्य महिदासस्य मनसा 'अग्निर्वै देवाना मवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)'–इत्यादिकं 'स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'–इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत्। तत ऊर्ध्वम् 'अथ महाव्रतम् (ऐ० आ० १. १. १.)'–इत्यादिकम् 'आचार्या: (ऐ० ३ आ० २. ६. ९.)'—इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपम् ब्राह्मण माविरभूत्"–इत्युक्तम्।

चतुर्थारण्यकविषये तूक्तम् - 'तदिदं महानाम्नीनामृचां पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितुं युक्तम्, तथाप्यरण्य एवाध्येतव्य मित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात्र पठितम्' (ऐ० ४आ०, १. १. १५.) इति। पञ्चमस्यारण्यकस्य त्वाश्वलायनशौनकसूत्रत्व मित्यामानि तेन। इत्थं प्रथमारण्यकत्रयस्य महिदासप्रोक्तत्वम्, चतुर्थस्य संहितान्तरात् सङ्गृह्य पठितत्वम्, पञ्चमारण्यकस्य तत्परभवत्वं च स्फुटम्। ऐतरेयोपनिषद्ग्रन्थस्त्वे-तदारण्यकान्तर्गत एव; परं तत्राप्यस्ति मतान्तरता। इदानी-मैतरेयोपनिषदिति प्रसिद्धः शङ्करभाष्यादिसमन्वितो योऽयं ग्रन्थो-ऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरः सायणसम्मतः। तेन ह्याचार्येण "एष पन्थाः (ऐ० २ आ० १. १. १.)"—इत्यादिः "आचार्याः— (ऐ० ३ आ० २. ६. ८.)"—इत्यन्तश्च द्वितीयतृतीयारण्यकात्मकः समग्र एव ग्रन्थ उपनिषदित्यवादि॥

सोऽयमेक एवैतरेयो महिदासो ब्राह्मणः पारशवो वा, विद्यया ब्राह्मणत्व माप्यास्य चत्वारिंशदध्यायात्मकस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य तथोप-निषदंशस्यारण्यकत्रयस्य च बभूव प्रवक्तेति सिद्धम्॥

---

(३)

अथ कुत्रत्यः सः? को जनपदस्त्वस्यैतरेयस्य जन्मभूरभिजनो वेति भावः। अत्र ब्रूमः। एष आर्यावर्त्त एव तज्जन्मभूरिति। तदे-तदार्यावर्त्ताभिधानं न क्वचिदपि संहितायां ब्राह्मणे वा श्रुतमस्ति;

प्यनतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये, विशेषतस्तु भृगुप्रोक्तायां मनुसंहितायां ततो महाभारतादावपि क्वत एतत्स्वरूपादिनिर्णय इति तन्नामप्रसिद्धिः। तत्तत्स्थलार्याणां वासनिबन्धन मेव तन्नामेति आर्यनामैवार्यावर्त्तनामबीज सुपगम्यते।

आर्यशब्दस्तु ऋक्संहितादौ बहुत्र बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च तत्र सर्वत्रैव तदानीं मिह पृथिव्यां श्रेष्ठजातिरेवार्यनामतः प्रसिद्धेति। तद्यथा—"विजानीह्यार्यान् ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान्"—इति ऋ० सं० १, ५१, ८१। "साह्याम दास मार्यं त्वया युजा सहस्कृतेन सहसा सहस्वता"—इति ऋ० सं० १०, ८३, १९। "नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येताम्"—इति य० वा० सं० १४, ३०, १क०। "तयाहं सर्वं पश्यामि यश्च शूद्र उतार्यः"—इति अथ० सं० ४, २०, ४ख०। "शूद्रार्यौ चर्मणि व्यायच्छेते"—इति सा० ता० ब्रा० ५, ५, १४। तैत्तिरीयसंहिताया मप्येष आर्यशूद्रयोश्चर्मनिमित्तः कलह आम्नातः (७, ५, ९, ८)। ऐतरेयकेऽप्याम्नात आर्यशब्दः—"अथुव मार्यस्य राष्ट्रं भवति"—इति ८, ५, २। निरुक्तकारः खलु यास्कोऽप्येकत्रार्यशब्दं व्यवहृतवान् जातिवचनम्—"विकार मस्यार्येषु"—इति (२, १, ४)। आर्यशब्दव्याख्यानस्थान्यत्र कृतं तेनैवम् — "आर्यः = ईश्वरपुत्रः"—इति (६, ५, ३)। अस्ति च 'अर्यः'—इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२, २२) ईश्वरनामसु, तत एवापत्यार्थप्रत्यये सिद्धत्यार्यशब्द इति सम्भवं तन्निर्वचनम्। तदेव मवगम्यते,— यथा महम्मदीया महम्मदं नाम स्वधर्मप्रवर्त्तकं साक्षादीश्वरदूतं मन्यन्ते, यथा वा क्रयानाः स्वधर्मप्रचारकं खीष्ट साक्षादीश्वरात्मजं मन्यन्ते, एव मेव पुराऽस्माक मपि पूर्वपुरुषा दप-

वत्त्वेन, बलवत्त्वेन, विद्वत्त्वेन, सत्यवादितादिसद्गुणवत्त्वेन, पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्यतएवेश्वरपुत्रा इत्यभूवन् व्यपदिष्टास्तदेवास्माकं मार्यनामनिदान मिति ।

महामुनिपाणिनिनाप्येकत्र आर्यशब्दोल्लेखः कृतः—"आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६, २, ५८,)"–इति। त इमे आर्यास्तदानीं मादर्भविज्ञानादि–ब्रह्मविज्ञानान्तविस्तमा अतिमध्या अप्यतिप्राचीनाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येति त्रिविधाः, दस्युदासेति द्विविधासभ्यशूद्रतोऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा आसन्; ये खल्वद्य कालचक्रपरिभ्रमणनियमतो लुप्तकल्पवेदविज्ञाना विलुप्तैक्यबला वहिर्मोणिज्यालर्व्वाणिव्यहीनाः सन्त एव मुमूर्षुदशापन्ना मुहुः श्वसन्तीत्येव जीविता इति। अयेत एव "आर्या प्रत्यावर्त्तन्ते पुनः पुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्त्तः"–इत्याह च मनुटीकायां कुल्लूकः (२, २२,), 'आवर्त्तनं' पुनः पुनर्जन्मग्रहण मिति तदाशयः। अस्मन्मते तु जन्मान्तरलोकाऽपि 'आर्याः' ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्याः यत्र 'आ' आभिमुख्येन, प्रधानरूपेण 'वर्त्तन्ते' विद्यन्ते, निवसन्तीति स एव भूभाग आर्यावर्त्तः। तदेव मार्यावास एव आर्यावर्त्तः ।

स आर्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिणभागे सुवास्तुप्रदेश एवासीदिति गम्यते। श्रूयते ऋक्संहितायाम्—"सुवास्त्वा अधि तुग्वनि"–इति(८, २०, २७,)। व्याख्यातश्चैष प्रसंगो यास्केन —"सुवास्तुर्नदी, तुग्व तीर्थं भवति, तूर्णमेतदायन्ति"–इति (४, १, ७,)। वास्तुर्वासभूमिः, सा खलु यस्यास्तीरे सुष्ठेव, सा नदी सुवास्तुर्नाम। तत्तीरस्थितो जनपदश्चाभवत् तन्नामतः सुवास्तुरेव। "सुवास्त्वादिभ्योऽण्"–इति (४, २, ७७,) सूत्रदर्शनादय-

गम्यते विदितश्चायं प्रदेशः पाणिनेरपीति। कनिंगहाममहोदय-मतेऽयं 'स्वात्'-इति 'सुवात'-इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवास्तुः। सुवास्तुवासकाले एव स्यादियमृक् समाम्नाता (५, ५३, ८)—

"मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्नि रीरमत्।

मा वः परिष्ठात् सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत् सुम्नमस्तु वः"—इति॥

अस्यार्थः।—'अस्मे' अस्माकं मियम् 'अनितभा' अगतप्रभावा सर्वर्त्तुषु अतिप्रभावा 'रसा' नदी 'वः' युष्मान् 'मा निरीरमत्' अतिरमणस्य अत्यानन्दतो विहरणस्य बाधां जलप्लावनादिजन्यां मा कुर्यात्। कुभा' कुत्सितप्रभावा नदी च 'वः' 'मा निरीरमत्'। 'क्रुमुः' नदी च 'वः मा निरीरमत्'। 'सिन्धुः' क्रुमुसङ्गतः सिन्धु-नदोऽपि-'मा वः निरीरमत्'। ततः क्रुमुसङ्गतसिन्धुतः 'परिष्ठात्' परस्थिता 'पुरीषिणी' सदैव सजला 'सरयुः' नदी च 'वः' युष्माकम् 'सुम्नं' सुखम् 'इत्' एव 'अस्तु'।

एतस्मादृग्वचनात् पूर्वतनार्यावासस्य तस्य चतुस्सीमनिर्द्देशो-ऽपि व्यज्यते। तथा च तस्मादुज्जिहानप्रदेशीयसुवास्तुनदीतीरस्थ-सुवास्तुजनपदात् बहुत्तरस्यातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा; इदानीं काबुल् नदीति प्रसिद्धा हीनप्रभावा कुभैव स्यात् तत्पश्चिमसीमा; तक्षशिलाप्रदेशीया सरयूरेवासीत् तत्पूर्व-सीमा (न चात्रोत्तरकोशलप्रदेशीया सरयूरुपपद्यते, कुभेत्यादि-साहचर्यात्, अर्थज्ञाने साहचर्यस्यापि नियामकत्वं मन्तव्यमेव; अन्यथा हि रामलक्ष्मणावित्यत्र जामदग्न्यलक्ष्मणाग्रजयोरन्यतर-स्यापि बोधः स्यात्); अथ कुभाया नीचैः क्रुमुसिन्धुसङ्गम एव तद्दक्षिणसीमेति सम्पद्यते सुगमम्।

यदा हि सुवास्तुतः पश्चिमस्यां दिश्यवस्थितो निषधपर्वतोऽप्य-

भूदार्यावासस्तदाप्ययं सुवास्तुप्रदेश एवासीत् तदीदपूर्वसीमेत्यपि गम्यतेऽपरमन्त्रेभ्यः । तथाहि मं० १, १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र प्रथममन्त्रे "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि"—इति श्रुत्वा निषदस्यार्याधिष्ठितत्वं गम्यते । अतएव शतपथेऽपि श्रुतम्—"नड़ो नैषिधः"—इत्यादि (२, ३, २, १, २,) । ततश्चतुर्थमन्त्र एवः—

"युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते"—इति ।

अस्यार्थः—'उपरस्य' उपलस्य पर्वतस्य सम्बन्धीति यावत् 'नाभिः' प्रधानावासो योऽस्ति, तम् 'शूरः' विक्रान्तः 'आयोः राष्टिः' मनुष्यराजः कयनार्यः 'युयोप' रचति । तत्रि नगरं काले काले 'पूर्वाभिः' प्राग्वहमानाभिर्नदीभिः 'प्रतिरते' प्लवमाना भवति, तत एवापदः स राजा तन्नगरं रचतीत्यभिप्राय । काश्च ताः प्राक् प्रवहमाना नद्य इत्याह—"अञ्जसीत्यादि । 'अञ्जसी' सुवास्तुतः ऐशान्यां दक्षिणाभिमुखी वहमाना, 'कुलिशी' सुवास्तुतो वायव्यां दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, 'वीरपत्नी' सुवास्तुत आग्नेय्यां दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, एतास्तिस्रो नद्यः 'पयो हिन्वानाः' सत्यः 'उदभिः' प्रभूतोदकैः 'भरन्ते' प्लावयन्ति, तं नाभि मिति ।

ततः क्रमात्सुवास्तुतः प्रागुदक्षिणस्या अपि बहुदूरस्थां श्रीकण्ठदेशमभ्युद्गतां जह्नुन्याख्यमतन्नवाहिनीं जह्नावीं यावदार्यावासः सम्पन्नः । अत एवैषा ऋगाम्नाता (१, ५८, ६,)—

"पुराण मोक सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम्"—इति ।

जह्नावी जह्नुवीत्यनर्थान्तर मित्यम्नायाम् । अभिदैषा नदी भागीरथ्याः गाथाविशेषेत्युपरागच्छेऽप्यापि । जाह्नवप्रदेशस्य पुराणोकस्त्वाभ्यान मिदं नूनं व्यञ्जिगमं न तु मार्यजर्भीन मिति

च वेदितव्यम् । जह्नावीतीरस्थो जाङ्गलप्रदेशः स्वस्यदानप्रांच-कोरायाः प्राक्, सिन्धुतः प्रत्यक् बुनार् (वर्ण) प्रदेशतश्चोदक् स्थित इति विश्वकोषसम्पादको वसुदाशः । एवञ्च सुवास्तुसन्निहितेयं जह्नावी इति स्वीकृतेऽपि न नः क्षतिः ।

तत एव आर्यावासः सारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्णः । इहैव बह्व ऋङ्मन्त्राः यजुर्मन्त्राः सामगानमन्त्राः आथर्वणमन्त्राश्च समाम्नाताः, यागविधयश्चात्रैव समुद्भूताः परिपुष्टा वा ; आर्यसाम्राज्यञ्चैव प्रथमं विस्तृतम् । अतएव सर्ववेदिकग्रन्थेषु सरस्वतीनामाख्याना-दिकं बहुत्रैव श्रूयते । तद्यथाश्वलायनशाखायाम्— १. ३. १०–१२ ; २. १०. ८; ४१, १६–१८; ६. ६१; ७. ८५. १. २. ४–६ ; ८६. १–३; १०. १७. ७–६ इत्येवमादयः समालोच्याः । तदेतस्य सारस्वतप्रदेशस्य यागभूमित्वेन प्रशंसन मप्यनेकत्र श्रूयते । तद्यथा (३. २३. ४.)—

"नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम् ।
दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि"–इति ।

अस्यार्थः ।— 'इडायास्पदे' शस्यबहुले, अतएव 'पृथिव्याः वरे' उत्कृष्टप्रदेशे हे 'अग्ने !' 'रेवत्' रैवान् धनवानहं 'त्वा' त्वां 'आ' आभिमुख्येन 'निदधे' स्थापयामि । कश्च सः शस्यबहुलः पृथिव्या वरः प्रदेश इत्याह—'दृषद्वत्यां', 'आपयायां', 'सर-स्वत्याम्' इति ; दृषद्वतीतीरत्त आरभ्य सरस्वतीतीरं यावत् विनदीतीरप्रदेशः, सर्व एव ब्रह्मावर्त्तः । 'मानुषे' जनपदे तादृशे त्वं 'दिदीहि' दीप्यस्व । अत एवोक्तं मनुना—"सरस्वतीदृषद्वत्यो-र्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते"—

इति (२.१७.)। किमर्थं त्वां निदध इत्याह—'अह्नां सुदिनत्वाय'—इति। जीवत्कालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः।

ततो यदा एष आर्यावर्त्तो बहुविस्तृतस्तदेव विमलनदीभिः परिव्याप्त इति वर्णित मस्या ऋक्संहितायाम्। तथा चास्ति शाकलसंहितायां दशममण्डले नवर्द्ध मेकं सूक्तम्, तद्धि नदीस्तुतिपर मिति नदीस्तुदिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदीवर्णनञ्च लभ्यते। तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०.७५.)।

"इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्णया।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणोह्या सुषोमया"—इति।

अत्र स्तुता गङ्गा (१) नदी त्वस्मद्देशेऽतीव प्रसिद्धा। ततः पश्चिमस्था यमुना (२)। ततः पश्चिमस्था सरस्वती (३)। ततः पश्चिमस्था शुतुद्री (४), याच शतद्रुरित्युच्यते। ततः पश्चिमस्था परुष्णी, सेवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ८. ३. ५.), एतर्हि त्वैरावतीति। ततः पश्चिमस्था असिक्नी, सेव चन्द्रभागेत्युच्यते। ततः पश्चिमस्था वितस्ता। ऐरावती, चन्द्रभागा, वितस्तेति तिसृणा मासां नीचैः सम्मिलनतो याभूदतिप्रसारा मालवदेशीय-कश्यपपुरतः पश्चिमस्यां दक्षिणाभिमुखी महानदी, सेवेह मरुद्वृधेति पञ्चमी (५)। अपि तस्यैव कश्यपपुरतः प्राक्प्रवाहिता या शुतुद्री (शतद्रुः) पूर्वं मिह वर्णिता, तस्या एव शतद्रोरुपरिष्टात् पश्चिमपार्श्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा आर्जीकीया (६); उरुञ्जिरेत्यप्यस्याः प्राचीनतरं नाम, इय मेव विपाडित्युक्ता यास्ककाले (निरु० ८. ३. ५०), विपाशा-नामिका चेय मिदानीम्। ततोऽपि पश्चिमस्था सुषोमा (७), येयं तक्षशिलानामप्रदेशान्निम्नगामिनी सिन्धुसङ्गता। एता एव सप्त नद्यो यावद्भागेषु प्रवहन्ति, तावानेव

प्रदेशः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते। सिन्धुरेवेह नदी-पर्यायः। तासु गङ्गायमुने विहाय याः पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागेषु प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चेति सङ्क्षेपः। ऋक्संहितायां मन्त्र मेकं (१. २२. ४.) प्रदर्श्य यदिह वर्णितो ब्रह्मावर्त्तप्रदेश, ततः परस्तादेव एवं प्रदेशः पुण्य-भूरिति परिगण्यते। तथा हि मनुसंहितायाम्—

"कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः"—इति (२. १८.)॥

वर्णित एष सप्तनदप्रदेशः सिन्धोः पूर्वपारस्थः; एवं सिन्धोः पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेशः। स चेदानीं मार्या-वर्त्ताद् बहिर्भूतोऽप्यासीत् पुरा आर्यावर्त्तान्तर्गतः। अतएव संहि-तायां मित उत्तरं पञ्चमां ऋचि तत्स्थाना मपि सप्तानां नदीनां वर्णनं श्रूयते।. तथाहि—

"तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे॥"

इत्यस्मिन् मन्त्रे तृष्टामा प्रथमा, सुसर्त्तुः द्वितीया, रसा तृतीया, श्वेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहत्नुयुता क्रुमुः सप्तमी। इमाः सर्वा एव सप्त नद्यो मध्यहिमालयोत्पन्नस्य पूर्व पश्चिमाभिमुखगामिनः पश्चात् दक्षिणप्रवाहिनः समुद्रगस्य सिन्धु-नदस्य पश्चिमस्यां पूर्वदक्षिणाभिमुखं स्यन्दन्त्यः सन्त्यन्यनामतः। तत्रेदानीं चित्रलदेशतः प्राग् वहमाना पञ्चकोर् प्रदेशीया त्रयवा नद्येव स्यात् 'तृष्टामा'; 'सुसर्त्तु'—इति सुवास्तोर्नामान्तरम्, यदत्र स्यादित्युच्यते; 'रसा' त्विहापि पूर्ववर्णितेव (२३ पृ० १६ पं०); 'श्वेती' स्यादद्यतन-डेराइस्माइलखां-प्रदेशतलवाहिनी अर्जुनी;

'कुभा'=काबुल् ; 'क्रमुः' वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; 'गोमती' सम्प्रति गोमलिति प्रसिद्धा। एताः ब्रष्टामाद्याः नद्यः सर्वैव साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गताः ॥

तदेवं चित्रलप्रदेशतः प्राक्, बेलुचिस्थानादित ऊर्ध्वं च यावत् पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्त्तांशः स एष एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते। किञ्च यथा पूर्वसप्तनदान्तर्गतः पञ्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्) पख्तकोरप्रदेशोऽपीति। अतो गान्धारस्यार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं सुतरां सम्भवम्। ततः सङ्गच्छते "गन्धारीणा मिवाविका (ऋ० सं० १. १२६. ७.)"—इति संहितावचनम्, उपपद्यते च "नग्नजिते गान्धाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)"—इति ब्राह्मणवचनम्, तथा "साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च (४. १. १६९.)"—इति पाणिनिवचनञ्च। कुरुराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिबहुपुत्रप्रसविनी, गान्धारी तु भारतप्रसिद्धैव। वर्णुप्रभृतीना मायुधजीवित्वेन वर्णनञ्च पाणिनेर्द्रष्टव्यम् ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये अध्वहिमवत्समुद्भवोऽवाक् प्रवणः समुद्रान्तः प्राचीनार्यावर्त्तं द्विधाकुर्वदतिप्रबलः सीमदण्ड इवैष सिन्धुर्नामैको नदोऽद्यापि राजते।

तस्याश्च सिन्धोरतिदूरपश्चिमस्यां मत्युत्तरस्याञ्चान्यासां सप्तानां नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्यैव नदीसूक्तस्य मससाष्टम्योर्ऋचोः समालोच्यं सप्रणिधानम्। तास्वेका 'ऊर्णावती', स्यादेषा कैलाशनिम्नस्योर्णाप्रदेशीया ; हिरण्मयी, वाजिनीवती, सीलमावतीत्येता अपि तिस्रः स्युरत्युत्तरस्था एव ; 'एनी' नदी तु निम्नबेलुचीस्ताने प्रसिद्धैव ; तथा चित्रा च चित्रलप्रदेशत आगत्य

कुभायां मिलिता ; 'श्वेत्येति' अपि स्यात् तत्समीपवाहिनीति सम्भाव्यते ।

एतदुक्तत्रिसप्तनद्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्णितं तत्रैव सूक्ते प्रथमम् । अथवा तत्सूक्तीयप्रथमर्चः पदार्थ एषः—

"प्र सप्त-सप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सत्वरीणा मति सिन्धुरोजसा"

अस्यार्थः ।—'आपः' नद्यः 'सप्त सप्त' भूत्वा 'त्रेधा' त्रिधा त्रिश्रेणिः सत्यः 'प्रचक्रमुः' प्रावहन् प्रवहन्ति, अभिआर्यावर्त्तं ; सिन्धोः पूर्वस्यां सप्त, पश्चिमस्यां सप्त, उत्तरस्याञ्च सप्तेति । तासां 'सत्वरीणां' एकविंशतिसङ्ख्याकानां नदीनाम् 'ओजसा' बलेन 'अति' अतिशयितः एको नदः 'सिन्धुः' ।

तासामेव त्रिसप्तनदीनां पुत्र इव राजेव च सिन्धुर्वर्णितस्तत्रैव चतुर्थ्यां ऋचि—

"अभि त्वा सिन्धो शिशु मिन्न मातरो
वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ।
राजेव युध्वा नयसि त्व मित् सिचौ
यदासा मग्रं प्रवता मिनक्षसि"–इति ।

अस्यार्थः ।—हे 'सिन्धो' ! 'मातरः शिशुं न (इव)' इमा नद्यः 'त्वा अभ्यर्षन्ति' त्वां प्रयः पाययितुं सिवाभितो गच्छन्ति, 'पयसा' युक्ताः 'वाश्राः धेनवः' सुशब्दकारिण्योऽचिरप्रसूता गाव इव च । 'त्वं' 'युध्वा' युद्धकारी 'राजा इव' इमौ पूर्वापर-नदीसप्तकौ 'सिचौ' सेनानिवेशाविव 'नयसि इत्' प्रेरयस्येव ; 'यत्' यतः 'आसां प्रवतां' प्रवहन्तीनां नदीनाम् 'अग्रम् इनक्षसि' अग्रगो भवसि, अत इति भावः ।

अन्यत्र चात्र संहितायां त्रिसप्तनदीनां श्रवण मस्ति। तद्यथा —"त्रिः सप्त सस्रा नद्यः"—इति ऋ० सं० १०. ६४. ८।

तत्त्वतस्त्वेतत्त्रिसप्तनदीपरिवृतः सिन्धुमध्य एवासीत् पूर्वकालिकः आर्यावर्त्तः। अत एवैतरेयके श्रुतम्—"यस्तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्०—० प्राङ् स इयात्, योऽन्नाद्य मिच्छेत्०—० दक्षिणा स इयात्, यः सोमपीथ मिच्छेत्०—०उदङ् स इयात्"—इति (१. २. २.)। प्रागादिदिक्शब्दाश्च काञ्चिदवधि मपेक्षन्ते, कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात्। तदत्र आर्यावर्त्तीयसिन्धुमध्य मेवावधिं मन्यामहे, तस्मात् सिन्धुतः प्रागित्यादिस्वीकारेणैव तेजस्त्वादिसिद्धुरुपपत्तेः। तथा च सिन्धोः प्राग्देशेषु सरस्वत्यादितीरभूमिषु यज्ञानुष्ठानबाहुल्याच्छ्रुतेस्तेजस्त्वब्रह्मवर्चस्त्वयोर्लाभः समुपपद्यते; शतद्रुसङ्गमसिन्धुतो दक्षिणस्यां हिमप्राचुर्याभावात् तापप्राबल्यात् भवत्येव प्रचुरशस्योत्पत्तिः; सिन्धुतः पश्चिमस्या मरुप्राचुर्यात् तत्र पशुलाभः सम्भाव्य एव, शतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्या मतिशैत्यात् सोमस्य च शीतप्रभवत्वात् वल्लीसोमस्य लाभः, शारीरसोमस्य च हविर्भवेदेवेति। तदियं मतिप्राक्तनार्यावर्त्तस्यायं सिन्धुर्मेरुदण्ड इवासीदिति प्रतीयते। इत एव सकारादीकाराद्युच्चारणशक्तिः पाश्चात्यैरिदं भूखण्डं सिन्धुस्थान मिति वक्तव्ये हिन्दुस्तानमित्युच्यते।

किञ्चात्र सिन्धुसङ्गतातिविक्रान्ता यामीनदी रसेति विश्रुता, द्वितीयनदीसप्तके तृतीयेति च वर्णिता, सैवासीत् तदानीन्तनार्यावासस्योत्तरसीमेति गम्यते। तथा ह्यनुक्रान्त मिदं शौनकाचार्येण—'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनी मिन्द्रेण प्रहिता मयुभिः पणयो मितीयन्तः प्रोचुः, स

तान् युग्म.स्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे"–इति। तस्यैतस्येदं सायणकृतं भाष्यम्— "इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु बलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवा मन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता। सा च महतीं नदी मुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श। अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्त मव-गच्छन्त एनां मित्रीकर्त्तुं संवाद मकुर्वन्। तत्र प्रथमतृतीयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि,०—०, द्वितीयचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च पट् सरमाया वाक्यानि"–इति। वस्तुतोऽत्र पणयः—वणिजः, सार्थवाहा इति यावत्; "पणिर्वणिग् भवतीति (२. ५. ३.) नेरुक्तात्। असुराः—बलवन्तः (निरु० ३. २. २.)। नून मेते इह आर्येतरा एव बुद्धन्ते। सरमा देवशुनी दिव्यगुणोपेतास्तत्रामिका सुशिक्षिता कुक्कुरी; बलपुरीस्था गुहा तु नून मार्यग्रामनाइद्विस्था; तथाचानार्यैरपहृता आर्य-गावः कुक्कुरीसन्धानेन पुनर्लब्धा इत्येवात्र सारम्, सर्व मन्यत् राजनैतिकं काव्यम्। तदिदं काव्य मृक्संहिताया दशमे मण्डले एकादशभिः ऋग्भिर्वर्णितम् (१०. १०८. १-११.)। तस्यादिमैषा—

"कि मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः।
कास्मे हितिः का परितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि"
–इति।

तदित्थं ज्ञायते, या खलु पूर्वं सुवास्तुप्रदेशस्योत्तरसीमेति वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभूतवेगा च नदी पुरामीदार्यानार्य-देशयोः सीमरूपेति।

सेयं 'रसा' ऋक्संहितायां बहुशो वर्णिता। तद्यथा ८. ४९. २—

"गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः"—इति ।

यथा 'गिरेः' 'रसाः' नद्यः 'प्रपिन्विरे', 'अस्य' पुरुभोजसः दत्राणि' तथैव प्रपिन्विरे इति तदर्थः। एतेनावगम्यते रसायाः कस्माञ्चिद् गिरित एव समुद्भवः । अपि यथा सिन्धोः पूर्वप्रदेशीय-सप्तनदीषु 'गङ्गा' एकापि, अन्यासां अपि नदीनां निराबाधैवास्ति गङ्गेति प्रसिद्धिः; 'सरस्वती' एकापि प्राधान्याद् बह्वीनां अन्य-न्यासां नदीनां वाचिका; तथैव सिन्धोः पश्चिमप्रदेशीयसप्तनदीषु एकापि 'रसा' बह्वीनां अन्यासाञ्च नदीनां वाचिका भवति। किञ्च यथा गङ्गेति नदीनां साधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि, तथैव रसेति च। अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गम-नात्'—इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती' सर इत्युदकनाम; सर्त्तेस्तद्वती—इति निरुक्तिः कृता; तथैव रसाशब्दस्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकर्मणः'—इति कृतैव नदीसाधारणबोधिका निरुक्तिः। एवं अप्येवमादिषु योगरूढ्यो-रर्थः सर्वत्र विवक्षितः। निरुक्तकृतः प्रदर्शितरसानिरुक्तेरस्या नद्याः सदैव शब्दकारित्वमावगम्यते। प्रदर्शितेऽत्र ऋङ्मन्त्रे 'रसाः'—इति बहुवचनश्रुतेस्तद्बहुत्व अपि गम्यते। तथा च यथा हिमवत्पृष्ठेषु बह्वो गङ्गाः सन्ति, यथा च सरयू अपि द्वित्व सिद्धैव पुरस्तादुररीकृतम्, तथैव रसाबहुत्व मपि स्वीकार्यम्। रसा-द्वित्वन्तु नून मङ्गीकार्यम्; प्रदर्शिते "तृष्टामया (१०. ७५. ६.)"—इति मन्त्रे तस्याः सिन्धुसङ्गतत्वस्य, "समुद्रं रसया सहाङ्गुः (१०. ३२. ८.)"—इति मन्त्रे तस्याः समुद्रसङ्गतत्वस्य च स्फुटाय-

गमात्। समुद्रसङ्गता तु सा स्यतनार्यावर्ततो वहिरा, सौरा-गन्-राज्यान्तर्गता 'सावेस्ता'-ग्रन्थवर्णिता, 'रंहा' इत्याह विल्व-फोपकारः। तथा चेयं रसा तदानीन्तनार्यावासस्य पश्चिमसीमेति च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशुनीपणिसंवाद एतद्विषयको वेति।

अंशुमत्याश्च नद्यस्त्वेतदार्यावर्तीया एवेत्यत्र किमस्ति प्रमाणम्। "अंशुमती" ऋ० मं० ८. ९६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः। सेषा यमुनासङ्गता, दृषद्वतीतः प्राक् स्थिता। "अश्मन्वती" च ऋ० मं० १०. ५३. ८। एषा किल घर्घरातः प्रत्यक्, शतद्रुतो वहुप्राक्, उत्तरतोऽवाग् वहमाना, विनशनप्रदेशीया।

यदिह नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तन्नूनं मध्येशियातः समा-गतानां पूर्वतनार्याणां वच इति जर्मनादिपाश्चात्यसिद्धान्तोऽनर्थको निर्मूलश्च; स्थानीयार्याणां वच एवेत्युक्तयेव तयोपपत्तेः किं महती वंशसम्पत्तप्रदानुकर्षणेनेति सुधीभिर्विभाव्यम्। ऋ० सं० १. १०४. १, २, ३ ऋक्षु वर्णिता शिफा नाम नदी तु निषधदेशीयैव सम्भाव्यते। तत्प्रथमर्च्येव निषदनामोल्लेखदर्शनात्। ऋ० सं० ६. २७. ६, ७ ऋग्द्वयदृते 'हरियूपीया' 'यव्यावती' च नद्यौ काफगानस्थानीये एव सम्भाव्येते। तत्रच तत्रत्य-'हजारा'प्रदेशीया सम्प्रति हरिरोदत्युच्यमाना नद्येव स्यात् वैदिकहरियूपीयेति।

"पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन्।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्वन्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता"—इति।

अस्मिन् मन्त्रे (ऋ० मं० १०. २७. १७.) अन्यच्च यद् ध्वन्यते अक्षा इति, तदपि स्यात् काफगानुत्तरव प्रवहमाना 'अक्षम्' नदीति च सुवचम्।

प्रवेती नद्येव सम्प्रत्यर्जुनीत्युच्यत इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २७

पं२४); सा हि श्वेतपर्वतान्निर्गतेत्येव तस्यास्तथा नाम सम्पन्नम् । आम्नातञ्च शतपथे— "प्राचोऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्याः"–इति १४. ६. ८. ८। ऋक्संहितायां नून मैषैवाम्नाता "श्वेत्या त्या"–इति १०. ७५. ६। श्वेतयावरी नद्यपि स्यात् तच्छ्वेतगिरिप्रभवैव। तदिदं श्रूयते— "उत स्या श्वेतयावरी"–इत्यादि ८. २६. १८। अपि संहितायां सरयुनदी त्रिः श्रुता (४. ३०. १८ ; ५. ५३. ९ ; १०. ६४. ९.) तत्र सर्वत्रैव सिन्धुसङ्गता तक्षशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते। अपि यच्छ्रूयते वाजसनेयिसंहितायाम्— "काम्पिल्यवासिनी"–इति (२३. १८.) सैषा काम्पिल्यनगरी प्रवराध्यायवचनात् दशार्णप्रदेशतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि कम्पिलेत्येव प्रसिद्धा दक्षिणपाञ्चालस्था। साङ्काश्यनगर्यपि तत्रैवर्त्ततेऽस्ति। बृहदारण्यकोक्तः कपिप्रदेशोऽपि (३. ३. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तत्सन्निहित एव। निरुक्तोक्तः कपिष्ठलोऽप्यत्रैव (४. १४.)। अनतिप्राचीनपुराणेतिहासमवर्णिता यक्षु-वक्षु-सीता-गौर्यादयस्तु आर्यपरिव्राजकविज्ञाता अपि नाद्यप्रभूवतनार्याणां निकेतनभूमयः। तत्वतो या पुनर्नद्यो हिमवत्पृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राच्यप्रतीच्योदीच्यभूखण्डगताः, ताः सर्वा एवान्यदेशीया इति ध्रुवम्; अपि यास्तु हिमवत्पृष्ठदक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपागभूखण्डगतास्ताः सर्वा अस्मद्देशीया एव; बिन्दुसरोमानससरोरावणह्रदादयोऽप्यार्यपरिव्राजकपरिचिता अपि नास्मद्देशीयः किं मत्र चिन्तनीय मस्ति। शर्यणावत्सरस्तु नून मार्यावर्त्तीयम्। तदाहुः शाट्यायनिनः— "शर्यणावद्व वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धे सरः स्यन्दते"–इति ऋ० सं० १. ८४. १४ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

पाणिनिसूत्रग्रथितं कापिशनगरं सम्प्रेतसन्निधावेव। तत्र मधुद्राक्षे च भवत उत्कृष्टतरे, तत एव तदुदाहरणद्वयं दर्शितम् 'कापिशायनं मधु, कापिशायनी द्राक्षेति'। श्रूयते चैष मन्त्रः (ऋ० सं० १०. ३४. १.)—

"प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति
प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो
विभीदको जागृविर्मह्य मच्छान्"–इति।

'प्रावेपाः' सततकम्पनशीलयवाः, 'प्रवातेजाः' अपरवनस्पत्यादिशून्ये बहुवायुयुते प्रान्तरे जनिमन्तः 'इरिणे' इराननामपारस्यदेशे 'वर्वृतानाः' अधिकतया वर्त्तमानाः 'बृहतः' विभीदकवृक्षाः 'मा' मां मादयन्ति। 'जागृविः' भक्षयितुर्जागरणहेतुः, 'विभीदकः' कोष्ठस्य मलस्य वायोश्च भेदनकारी, अथ 'मौजवतः' मूजवन्नामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य 'भक्षः' भक्ष्योंऽशः 'इव' 'मह्यम्' 'अच्छान्' छदयति, मोहयतीति।

इरिण मित्यस्य यास्केन द्विविधा व्याख्या कृता—'इरिणं ऋणातेरपार्णं भवति, अपरता अस्मादोषधय इति वा'–इति (८. १. ७.)। तयोराद्योऽर्थ एवात्र उपपद्यते; तद्देशीयानां हि भारतीयाना मिव पुत्रपौत्रादिष्वपि पितृपैतामह ऋणं न सङ्क्रमत इति दर्शनात्। मूजवान् पर्वतस्तु कैलाशगिरेः पश्चिमस्थोऽद्यापि राजते।

तदेव ऋक्संहिताकाले ईरान्-नाम-जनपदस्य चार्य्यावर्त्तीयत्वं तथा मूजवतोऽपीति स्पष्टमवगम्यते।

अथर्वसंहितायाः पञ्चमकाण्डीयचतुर्दशर्चद्वाविंशतितमसूक्तस्य

तृतीयमन्त्रे परुषनामजनपदस्य, चतुर्थे महावृषप्रदेशस्य, पञ्चम-सप्तमयोः मूजवत्प्रदेशस्य बह्लिकदेशस्यापि, अष्टमे पुनर्महावृषमूज-वतोः, नवमे पुनरेव बह्लीकस्य, चतुर्दशे त्वन्तिमे अङ्ग-मगध-मूज-वद्-गन्धारीणां च श्रवण मस्ति ; पर मुक्ता इमे सर्वे एव जनपदा-स्तदानी मासन्नमार्यवासा इत्येव गम्यते ; न ह्यन्यथैषु तक्म ज्ञापन मभीष्टं भवेदिति । तद्यथा तच्चतुर्थमन्त्र एषः—

"गन्धारिभ्यो मूजवद्भ्योऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।

प्रैष्यं जन मिव शेवधिं तक्मानं परिदद्मसि"—इति ।

न ह्यार्यवासाश्येषु तक्म ज्ञापन मिष्टं स्यादाथर्वणिकानाम् ।

नन्वेवं परुष (पेशावर)देशस्य, गान्धार (कन्दाहार)प्रदेशस्य, पूर्वमुक्त मार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः । तयो-रार्यावर्त्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रदृक् कालेऽनार्यवासत्वे कोऽस्ति बाध इति ; कालभेदात् सर्वमासञ्जस्यं भवेदेवेति । न चैवं मथ्यथर्व-संहिताया ऋक्संहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्तव्यं स्यात् ; मन्त्राणा मेव नानागकालवार्यत्वस्वीकारात् तदुपपत्तेः । स्वीकृतश्चै-तदस्माभिर्निरुक्तालोचने (ठ पृ०) 'वस्तुत एक एव वेदः'—इत्यारभ्य (ठ पृ०) 'चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दवाच्याः'—इत्यन्तेन, पुनः (गू पृ०) 'यास्केन'—इत्यारभ्य (ते पृ०) 'पुरा तु बहुकाल मभि-व्याप्य बहुभिर्ऋषिभिर्बहुभिरेवोत्ताधवेरभिप्रायैः प्रणीता बहवो मन्त्राः'—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवनाम तु ऋक्संहितायां (१०. ३४. १) श्रूयते इति सत्यम् । परं न तथापि मूजवत्पर्वतस्यार्यावासत्वं प्रतीयते, प्रतीयते तु तत्रत्यसोमाना मौत्कर्षमात्रम् । यथाथर्वणिका ज्ञानम्—"उदङ् जातो हिमवतः स प्राच्यां नीयसे जनम्"—इति

(५. ४. ८.), अस्मादपि तत्रत्यकुष्ठस्यौत्कर्ष्यमात्रं गम्यते। सोमस्यानार्याधिकृतत्वन्तु ऐतरेयब्राह्मणेऽपि सुव्यक्तम्। एवं मगधस्याप्यपि सिद्धान्तः कृत एव। श्वेतपर्वतादपि प्रतीच्यस्य वाह्लिकस्य तु यदार्यावासत्वं प्रतीयते "वाह्लीकाः प्रातिपीयः श्व्याव"–इत्यादि (शत० ब्रा० १२. ९. ३.) श्रुतितः, तस्यापि कालभेदतो व्यवस्थैव स्वीकार्या; अपि वा तस्यार्याभिजनत्वे च न कमपि बाधं पश्यामः। अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानीं मनार्यत्वमेव; कुरुराजदुर्योधनकालत एव तस्याभवदार्यावर्तान्तर्गतत्वम्। मगधस्य त्वनार्यवासत्वेन निन्दा श्रूयते ऋक्संहितायामपि।

तथाहि (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)—

"किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो
नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम्"–इति।

निरुक्तकारेण चैतद्व्याख्यायामुक्तम्— "कीकटो नाम देशो ऽनार्यनिवासः"–इति (६. ६. ४.)। कीकट एव मगधः; अस्ति हि स्मृतिवचनम्— "कीकटेषु गया पुण्या, पुण्या नदी पुनपुना। च्यवनस्याश्रमं पुण्यं पुण्यं राजगृहं वनम्"–इति, गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्धमेवेति॥

तत्ततो हिमवत्पृष्ठमध्यस्थो मूजवान्नाम नगराजस्तु स्यादार्यवासोऽनार्यवासो वा, परं, आसीत् पुरार्यावर्त्तोत्तरसीमेति तु मन्तव्यमेव। अत एव वाजसनेयिनः समामनन्ति— "एतत् ते रुद्रावसम्, तेन परो मूजवतोऽतीहि"–इति (सं० ३. ६१)। एतस्यैव यजुषो व्याख्यानमिदं शतपथे। तथाहि— "अवसेन वा अध्वानं यन्ति, तदेनं सावसमेवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य चरणं, तदन्वत्र ह वा अस्य परो मूजवतोऽतीहि"–

इति (२. ६. २. १७)। तदेव मत्र मन्त्रे रुद्रनाममृत्यु-देवताया सूजयत: परपारे गमनप्रार्थनात आर्यावर्त्तत एव दूरगमनं प्रार्थितं गम्यते ॥

तदेव स ततनपारम्यराज्यपश्चिमोत्तरस्थे स्थितमाध्नरत: प्राक्, प्रत्यगतुगङ्गप्रदेशात्, उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात्, अवाक् च मूजवतश्चाय मार्यावास: आर्यावर्त्तो वा संहिताकालीन इति निष्पद्यते ॥

आर्यसाम्राज्यं तु इतोऽप्यन्यत्र च स्थित मित्यन्यदेतत्। तथाहि (ऋ॰ सं॰ ७. १८. १९.)—

"आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्राव भेदं सर्वताता मुषायत्।
अजास: शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि"—इति।

अस्यार्थ:।—य: 'इन्द्र:' सम्राट् 'अत्र' राज्ये 'सर्वताता' सर्वकर्मसु 'भेदं' राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं 'प्रमुषायत्' प्रमुष्णाति प्रच्छन्नीकरोति, एवं कृत्स्ना सर्वा: प्रजा: 'आवत्' अवति, तम् 'इन्द्रं' सम्राजं 'यमुना:', 'तृत्सव:', 'अजास:', शिग्रव:', 'यक्षव:' 'च' यामुनप्रदेशादिवासिन: सामन्तराजान: 'अश्व्यानि' अश्वादिवाहितानि, 'शीर्षाणि' शीर्षत: प्रवाहितानि 'च' 'बलिम्' उपढौकनं 'जभ्रु:' प्रददुरिति।

अस्या ऋचि श्रुता: यामुनादय: सर्वे एव जनपदा: तदानीन्तनार्यावासतोऽप्यतनादस्मादार्यावर्त्तस्य बहिर्भूता एव स्यु:। अत्रोभयत्रास्ति च किञ्चिद् विचार्यम्। गङ्गाया: प्रत्यक्पार्श्वस्थिता एषैव यमुना अस्या ऋचि श्रुता, उतान्येति? अस्मन्मते त्वन्येव। शिग्रुजनपदोऽपि स्यात्चन्द्रभागाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति। अपि वा आर्यावर्त्तीयावस्थेतौ तदानीं कदप्रदेशावेवेत्यपि किं चित्र मिति॥

अथैतरेयकाले यथ मार्यावर्त्त आसीद् य-द्दगायतनः, तदपि किञ्चिदवगम्यते तदुपन्यस्त एव। तथाहि ग्रूयतेऽत्राभिषेकप्रकरणे —"प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो येऽपाच्यानां०—० उदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्राः०—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते"–इति (८. ३. ३.)।

अत्र, 'प्राच्यानां राजानः'–इति सामान्येन श्रवणादवगम्यते न तदानीं प्राच्यां दिशि प्रबलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् क्षुद्र-राजानो बहव इति। अत एव श्रुत मन्यैवान्यत्र "प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टाः"–इति (२. ४. ६.)। तदानीं प्राग्देशीय-पार्वत्य-जनपदो य आसीदासंहिताकालात् प्रसिद्धः किरातनगरादिकः तत एव सोमवल्लीनां क्रयो विहितश्चात्रैतरेयके— "प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मक्रीणन्"–इति (१. ३. १.)। तदेवं पाणिन्यागमे हि येषां काश्यकुशाक्षिक्ष्वादीनां प्राच्यभूमौ विद्य-मानतोपलभ्यते, ऐतरेयकाले तु तेषां नगराणा मासीद्वा अना-विर्भाव एवेति।

दक्षिणस्यां तदानी मार्य्यैकं सत्वद्राज्य मेव बलवत्तमम, यदिदानीं छत्रपुरित्याख्यायते। तदेतत् "आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वता मिव"–इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५. २१.) गाथा-वचनश्रुतेरेतदैतरेयतोऽपि बहुप्राचीनमदं भरताधिकृतश्चेति गम्यते। स्याद् दौष्यन्ति-भरतेन तत् स्थापित मिति तदंशस्थिर मेव भरता इत्येवोच्यन्ते, दृष्टश्चैतदैतरेयेणापि भरताधिकृत मेवेति।

अतएवेहान्यत्र श्रुतम्— "तस्मादाप्येतर्हि भरताः सत्वनां वित्तिं प्रयन्ति"–इति (२. ४. १.) । अन्यच्च "तस्मादिदं भरतानां पशवः सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति"–इति (३. २. ६.) । अनयोः श्रुतिवचनयोः 'आयन्ति' 'प्रयन्ति'–इति वर्त्तमानकालिकप्रयोगदर्शनात्, 'इदम्'–इत्यङ्गुल्या निर्देशा-च्चावगम्यतेऽनेनैतरेयेण स्वय मपि दृष्टं स्याद्राज्यं भरतवंशीय-शासनान्वित मिति । तस्य च दौष्यन्तेर्भरतस्य राज्ञः कीर्त्तिकथा बहुप्राचीना इत्येवैतरेयादिषु गाथेति व्यपदिष्टा । तथैतरेये—

"तदप्येते श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्छुक्लदतो मृगान् ।
मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च ।
भरतस्यैष दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।
यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बद्वशो गा विभेजिरे ।
अष्टासप्ततिं भरतो दौष्यन्तिर्यमुनामनु ।
गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान् ।
त्रयस्त्रिंशच्छतं राजाश्वान् बद्ध्वाय मेध्यान् ।
दौष्यन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः ।
महाकर्म भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः ।
दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवाः"

–इति (८. ४. ९.) ।

शतपथेऽप्येव मेव श्रूयते प्रायः—"तदेतद् गाथयाभिगीतम्" –इत्यादि (१३. ५. ४. ११–१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीच्यां दिशि तु "कुरुपञ्चालोत्तरकुरुमद्रादयः" …स्तर-भागे पर्वतपादस्थभूमिपाः 'नीच्याः' केचनाप्रसिद्धराजानस्तथा

दक्षिणभागोऽप्यवाच्याः केचन, मध्यभागे त्वरण्यभूमय एवेत्युक्तमिह नीच्यानामपाच्यानामिति। इहैवान्यत्र श्रूयते "प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति"–इति (३. ४. ६.), "प्रतीच्योऽप्यापो बह्वाः स्यन्दन्ते"–इति (१. २. १.) च।

उदीच्यां तु हिमवत्पृष्ठदण्डस्योत्तरे भागे आर्यावर्त्ताद् बहिर्विद्यमानावपि आर्यमिश्रजनपदाविमौ उत्तरमद्राः उत्तरकुरवश्चेति श्रूयेते। एवं हि गम्यते— यथैव हिमवतो दक्षिणभूभागोऽयमार्यावर्त्तो मद्रदेश–कुरुदेशाख्या आसीत्तदानीं द्विधा विभक्तः, तथैव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश-कुरुदेशाख्या आसीत् पुरा द्विधैव विभक्त इति। आर्य्यावर्त्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र इत्युच्यते सः, आर्य्यावर्त्तीयकुरुदेशादुत्तर इति उत्तरकुरुश्चेति। आर्य्यावर्त्तीयप्रत्यन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा महादेशा वा सन्ति, न तेषु मन्वाद्युक्तार्य्यनार्य्यनामादिसम्बन्ध इत्युक्तं पुरस्तात् (१७ पृ० ११ पं०), तथा च तद्देशवासिनामार्य्यत्वमनार्य्यत्वं वा नैव विचार्य्यमस्ति; परमुत्तरकुरुदेशस्य नैसर्गिकसौन्दर्य्यस्वास्थ्यकरत्वादितः, तद्देशवासिनाञ्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादिदैवस्वभावदर्शनात्, पुण्यमयत्वं देवक्षेत्रत्वमजेयत्वञ्च। तथाह्यैतरेयकम्— "देवक्षेत्रं वै तत्र चैतन्मर्त्त्यो जेतु मर्हति"–इति (८. ४. ८.)। तेषां शान्तिप्रियत्वादिस्वभाव, एवाजेयत्वे हेतुः प्रबलः। तदुक्तं महाभारतीय-सभापर्वणि पार्जुनदिग्विजये—

"तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम्। ऋषिकुल्यास्तथा सर्वान् ददर्श कुरुनन्दनः॥ × × ×॥ तत एवं महावीर्य्यं महाकाया महाबलाः। द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचनमब्रुवन्॥ पार्थ! नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन। उपा-

वर्त्तस्व कल्याण पर्य्याप्त मिद मच्युत ॥ × × × ॥ न चापि किञ्चिज्जेतव्य मर्जुनात्र प्रदृश्यते। उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते ॥ × × × ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र! किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि। तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात् तव भारत ॥ ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः प्रहसन्निव। पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्म्मराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मन्यसे। युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम् ॥ ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च। क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम्”–इति २८ अ० ४–१६ श्लो०। तदिदं महानगरं सम्प्रति तोब्वदिल्युच्यते, स्वोल्वशदिति तदर्थः; एतद्देशीया हि प्रायश स्थूलनासिकोदरजङ्घा भवन्ति।

अस्ति चान्यः कुरुवर्षः; स नूनं मेरुसन्निहः, ‘याम्लपिल्वर्ग’-प्रभृति-‘सुबोर्य्य’-देशान्तः, योऽद्य मद्यतन-सेण्टपिटर्सबर्गादिमाई-वोरियान्तः। तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादौ बहुत्र। तद्यथा महाभारतीयानुशासनपर्व्वणि—“षष्ठो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम्। उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ-वाप्यमरावतीम्”–इति (५४.१६)। पुनस्तत्रैव—“नैवेशिकं सर्व्व-गुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय। स्वाध्यायचारित्र-गुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुपूत्तरेषु”–इति (५७. ३२.)।

अथ यदिह ‘मध्यमायां दिशि’–इति, ततो गम्यते कुरुपञ्चालादयस्तत्र एवैते प्रदेशा स्तदानी मासन् मध्यदेशाः, आर्य्यावर्त्तस्य मध्यभूमागा इति यावत्। तत्र च यच्छ्रुतो वशो-शीनरः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः ‘शिविः’। किञ्च य एते ‘ध्रुवायां प्रतिष्ठायाम्’ इति द्वे पदे तद्विशेषणे श्रूयेते, ततो

ज्ञायते चात्रैव मध्यार्यावर्त्ते तदानीन्तनसम्राजामासीद्राजधानीति। एवञ्च कुरु-पञ्चाल-शिवि-सौवीरप्रदेशात्मकमध्यदेशत एवात्र प्राच्यादयो दिशोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम्॥

तदेवं ऐतरेयकाले हिमवद्दक्षिणपार्श्वनिम्नस्थं किरातजातिनिकेतनं किरातनगर मेवासीत् आर्यावर्त्तस्यास्य पूर्वप्रत्यन्तः, दक्षिणस्यां भरतवंशीयाधिकृतं सत्वद्राज्य मप्यासीदार्यावर्त्तान्तर्गतम्, पश्चिमस्यां गिरिगिरिनदीग्रामसीमानां प्राचुर्यवर्णनात् गान्धारदेशादिभ्यः परस्तादप्यासीदार्यवास इति गम्यते, उत्तरस्यान्तूत्तरकुरूणा मजेयत्वेन वर्णनात् ततोऽर्वागेवासीदार्यावर्त्तोत्तरसीमेति च प्रतीयत एवेति। एकत्र चात्र श्रुतम्—"त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्तीति" (७. ३. ६.)। तत्र 'एते'—इति इदंशब्दव्यवहारादैतरेयकालेऽप्यासन्निमा जातय इति, 'उदन्त्याः'—इत्युक्ते प्रत्यन्तवासिनोऽनार्या इति च गम्यते। तथाचैषां देशाना मनार्यभूत्वाभिधानादेषा मन्तःस्थिताः प्रदेशा एवासन् तदानी मार्यभूमय इति सुवचम्। अन्ध्रजातयोऽधुना दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं 'दीनाजपुर'—इति प्रत्नतत्त्वानुसन्धित्सवो वदन्ति, एवं शबरपुलिन्दमूतिबाः विन्ध्यगिरिवासिनो म्लेच्छजातिविशेषास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव। तदेवं न तदाप्येष आर्यावर्त्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवास्माकम्॥

अथ श्रूयते ह्येतद् विदेघमाथवाख्यानं शतपथे १ का० ४ प्र० ३ ब्रा० १०—१९ क० "विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्धावति ताए हैव नातिददाह, ताए ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति। तत एतर्हि प्राचीनं बहवो

ब्राह्मणास्तद्धाचेत्तर मिवास स्रावितर मिवास्वदित मग्निर्वा वैश्वानरेणेति। तदु हैतर्हि चेत्तर मिव०—० सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा, ते हि माथवा: ०—० स मे मुखान्निर-पादीति"–इति। एतस्मादाख्यानात् व्यक्त मभिगम्यते, विदेहनाम-मैथिलजनपदस्यानतिप्राचीनार्यभूत्वम्। परं न तदापि दक्षिण-मगधस्यार्यावर्त्तत्वं सम्यक् मन्यामहे वयम्; अनतिप्राचीनपातञ्जलमहाभाष्यवर्णितार्यावर्त्तलक्षणतोऽपि दक्षिणमगधात् प्रत्यगेवार्यावर्त्तप्रतीतेः। अपीह शतपथे (१२. ८. ३. ३:) "वह्लिकः प्रातिपीय शुश्राव"–इति श्रवणात्, तदाप्यासीद् बाह्लीकस्यार्यावर्त्तत्व मिति च स्वीकार्यम्॥

पाणिन्यागमेऽपि भायुधजीविवाचिपर्श्वादिगणे पठितो बह्लीकः (पा० सू० ५. ३. ११७.)। "काम्बोजाल्लुक्"–इति (पा० सू० ४. १. १७५.) काम्बोजग्रहणञ्च दृश्यते। तत्र सिन्ध्वादिगणेऽपि पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ९३.)। गणपाठोऽपि पाणिनिनैव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १. ३४)। महाभारतेऽपि वर्णितौ काम्बोजबाह्लीकौ (द्रो० प० ११०, १५५ अ०)।

अथ भगवता यास्केनापि "कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा; कम्बल. कमनीयो भवति"–इति कम्बोजशब्दो निरुक्तः (२. १. ४.)। "प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु"–इत्याद्युक्त्वा तदुदाहरणाय प्रोक्तं चैतत्—"शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते०—० विकार मस्यार्येषु भाषन्ते शव इति; दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्र मुदीच्येषु"–इति (२. १. ३, ४.)। पातञ्जले महाभाष्ये पस्पशाया मप्येव मेव।

अपि तत्र आर्यावर्त्तस्यास्य चतुस्सीमनिरूपणं सत्तं सुव्यक्तम्। तथाहि—"कः पुनरार्यावर्तः? प्रागादर्शात्, प्रत्यक् कालकवनात्, दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण पारियात्रम्"—इति २. ४. १० सू० भा०। अत्राह तट्टीकाकारः कैय्यटः—"आदर्शादयः पर्वत-विशेषाः"—इत्येव। "जनपदतदवध्योश्च (पा० सू० ४. २. १२५.)" —इतिसूत्रस्योदाहरणभूतं यदिदं आदर्शक इति पदं लभ्यते, इतोऽपि ज्ञायते अस्यादर्शनाम्ना कश्चित् सीमपर्वत इति। सोऽयं आदर्शः स्यादञ्जनपर्वतः; तत्पदनिरुक्तिस्तथैवावगतेः। स चेदानीं सुलेमानित्युच्यते। स हि शतपथब्राह्मणश्रुतश्वेतगिरेरेव दक्षिणांशः। एवञ्च पतञ्जलिकालेऽपि स एव श्वेतगिरिरेवासीदार्यावर्तस्य पश्चिमसीमेत्यनुमानमपि न स्यादसङ्गतम्। तदानीन्तनार्यावर्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वकासुर-(बक्सर)-प्रदेशीयं ताड़कावनम्। पुरासीत् तद्धि कालयवनाश्रितम्; तत्प्रभृत्येव तस्य कालवनं कालकवनं वेति च नाम सम्पन्नम्। हरिवंशोल्लिखितस्य विष्णुपुराणोक्तस्य च (५. २३. ५.) तस्य कालयवनस्य मगध-राजजरासिन्धुमित्रत्वेन वर्णनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं स्याच्च सङ्गतम्। अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवासत्वेनोल्लेखोऽपि सम्यैतस्य पतञ्जलेः सङ्गच्छते। तथाहि—"शवतिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्यमगधेषु; गमि मेव त्वार्याः प्रयुञ्जते"—इति (म० भा० पस्पशा०)। तदेवं तदापि सौराष्ट्रजनपदस्य, तथेदानीं पटनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयकुसुमपुरादीनाञ्च आर्यावर्त्तसीमतो बहिः स्थितिरासीदित्यत्र च नास्ति संशयलेशोऽपीति।

अथात्र भगवान् मनुरप्याह— "आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" —इति (२, २२.)। 'तयोः गिर्योः' पूर्वोक्तयोः हिमवद्विन्ध्ययोः। तदित्थं पूर्वापरसमुद्रव्याप्येव देशो मनोः सम्मतः। तत्र पूर्वः स्यात् सिन्धुसागरसङ्गमः, अपरस्तु गङ्गासागरसङ्गमः। स एष आर्यावर्त्तः ब्रह्मावर्त्त प्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञिय देशश्चेति चतुर्विधत्वेन वर्णितस्तेन तत्प्रान्तभूमीनां म्लेच्छभूत्व मुररीकृतञ्च। तथ्था—

"सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते॥
कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः"—इति
(म० २अ० १७, १९, २१, २३श्लो०)।

अत्र हि ब्रह्मावर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशास्तु 'यज्ञियाः' यज्ञकार्योर्हभूमय एव, तत्र नास्ति विचारणा; निर्द्दिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि आर्यावर्तान्तर्गताः सिन्धुसौवीरकाश्मीरादयो देशा अपि यज्ञानुष्ठानार्हभूमय इति 'यज्ञियदेशाः' उच्यन्ते। एतस्मादार्यावर्त्ताद् बहिःस्थिताः "किराता यस्यान्ते, पश्चिमे यवनाः स्मृताः। आन्ध्रा दक्षिणतो वीर! तुरस्कास्त्वपि चोत्तरे"—इति (वा० पु० १३, ४०), एवमादिकाः खोरासान-तुरस्क-पूर्ववङ्गोत्तरवङ्गान्ध्रप्रदेशादयोऽस्यार्यावर्त्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वा एव म्लेच्छदेशाः; किञ्चार्यावर्त्तान्तर्गता

दक्षिणवङ्गाङ्गप्राच्यमगधादयोऽपि कृष्णसारमृगहीनत्वेनायज्ञियत्वात् म्लेच्छदेशा एव।

तत्त्वतस्तु "तयोरेवान्तरं गिर्योः"—इति मनूक्तेः पूर्वस्यां यावदेव विन्ध्यगिरेः प्रसृतिस्तावदेव यज्ञिय आर्यावर्त्त स्वीकार्यः, ततो बहिरार्यावर्त्तत्वेऽपि न त्वस्ति यज्ञियत्व मिति म्लेच्छभूत्व मेव। अत एवाङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते; सूचितश्चैतत्तत्र मनुनैव "एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः"—इति (२. २४.)। 'एतान्' ब्रह्मावर्त्तादीनित्यर्थः। तथेषु देशेषु पुरा नासन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्येत। एतर्ह्यपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रभृतिषु, अङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु चान्यत आगताः शाकलद्वीपिब्राह्मणाः, तथा वङ्गेष्वत्र कान्यकुब्जादागता एव ब्राह्मण राढि-वारेन्द्र-वैदिका इति ख्याता वसन्ति, कलिङ्गसौराष्ट्रीयैरपि तथैव।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिसूत्रे तद्वार्त्तिकतन्महाभाष्येभ्यश्चावगम्यते। तथाहि— अस्ति पाणिनेरेकं सूत्रं "परोक्षे लिट्"—इति (३. २. ११५), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिकमिदम्— "अत्यन्तापह्नवे च"—इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदाहरणञ्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना— "नो कलिङ्गान् जगाम"—इति विहृतं च तत् कैयटेन— "न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवो यावत् तद्देशगमनादेरपि"—इत्यादि। एष च कलिङ्गप्रदेशोऽप्यार्यावर्त्ताद्बहिरेव संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद्विस्तृतः। पुरा आसीदयं मुत्कलिङ्ग-मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा। तैलिङ्गनाम तु तत एव समुद्भूतम्, अप्युत्कलिङ्गस्य एवोत्कलनामप्रसिद्धिरित्याहुरैतिह्य-

सिका: । अतएव श्रौतेवे वर्णविचाराभावस्तद्दोषनिवृत्तये योत्तरत्र समये केनचिदुत्कलखण्डप्रणनश्चेति सम्भाव्यते ।

अथामरसिंहोऽपि प्राच्योदिच्यमध्यम्लेच्छेति चतुर्विभक्त मार्यावर्त्तदेशसंस्थान मश्लोकयत् । तद्यथा—"आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः"—इति (२. १. ८.)। तत्र "प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.)। प्राक्सहितो दक्षिणो देशः 'प्रागुदक्षिणः', एवं पश्चिमसहित उत्तरदेशः 'पश्चिमोत्तरः', अन्तं प्रति गतः 'प्रत्यन्तः' सीमान्तप्रदेशः ॥

अथात्र युरोपीयभ्रातरः केचन समवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्संहितायाम्—"अस्तु प्रत्नस्योकसो हुवे"—इति (१. ३०. ८.), तेनाधिगम्यते भारतप्रदेशीयार्याणा मादिपुरुषाणां वास आसीत् पुरा क्वचिदन्यत्रेवेति । तत्रार्याणा मादिनिकेतन मस्यैवासियाखण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्बेलुरताग्मुस्ताग्पर्वतयोः पश्चिमपार्श्वगताधित्यका भूमिस्तत एव विकीर्णा वयं भारतीयाः पारसिकाः, अर्म्मण्यादयश्च समभवामेति । अत्र ब्रूमः । भारतीयपारसीकशर्म्मण्यादीना मार्य्यमूलत्वेनैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्वीकार्य्यम्, किन्त्विहोपनिवेशिका वय मिति नैव मन्यामहे वयम् ; स्वदेशस्वत्वहान्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्, तेषां तन्मतपोषकप्रमाणहेतुना मतिदौर्बल्याच्च ।

ते त्रयो दोषाः खल्वेते—नेष देशोऽस्माकं पैतृकोऽपि तु यथा भवद्यवनाना मधिकृतोऽद्य चेंलण्डीयानाम्, तथैव पुराऽस्मत्पूर्वपुरुषैरत्रत्यानानार्यान् विजित्य बलाद् गृहीत इति । एतेनास्मिन्

देशेऽस्माकं मूलस्थलं कदापि नास्ति, प्रत्युत यथा पूर्वं यवनानां जयलब्धं स्वत्वं सम्प्रत्यद्य चेंलण्डीयानाम्, तथैवैकदास्माक मपि बभूवेत्येवेति प्रथमो दोषः। तदनु सम्प्रत्यत एवास्माकं यहुदादीना मिवौपनिवेशिकत्व मिति द्वितीयो दोषः। स्वार्थानुरोधतः स्वावासकण्टकभूतानां मतद्देशीयमूलस्वत्ववता मनार्याणा मुच्छेदनं चेति तृतीयः। यदि हि तेषां तन्मतं मस्माक मत मित्यभिमतं स्यात्, तर्हि ते त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः। न च तथा। प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमिवंतुरङ्गल-भूमिस्वत्व मपि त्यक्तु मुत्सहते, तदद्य मिवार्यावर्तं चिर मास्टे-निवसन्तोऽपि तद्विरुद्धप्रबलप्रमाण मन्तरेव कथङ्कारं नाम पैतृकं स्वत्व मुत्सृजन्तोऽत्र दोषभावं भजामहे ? अपि राजशासनतोऽस्माभा-वादितो विद्युतायाक्ष नलपासन्ताडनादितो वा ये केचनार्या एतार्यास्स्वदेशाद् बहिर्भूता औपनिवेशिकत्व मापन्ना आपद्यन्ते वाद्यापि, अस्तु तेषां तथात्व मदोषाय; अतथाविधाना मस्माकं विषये तेषां तथाविधजल्पनं कथं न नो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्बलानां माधुनार्याणां प्रायादिसम्मोहनेनैवाक्रूरपूर्वपुरुषा इह वासस्थानं मातृभिर् इत्यनृत मपि यथूतायेत, तर्ह्यपि तत्कलङ्कप्रवादः कथं न भवेद् दोषायेति च हृदयवद्भिः सुधीभिरेव विवेचनीयम्॥

सन्ति चात्र तेषां तन्मतपोषका येऽष्टावनुमानहेतवो लिखिताः, न तेष्वेकोऽपि विचारसह इत्यस्माकम्। तद्यथा —

(१) 'एशियाखण्डतः प्रोषिता एवार्याः कालेन सर्वत्र यूरोप-खण्डादौ 'बभूवुः कृतवासाश्च्या'—इत्येव मस्त्येकः प्रवादः, यतोऽव-गम्यते नून मासीदार्याणा मादिवासः प्रथम मेशियाखण्डमध्य-भाग एवेति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यहेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः—

आगत्तुं स प्रवादस्तेन किम्, तथा स्वीकारेऽपि न भवेदस्मार्क भूस्खलनाशः, आर्यावर्त्तस्यास्य वैशिष्ट्याखण्डीयभूभागत्वात्; निरवसिताश्चास्माद् विश्वामित्रर्षिपुत्रादयः। तथाहि—"त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः"–इति (ऐ० ब्रा० ७, ३, ६.)। अतएव खगदोषदुष्टा भर्तृ परित्यक्ता ऋषिसुता विदुष्यपालेव ग्रीकदेशीया-ऽपेलो देवतेति सम्भाव्यते। तदत्र ऋ० सं० ८, ९१ सूक्त-व्याख्यानपरं शाट्यायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।

(२) भारतीयपारसिकैलण्डीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि भाषासौसादृश्यं दरीदृश्यते, विशेषतः सर्वास्वेव भाषासु शीतर्त्तुनामैकविधमेव प्रायः, तस्माच्चावगम्यते सर्वेषामेवैषामेकवंश-प्रभवत्वं शीतप्रधानवासित्वञ्चेति तेषां तादृशानुमानप्रवृत्ते र्द्वितीय-हेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः—अस्त्वेषामेकवंशप्रभवत्वम्, अपि स्वीकार्यञ्च स्यात् पुरासीदेषां सर्वेषामेव हिमप्रधानैकदेशवासित्वञ्च, तेन किम्? शीतप्रधाने तस्मिन् सुवासुमदेशे हि तेषां मूल-सर्वजातिमूलार्याणां वासस्वीकारेऽपि किं मेनचोपपद्यते? उप-पद्यत इति चेत् क्वतं कल्पनाकल्पितजल्पनयेति। अपि पार-सिकावेस्ताग्रन्थस्य 'वेन्दिदाद्'-प्रकरणीयाद्याध्याये 'हरखइति'-नामकस्यैकस्याभ्युदयशालिनो नगरस्य यद् वर्णनं दृश्यते, तन्नून मेतत्र सारस्वतप्रदेशस्यैव; 'सरस्वती'–शब्दस्यैव हि पारसिक-भाषायां 'हरखइति'–व्यवहारः सर्वसम्मतः, सिद्धान्तितश्च तथा स्वाक् मद्योदयेनापि (१८६२ खृ. मु. व्या. ५६–५८ पृ०)।

(३) तत्रैव 'अवस्ता'ग्रन्थस्य 'वेन्दिदाद्'-प्रकरणे देशवर्णनप्रसङ्गे 'ऐर्यनम्वेजो'-नामा कश्चिज्जनपदोऽपि वर्णितो दृश्यते। हिमर्त्तु-

प्रधानत्र स इति चोल्लिखितं तत्रैव। स एव जनपदः पारसिकाना मादिवास्तव्यः स्यात्, स्वीक्रियते च तथा तैः पारसिकैः। भारतीयपारसिकयोर्वदनमण्डलसारूप्यात् भाषासादृश्यात्, अग्निपूजकत्वसाम्याच्चैकमूलप्रभवत्वं व्यज्यत एवेति सर्वमूलार्याणा मेवावासभूमिः स्यात् स एव 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र तृतीयहेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः— अस्तु पारसिकाना मार्यवंशसमुत्पन्नत्वेनास्मज्ज्ञातित्वम्, स्याच्च स्वीकार्यं तेषा मादिपुरुषाणा मैर्यनम्वेजोवासित्वम्; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम्; राजाज्ञादिभिरन्यदेशतो विताडितानां तदादिपुरुषमात्राणां तथात्वसम्भवात्। एकवंशप्रभवाना मपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेशवासित्व मपीति सुवचं भेदं। अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णित 'आर्याणक' देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'-इति पारसिकनामभागासीत्, स च स्यात् केषाञ्चिदार्याणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्चैषां तेभ्य एवोत्पत्तिः स्वीकार्येति सर्व मवदातम्। स च देशः काश्मीरादुत्तरो हिमप्रधानोऽप्यार्यावर्त्तान्तर्गत एव। तथाहि (रा॰ त॰ ४, २६७)—

"तुषारवर्षैर्बहुलैस्तमकाण्डनिपातिभिः।

आर्याणकाभिधे देशे विपन्नं केचिदूचिरे"–इति।

वस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाद्य क्वचिदपि केनाप्युपलभ्यते, पुरा ह्यासीत् तस्य विद्यमानतेत्यपि नाद्य यावत् सुनिर्णीतम्; तदलं खपुष्पपर्यालोचनयेति।

(४) अस्ति चैव मपि प्रवादः— ग्रीक्-रोमकजाति-पूर्वपुरुषाः पूर्वोत्तरदेगतः प्रोषिता इतात्यादौ न्यवात्सुरिति। स एष प्रवाद-

स्तदेव सङ्गच्छेत, यदि तासामियाखण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषा माद्या-र्याणां निकेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः— पूर्ववर्णितः ध्रुवास्वादिप्रदेशोऽपीताल्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरगतपूर्व एवेति तत्प्रवादोपपत्तिः समानैवेति ।

(५) हिमालयस्योत्तरभागस्य पवित्रतमत्वेन लोकातीतमहिमा-न्वितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनाना मार्याणां स्वीकारात् तादृश-स्थानस्यैतदादिपुरुषाणां वासः सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-नम्। अत्र ब्रूमः— हिमवद्दक्षिणभागस्था आर्याः तपस्साधनादिकं चिकीर्षवश्चिर मेव हिमवदुत्तरभागं गत्वा तत्तत्कृत्या भवन्ति, इत एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम्; न त्वादिपित्र्यावासनिबन्धन मिति। लोकातीतमहिमान्वितत्वन्तु तत्रत्यतुङ्गत्वा मजेयत्वादिश्रवणत एव। हिमवत्पृष्ठस्य स्वर्गरूपत्वं तु पौराणिकम्; उत्तरशब्दमात्र तद्बीजम्। "उत्तरः—उद्धततरो भवति, अधरः—अधो रः, अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा"—इति यास्कः (निरु० २. ३. २.)। तथाचोर्ध्वतमप्रदेश एवोत्तरः। आर्यावर्तस्य यस्यां दिशि उन्नत जर्ध्वतनो हिमवान् पर्वतो विद्यते, सैव दिगुत्तरेति व्यपदिश्यते, ततो विपरीता अधरेति। अत एवैवं श्रूयते— "स उत्तरस्मादधरं समुद्र-मपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि"—इति (ऋ० सं १०. ९८. ५.)। अत एव स्वर्गोऽप्युत्तर उच्यते। तद्यथा ऋक्संहितायां मस-ष्छ्रुतम्— "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"—इति (ऋ० सं० १०. ८६. १–२३.)। एव मन्यत्राप्यत्र च बहुत्र।

(६) श्रूयते हि कौषीतकब्राह्मणे - "उदीच्यां दिशि प्रज्ञात-तरा वागुद्यते, उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुं, यो वा तत आगच्छति, तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माहैषा हि वाचो दिक्

प्रज्ञाता"–इति (१. ७. ६.)। तदेवं कौषीतकिब्राह्मणग्रन्थ-प्रवक्तुराचार्यस्य हिमवद्दक्षिणखण्डस्थत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिमवदुत्तरखण्डवासित्वेनैवैषोत्तरदिक्स्तुतिः सङ्गच्छत इति तत्र षष्ठ-हेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः— ऐतरेये च ब्राह्मणे समाम्नाततद्दर्शिका श्रुतिः; ऐतरेयकाले कुरुपञ्चालशिबिसौवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं वर्णितम्। मध्यदेशापेक्षयोद्याननगरस्योत्तरत्वं सर्वैरप्यङ्गीकर्तव्यमेव। एष एवोद्यानदेशो राजतरङ्गिण्यां उद्यानक इत्युक्तः; तस्यास्य विद्यानिवासत्वेन स्तुतिरप्यभाणि। स एव काश्मीर-सन्निहित उद्याननामजनपदोऽभीष्टो विद्यानिलय इति कथं धावेम हिमवतोऽप्युत्तरमिति।

(७) श्रूयते हि— "तोकं पुषेम तनयं शतं हिमाः"–इति (ऋ० सं० १. ६. ८४.) आशीर्मन्त्रः। एवमन्यान्योऽपि। तदत्र विवेचनीयम्, एवं हिमर्तोरब्दपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्येत, यत्र प्रदेशे हिमप्रपातस्यातिशय्यं विद्यते सदैव, नात्र तथोपलभ्यते; अपि त्वासियामध्यभूभागस्थो बेलुर्तागमुस्तागपर्वतयोरन्तराल-प्रदेशस्तु नूनं तादृश एवेति तत्रैवासीत् पुरार्याणामादिवास इति प्रमाणयितुमवलोऽयं हेतुः सप्तमः। अत्र ब्रूमः— "यदि हिमर्तुवाचिहिमशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याब्दवाचि-त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादस्मत्पूर्वपुरुषाणां हिमर्तुप्रधानदेशवासित्वानु-मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरच्छब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् शर-च्छब्दस्याब्दवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-देशवासित्वानुमानम्? अस्ति तथापि श्रवणं बहुशैव। तद्यथा—

"तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वा मिद्"–इति ऋ० सं० १. १२. ७२.।

"शत मिन्नु शरदो अन्ति देवाः"–इति ऋ० सं० १. १४. ६०.।

वचनम्। तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा सम्भूतेऽत्र जलप्लावनेऽस्मादेवार्यावर्तीयसमुद्रादुत्थितस्य जलौघस्य हिमालय-शृङ्गाधिरोहणम्, उपशान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिसर्पणञ्चेत्येवेत्यस्मन्मतानुकूलैवेषा श्रुतिरिति। अत एव 'अतिदुद्राव'-इति पदस्य 'अधिजगाम'-इत्यर्थः कृतस्तद्भाष्यकृता हरिस्वामिना। वेदार्थनिर्णयायैव यास्कप्रणीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽर्थेऽतिशब्दो निर्णीतः— "अति सु इत्यभिपूजितौ"-इति (१. १. ५.)। 'अतिधनः'-इति, 'सुब्राह्मणः'-इति च तदुदाहरणद्वयम्। अति-शयोऽप्यर्थोऽप्यस्त्यतेर्यास्कीयः। अत एव "अतिमृत्युमेति"-इत्यादौ (श्वेता० उ० ६. १५.) अतिशयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोल्लङ्घनार्थः। "अतिरतिक्रमणे च"-इति पाणिनिसूत्रस्य (१. ४. ९५.) व्याख्यायां ह्याहैव ज्ञानेन्द्रसरस्वती— "अतिक्रमणं उचितादधिक-स्यानुष्ठानम्"-इति। अथ वा 'तुष्यतु दुर्जनः'-इति न्यायादते-रुल्लङ्घनार्थत्वस्वीकारेऽपि हिमालयोत्तरवासिनां, तेषां दृष्ट्यास्य हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं सम्भवेत्? अपि हिमालयोत्तर-प्रदेशेषु आसिया-मध्यभूखण्डेषु न कदाप्यासीत्समुद्रो नैवाद्यापि दृश्यते, तत् कथं शिरो नास्ति शिरोव्यथेतिवत् मतपर्यायार्णवजल-स्फीतिवर्णनं सङ्गच्छतेति च विचार्यमेव। आसीत् पुरोदीच्या-मपि समुद्र इति चेद् देशेषु प्रायः सर्वत्रैव समुद्रोल्लेखकाले तथाविधसमुद्रस्यानुल्लेखः कथङ्कारमुपयुज्यत इति च ध्येयमिति॥

एवं सुमेरुप्रदेशवासिनः खल्वास्मत्पूर्वपुरुषा इति बाल-सिद्धान्तोऽपि स्याद् बालसिद्धान्त एव। तथाहि—

उत्तरकुरुप्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणा मार्याणा मासीद् वास्तव्यभूरिति प्रमापयितुं तेन निष्प्रमाणोऽपि वागाडम्बरो महा-

पन्यस्तः ; तत्र प्रमाणपरतन्त्राणां मौन मेव श्रेयः ; ततो यानि तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्यामहे वयम्— "अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा,

नक्तं ददृश्रे कुहचिद् दिवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि,

विचाकशच्चन्द्रमा नक्त मेति ॥"–इति ऋ० १. २४. १० ।

तत्सम्मतोऽस्यार्थः—'अमी' 'ये' 'ऋक्षाः' सप्तर्षयः 'उच्चा' उच्चैः शिरःप्रदेशे 'निहितासः' स्थापिताः, सृष्टिकर्त्रेति शेषः । ते 'नक्त' रात्रौ 'ददृश्रे' दृश्यन्ते 'दिवा' 'कुहचित्' 'ईयुः' गच्छेयुः, न दृश्यन्त इति यावत् । 'चन्द्रमाः' अपि 'नक्तम्' एव 'विचाकशत्' प्रदीप्यमानः 'एति' दृश्यत इति भावः । तदेतदेवमादीनि 'वरुणस्य' राज्ञः 'अदब्धानि' कथमप्यविनाश्यानि 'व्रतानि' कर्माणि, ज्ञेयानीति । एवञ्च शिरःप्रदेशे सप्तर्षिमण्डलावस्थानं गम्यते, तच्च सुमेरावेवोपपद्यते ; अत एतादृशमन्त्रद्रष्टृणा माचार्यर्षीणा मासीत् पुरा तत्रैवावास इति तदभिप्रायः । वयन्तु ब्रूमः— यास्कमते ऋक्षा इति पदेनेह सर्वेषा मेव नक्षत्राणां ग्रहण मिष्टम् (नि० ३. २०) ; सर्वेषा मेव तेषां रात्रावेव द्योतमानत्वात् सुसङ्गच्छत एवार्थ यास्कस्य तन्मतम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्यमानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चैरेव दृश्यमानानीति तेषा मुच्चैःस्थत्वं सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत एव । न ह्युच्चैःपदेन मस्तकोपरि वर्तमानं भ्राम्यमानं वा गम्यते । यद्युच्येत शतपथब्राह्मणे (२. १. २. ४.) ऋक्षशब्दः सप्तर्षिवाचकोऽपि ; तत्रापि न नः क्षतिः । "उत्तरम्, उत्ततरम्"–इत्यादिनैरुक्तवचनात् (२. ३. २.) उच्चैरनिबन्धन मेवोत्तरनामव्यपदेश

इत्यश्रमात् उच्चैरित्यत्रेह सप्तर्षिपत्ते उत्तरस्यां मित्येवार्थ: फलति; पुनश्च तत् तत्रैव शतपथे तदनुपदम्— "उत्तरा हि सप्तर्षय उद्यन्ति"—इति। तदित्थं तत्र दर्शित एव मन्त्रस्वमतसमुच्छेदको भवितु मर्हति न वेति सुधीभिरेवाकलय्यम्।

वस्तुत एव मन्त्रो वरुणविज्ञानपरस्ततो वरुणकर्मपरिचायक एव प्रधानत:; तस्माद् वरुणपदार्थबोधाच्च विलीयत एवैतद् वालविजृम्भितं समन्तात्। तथाहि—"रात्रिर्वरुण:"—इतिश्रुते: (ऐ॰ ब्रा॰ ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिदेवत्वम्; निघण्टौ द्वादशादित्यनामप्रकरणे वरुणशब्दपाठात् सूर्यविशेषत्वम्; "येना पावक चक्षसा॰—॰पश्यन् जन्मानि सूर्य"—इतिस्वोदाहृतश्रुतिव्याख्यानेन भगवता यास्केन तदेव प्रतिपादितञ्च (१२. ३. ८.); एवं हि रात्रिकालिकोऽधःस्थ: सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते। एवं वरुणपार्थ्यदोषमारेच्योपपद्यते वरुणराजकर्तृकः सप्तर्षिप्रभृतीनां चन्द्रमसश्च प्रकाश:। परं न चैतद् वच: सङ्गच्छते मेरुप्रदेशवासिनाम्; तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधःस्थत्वेन चन्द्रमःप्रभृतीनां प्रकाशकत्वासम्भवात्, प्रत्युत आर्यावर्त्तवासिना मेव सङ्गच्छते; अतस्तत्प्रदर्शितोऽप्येष मन्त्रोऽस्मन्मतपोषक एवेति ध्रुवम्। एवमपि स्वमतप्रमाणाशयास्येहोपन्यासो नूनं नूतनमतप्रकाशप्रमानसस्य तस्य, सुदीर्घप्रान्तरमध्यापतितस्य क्षुत्तृट्क्षामस्य एककाकस्य मरीचिकादिग्भ्रम इवेति॥

तद्वितीयप्रमाण मप्येव मेव। तथाहि—

"अस्त्येक मटादशर्चं सूर्यस्तवाख्य सूक्तम् (ऋ॰ सं॰ १०, ८८.)। तस्य द्वितीयस्या: ऋच: प्रथमार्द्धं एष:—

"स सूर्य: पर्युरू वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा"—इति।

इम मेव मन्त्रांश मवलम्ब्य सुमेरोराध्यार्थ्यायासभूतत्वं प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन। तदुक्तम्—मस्तकोपरि रथचक्राकारेण नक्षत्राणां भ्रमणं तदवस्थाना मेव सम्भवतीति। यस्तु तस्य मन्त्रस्य व्याख्यानालोचनतो न तादृशमतच्छायापि गम्यते ; प्रत्युत तन्मतविपरीतं यत् सत्यं तदेव प्रमाणितं भवति। तद्यथा —'इन्द्र:' परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः 'सः' 'सूर्य:' 'उरु' उरौ विस्तीर्णान्तरिक्षे 'वरांसि' पृथिव्यादिग्रहोपग्रहमण्डलानि 'धायद्य्यात्' सदेव आवर्त्तयति। तत्र दृष्टान्तः—'रथ्या चक्रा इव' यथा अश्व. मध्यस्थः सन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति. चक्राणा मितस्ततोविक्षिप्तपतनतो रक्षयति च तद्वदिति। एतेन मध्यस्थितसूर्याकर्षणशक्तितः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणा मितस्ततोविक्षिप्तपतन-राहित्यं भ्रमणञ्चेति विज्ञान मुपदिष्टं भवति। वादिमते तु तेषां मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादस्वकपत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं कथं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधिय एव विभावयन्तु। अन्यत्र मपि स्तुत मन्त्ररूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुत्तरत्र—

"यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्

विष्वक् तस्तम्भ पृथिवी मुत द्याम्"—इति।

अस्यार्थः।—'यः' सूर्यः 'शचीभिः' आकर्षणक्रियाभिः 'पृथिवीम्' स्वनीचैःस्थितां भूमिम्, ग्रहमण्डलनिम्नार्द्धभागगता मिति भावः; 'उत' अपि 'द्याम्' स्वोर्द्ध्वःस्थितां सुतरां द्युस्थाम्, ग्रहमण्डलोर्द्धभागगता मिति भावः; 'विष्वक्' सर्वतः 'तस्तम्भ' स्तम्भन् वर्त्तते। तस्तम्भेति "छन्दसि लङ्लुङ्लिटः"—इति सार्वकालिको लिट्। तादृगस्तम्भनेन ग्रहाणा मितस्ततः पतनजन्यं कक्षाच्यवनं वारितं भवति। अत्र दृष्टान्तः—"अक्षेणेव चक्रिया"—इति। 'चक्रिया'

चक्रिणौ, चक्रगतौ निम्नोच्चप्रान्तौ यथा 'अद्येव' लब्धौ दृश्येते लोके, तद्वदिति ॥

तत्तृतीयप्रमाणन्तु स्वसिद्धान्ताघातमेव न सहते, किन्तु सत्यसिद्धान्ताघातम्। तथाहि— यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयागेषु अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधावैतरेयके— "प्रातर्वै स तं देवेभ्यो ऽन्वब्रवीत्"-इत्यादि (२. २. ४.)। एतया श्रुत्या प्रातरनुवाकपाठस्य प्रातरेव कालो व्यक्तीकृतः। ततस्तदुत्तरत्र प्रातरनुवाकर्चां सङ्ख्याविधौ श्रूयते— "सहस्रं मनूच्यं स्वर्गकामस्य"-इत्यादि पक्षान्तरत्वेन। स एषः सहस्रर्चां पाठः प्रातरुषःकाले कथमिहार्यावर्त्ते सङ्गच्छेत? सुमेरुप्रदेशे तु सङ्गच्छते; तत्रोषसो मासद्वयव्यापित्वात्। तदित्थं श्रुतिरियं सहस्रर्चां पाठविधानं गमयत्येवार्याणां दीर्घोषसे सुमेरौ तदानीं वासोऽद्य वास इति।

अत्र ब्रूमः— नेयः प्रातरनुवाकविधिः क्वचिदृक्संहितायां श्रुतः, अपि श्रूयते ब्राह्मणेऽवैतरेयके, तत् किमिदमैतरेयकमपि तत्रैव प्रोक्तम्? तथा स्वीकारे यदिदं श्रूयतेऽवैतरेये— "ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः"-इत्यादि (३८पृ० ४पं०), तत् कथं सङ्गच्छेत? किञ्च यदि प्रातरनुवाकपाठस्य कालो हिमात्मको मन्येत, तर्हि प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनानां कालाः कीदृशा मन्तव्याः? संवत्सरसत्रकालश्च कीदृशः? इत्यादि च तेन निरूपणीय एव। अथापरम्, यदि दीर्घोषसे सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मन्येत, तर्हि युधिष्ठिरादिभिर्वाजिरावान्तेरार्यावर्त्तवासिभिरनुष्ठितेष्वश्वमेधादिषु सोमयागेषु प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्तव्यम्?

अन्यच्च; यथा सहस्रवार्षिकमत्रस्याम्नायता मालव्य मीमांसायां

मधिकारण मारभ्य सिद्धान्तितम्, तथैवोपमि सहस्रसङ्ख्याकाना मृचां पाठोऽसम्भव इति किं नात्र विचारित मित्यपि विचार्य मेवेति।

वस्तुतस्तु "महति रात्रा अनूच्यः पुरा शकुनिवादात्"—इत्येव विधिः। 'रात्राः' पूर्वस्योपवसथ्याख्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपशु-सुत्यानुबन्ध्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्बन्धिनि शेषे 'महति' अवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्याना मृचां पाठ आरब्धव्यः, 'शकुनिवादात्' शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुषःकाले प्रबुध्य वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः 'पुरा' पूर्व मेव तत्पाठः समाप्य इत्यर्थः। अत्राह सायणः—"एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले प्रारब्धः प्रातरनुवाकः तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात्, तदा प्रारब्धव्यः"—इति (२.२.५.)। अवश्यपाठ्य-प्रातरनुवाकस्य सङ्ख्या त्रिकविंशतिरेव (ऐ० ब्रा० २.२१ ६.); काम्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ता। तदवावश्यपाठ्याना मृचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्पद्यत इति प्रातरनुवाकनाम-करण सुपपद्यत एव। काम्यपाठ्यानां शतादिसहस्रान्ताना मृचां पाठस्तत्रोपस्यमभव इत्येव "महति रात्रा अनूच्यः"—इति विधिः। सहस्रप्रातरनुवाकीयासु ऋक्षु एकपदादीना मप्यस्ति विद्यमानता, न चाभ्यस्तानां पाठे विशेषविलम्बोऽत्र सम्भवति; अतो रात्रा महति भागेऽवशिष्टे आरब्धः प्रातरनुवाकपाठः शकुनि-वादात् पुरा समाप्यो भवेत्, किं तत्र चित्रम्? किञ्च सहस्रर्च-पाठपक्षे "पुरा शकुनिवादात्"—इति नियमाभावश्च। अत एवेद मपि श्रुतं तत्र तदुत्तरम्— "अपरिमित मनूच्यम्"—इति (२.२.७.)। "शतं सहस्र मित्यादि सङ्ख्यापरिमाण परित्यज्य मध्यरात्रादूर्ध्व मुपक्रम्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं

शक्नोत्यदिति तावतीरनुब्रूयात्"—इति तत्र सायणभाष्यम्। एतेन सहस्रानुवचनपक्षे पुरा शकुनिवादादिति नियमो परित्याज्य इति स्फुटम्। अध्ययनकारे 'शतं सहस्र मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य'—इत्यस्य स्थाने 'सहस्रं सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य'—इत्येव मन्तव्यम्; सहस्रपाठमात्रस्य कृच्छ्रसाध्यतया तत्रैवापरिमित-पाठव्यवस्थाया औचित्यादिति।

अस्ति चान्यत्र प्रातरनुवाकस्य सर्वदिशपाठ्यत्वश्रुतिः— "उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात्; सर्वं ह्येवैतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति"—इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ४.)। आस्यां बहुसङ्ख्याकर्चां पाठपक्षे एतदपि स्याच्छरणम्; नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाकर्चां मत्यल्पसङ्ख्यात्वेन प्रातःपाठस्य अव्यभाविज्ञात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वर्थतापि नानुपपन्नेति विचार्य मेतत् सुधीभिरिति॥

अत्रोदीर्घंत्वप्रश्नपरं तदीयवर्णनमात्र मत्यकिञ्चित्करम्। तथाहि— "स आप: परिपसजे"—इति (ऋ० मं० ८. ४१. ३.) मन्त्रे श्रूयते "तस्य वेनीरनु व्रत मुषस्तिस्रो अवर्धयन्"—इति। तदिह उपसत्त्रिलयवणा? दीर्घत्वं गम्यते, तच्च सुमेरावेव सङ्गच्छत इति तदीयम्। तत्वतस्त्विह वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोयस-त्त्रित्व मभिहितम्, प्रत्युत 'तस्य' वरुणस्य 'व्रतम्' कर्म 'अनु'-सृत्य 'उषः' कालः 'तिस्रः वेनीः' त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-द्भिज्जाः 'वेनीः' प्रजाः 'अवर्धयन्' वर्धयति इत्येवोपदिष्टम्। अन्यत्रान्यत्र च "प्रजा ह तिस्रो अत्याय मीयुः"—इत्यादौ (ऋ० मं० ८. १०१. १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं श्रुत मेवेति द्रष्टव्यम्। 'अव-र्धयत् + नभन्ताम्—इतिपदद्वयसन्धिजन्यम् अवर्धयन्नभन्ता मिति रूपम्; अपिवा व्यत्ययकृतं बहुवचनम्।

उषसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदियमृगुदाहृता— "कियात्या यत् समया भवाति"–इति (ऋ० १. ११३. १०.), सैषा उषोविज्ञानसूक्तान्तर्गता उषसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तथोषसः पञ्चविभागव्याख्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं यत् तैत्तिरीयानुवाकस्योद्धरणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम्; तादृशविभागस्यात्रार्यावर्तेऽप्युपयोगित्वात् ।

किञ्चेदमपि विवेच्यम्,— सुमेरुप्रदेशीयोषसो दीर्घत्वं किमार्यावर्तवासिना मन्त्रद्रष्ट्रा प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्याना मिति । इहत्याना मिति चेत्, तेन कथं सिध्येत् तत्रार्याणां वासः ? अथ तत्रत्यानां तादृशमन्त्रद्रष्टृत्वं प्रमेय मिति चेत्, तदपि नोपपद्यते; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवति, न हि तत् उषोऽन्तरदर्शनविरहादपि सङ्गच्छते । तत् किमेतेन उषोदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रान्वेषणेनेति धीषणावता तेनैव स्वय मालोच्य मिति ॥

यदिदं श्रूयते— "तानीदहानि बहुलान्यासन् या प्राचीन मुदिता सूर्यस्य"–इति (ऋ० सं० ७. ७६. ३.), तदितः खलूषसः कतिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषा माचार्याणां सुमेरुवासित्वे प्रथम प्रमाण मित्याह । अस्माकं तु नात्र श्रुतौ तिलकोद्भावित मर्थतिलकं प्रतीयते, प्रतीयते ह्यस्या मानन्त्यम्; तदिहाशेषशेमुषीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ॥

उषःशब्दस्यानेकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्राप्येकं प्रमाणम्, तदिदं पतं स्यात् । तद्यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रः—

"इमा एव ता उषसो याः प्रथमा व्यौच्छन् ।
ता देव्यः कुर्वते पञ्चरूपा । शश्वतीर्नावपृज्यन्ति ।
न गमन्त्यन्तम्"–इति (२. ५. ६. १४.) ।

तत्तस्तत्प्रदर्शितो ह्येष मन्त्रः पुनर्जन्मविषयो न तूषसो दैर्घ्य-मावेदति ; तत् पश्यत्वेतत्पूर्वमन्त्रावेतौ—

"पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यञ्जन्मभिः। जन्मान्यवरैः पराणि।
वेदानि देवा अयं मस्मीति माम्।
अहत्य हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्"—इत्येकः,

अथापरः— "प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रम्। वाचं मनसि संभृताम्। हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्। आ भूतिं भूतिं वयं मश्नवामहै" —इत्यतस्तृतीय एवैष यः प्रदर्शितपूर्वः। तया च पुनर्जन्मनि दृष्टा एवेमा उषस इत्येव तात्कालिकार्थः सम्पद्यते। एवञ्च न कथं मप्येष मन्त्रः सुमेरुप्रदेशीयोषसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाणं भवितु मर्हतीति स्फुटम्। किञ्च तत्रत्योषसो बहुदिनव्यापित्वं तत्र यानां कथं भवेदधिगन्तव्य मित्यपि विचार्य मेव॥

यदप्युक्तं सूर्यस्य उषसश्च सुमेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेव "पुन-श्चरति दक्षिणायाः (ऋ० सं० २.५८.१.)"—इति दक्षिणापुनश्चर-व्यपदेशोऽपीति। तदेतत् सर्वमं प्रमाण मपि मज्जमानस्य वह-मानतृणावलम्बन मिवाकिञ्चित्करम्। उत्तरः=ऊर्ध्वस्थः सूर्यः, दक्षिणा=अधःस्था पृथिवी, इत्येव सर्वत्र ज्ञेयम्। सुमेरु-वासिनां तु येयं दिगस्माकं पश्चिमा, सैव स्याद् दक्षिणा; यस्यां दिशि सूर्योदयस्तस्या एव प्राक्त्वं नियमात्। पुरः पुरस्तात्, प्राक्, पूर्वेत्यभिधार्थाः; सूर्योदयाक्रान्तनिबन्धन एवात्र भवत्यस्माकं दिग्-व्यवहारः प्राक्प्रभृतिगताङ्गितोऽपि। श्रुतिसिद्धं (ऐ० ब्रा० १. २. ३.) युक्तिगम्यञ्चैतत् किं तेन स्वमतप्रतिपादनव्यग्रतया विस्मृत मपि वा हठैकपरतया अस्माकं चक्षुःषु धूलिमुष्टिप्रक्षेपायोद्युत मति मुक्तायितुं यतितमिति विचारयन्तु धीमन्त एव॥

अहो चित्र मिदम्! "सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधोविवस्वान्"—इति कुमारसम्भवश्लोकोऽपि तेन स्वमतप्रमाणत्वेनोपन्यस्तः, तत् किं मद्युगीयस्य "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः"—इतिवादिनः कालिदासस्यापि सुमेरुस्थलं मन्तव्यम्? तदिदं तदीय मष्टमं प्रमाण मस्मानतीव विस्मापयतीत्यत्र मौनावलम्बन मेव श्रेयः॥

"दीर्घतमा मामतेयः"—इत्येतदनुक्तो 'दीर्घतमाः'—इति सञ्ज्ञापद मपि स्वमतप्रमाण ममानि तेन। तदिदं तदीयं नवमं प्रमाणम्। तत्ततो वेदार्थमीमांसैकप्रयोजनस्य मीमांसादर्शनस्य मते दीर्घतमा इति हि प्रावाहणिरितिवत् कल्पितं नाम;—यः खलु ममतापत्नतः, स नूनं दीर्घतमास्तत्र कः सन्देहः। द्रष्टव्यश्चैव सिद्धान्तो मी० द० १. १. २८—३२ सूत्रभाष्ये॥

यदपि निर्णीतम्,—वैदिकमन्त्रेषु 'नवग्वा'—इतिपदस्वारस्यात् नवमासात्मको वर्षः 'दशग्वा'—इतिपदस्वारस्याद् दशमात्मको वर्षश्च गम्यते, तादृशवर्षो नास्मद्देशेष्विति नूनं सुमेरुदेशीय एवैवं वर्षो वर्णित इति स्वीकार्य मित्य मपि सिध्यति तस्यार्यादिवासभूत्व मिति। तदिदं दशमं प्रमाण मपि निर्बीज मेव। अत्र हि बहवः प्रश्नाः समुत्तिष्ठन्ते। तद्यथा—सुमेरुप्रदेशे किं मद्यापि नवमासात्मकोऽब्दः प्रचलितो विद्यते? उत दशमासात्मकः? आद्यश्चेत् दशग्वशब्दस्य का गतिः? द्वितीयश्चेदाद्यस्य का गतिः? उभयविध एवाब्दस्तत्राद्यापि भवतीति चेत्, कथं तयोरेकत्र समावेशः? यथास्मद्देशेष्वेव भूभ्रमणजन्य मब्दपरिगणनं भवति, तथा तत्र मत् किंनिबन्धनम्? यस्मादब्द एव तेषा मेकदिनम्, तादृशकतिदिनात्मकः को मासः? तादृशकतिमासात्मकश्चाब्दः? तादृश-

कत्यब्दस्थायि च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्धं शतायुष्ट्वञ्च तेषां कथङ्कार मुपपद्यत इति ।

इहापर मपि विवेच्य मस्ति,—यथा नवग्वा पदं नवमासात्मकवर्षवाचकम्, दशग्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति मन्यते, तथैव शतग्विपदं किं शतमासात्मकवर्षवाचकं मन्तव्यम् ? श्रूयते तु शतग्विपद मपि। तद्यथा—

"शमे चिदन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः ।
विवक्षणा अनेहसः"—इति ऋ० सं० ८, ४५, ११ ।
"आ न इन्द्रो शतग्विनम्"—इति च ऋ० सं० ८, ६७, ६ ।

वस्तुतस्त्वेवमादिषु स्वमतपोषकत्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डुरोगिणां सर्वत्र पीतदर्शन मिवेवेति मन्यामहे वयम् ॥

यच्च सिद्धान्तितं तेन,—वैदिकमन्त्रादिषु देवयानशब्दतः सूर्यस्य सुमेरुयान मुत्तरायण मवगम्यते, पितृयानशब्दतश्च सूर्यस्य कुमेरुगमनं दक्षिणायनम्; तथा च सुमेरुप्रदेशेषु देवयानेऽह्नः सम्भवति, पितृयाने च रात्रिरतो देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्राणां तत्रैव रचना बभूवेति तत्रार्यादिवासस्येद मेकादशं प्रमाण मिति । एतच्च सर्वं स्यात् प्रेक्षावतां परीक्षणासह मेव । तत्रैवम्,—मध्यभूभागत एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदर्शनीये, उत्तरदक्षिणकेन्द्रभूवासिनान्तु नैते समधिगम्ये ; तत् किमु देवयानपितृयानशब्दार्थतो दिवानिशेत्यादिसमुद्भावनादिविचारेणेति । यच्चोक्त इहत्या पूर्वजा देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्रद्रष्टारो बभूवुरिति स्वीकार्येऽपि देवयानार्थस्तु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोश्च देवस्थानत्वकथन मार्यपूर्वपुरुषावासनिबन्धन-गौरवसूचक मिति, एतदप्यसङ्गतम्; शतपथब्राह्मणादौ (१४. ८. १.) देवयानपितृयानशब्दयोरपरार्थ-

प्रतीतेः, सुमेरोर्देवस्थानत्वे स्वीकृतेऽपि तत्रास्मदादिपुरुषाणां वासस्य हेतूपलाभाभावाच्चेति स्वच्छधिया ध्यातव्यम्। वस्तुतस्तु 'देवाः' द्युस्थाः अग्निप्रभृतयो 'यान्ति' गच्छन्ति, येन मार्गेण, स एव भमण्डलादिभ्रमणमार्गो देवयानाख्यः; तथा 'देवाः' द्युस्थाः रश्मयः पृथिव्यादौ गच्छन्ति, यैर्मार्गैस्तेषाञ्च सुतरां देवयानसञ्ज्ञा; तैरेव मार्गैः पृथिव्यादिग्रहेषराश्तनिवासिनो विनिर्मुक्तस्थूलदेहा जीवा रश्मिभिराकृष्यमाणा द्युलोकं गच्छन्ति। तथैव पितृस्थानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्ग एव पितृयानम्; अपि अन्तरिचस्थ' यमनामवायुविशेषाधिकृतं चन्द्रलोक मपरं वा तत्सन्निहितं पितृलोकं त्यक्तस्थूलदेहा अर्चिरादिसहायाः गच्छन्ति येन, स एव मार्गः पितृयानाख्यः। तिलकोदाहृतमन्त्राभ्यामेवमेव बुद्ध्यते। तत्र प्रथम एषः (ऋ० सं० १. १८३. ६.)—

"अतारिष्म तमसस्पार मस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि। एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्"—इति।

अस्यार्थः— हे 'अश्विनौ' प्रातरुद्गमानप्रथमयुग्मदेवौ ! 'देवयानैः पथिभिः' द्युस्थैः स्वमार्गैः 'इह' पृथिव्याम् 'आयातम्' उदयताम्। तथाचेह युवयोरुदयात् 'अस्य तमसः' रात्रिजन्यान्धकारस्य 'पारम्' पर्यन्तम् 'अतारिष्म' उत्तीर्णाः स्मः। 'वां प्रति' 'स्तोमः' कृतज्ञतासूचकं स्तोत्रम् अस्माभिः 'अधायि'। 'इषम्' अन्नम्, 'वृजनं' मनोबलम्, 'जीरदानु' जरान्तव्यापिनं सुदीर्घजीवनञ्च 'विद्याम' लभेम, वय मिति। एवञ्चाश्विनोरुदयकाले जाग्रतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽन्नादीनि अवश्यमाप्स्यन्तीति समर्थजनैरुक्तया कर्त्तव्य मित्युपदेशः फलितः।

अथापरः ऋ० सं० १. २. १८ पूर्वार्द्धः—

"परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स इतरो देवयानात्"–इति।

अस्यार्थः— हे 'मृत्यो!' 'तं' 'देवयानात् इतरः यः स्वः' पन्थाः, 'तं' 'पन्थां' पन्थानम् 'अनु'-लक्ष्य 'परेहि' इति। अत्र मृत्युर्माध्यमिको वायुविशेषः, आन्तरिक्षो मार्ग एव पितृयानाख्यस्तस्य स्वकीयः। यथा भूस्थाना मग्निः राजा, द्युस्थानां सूर्यः, तथैव मध्यस्थानां पितॄणां मृत्युर्यमो वा राजेति। यायजूकानां स्वर्गगामिनां पितॄणा मर्चिरादिसाहाय्येन पितृयान मेव शरणम्।

संहितायां मन्त्रान्तरे चैवं श्रुतम्। तद्यथा (१० २. ७.)—
"पन्था मनु प्र विद्वान् पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि"

हे 'अग्ने!' 'पितृयाणं विद्वान्' त्वं 'समिधानः' सन् 'द्युमत्' यथा स्यात् तथा 'प्रविभाहि' इति तत्संक्षेपार्थः। एतेनाग्निशिखानां पितृयानगामित्वम्, तदनु अनुष्ठितयागानां त्यक्तपार्थिवदेहानाञ्चेति ध्वनितम्॥

श्रुतं च तैत्तिरीयब्राह्मणे—"एकं वा एतद् देवाना मह्नः यत् संवत्सरः"–इति (३. ९. २२. २.)। अप्येतन्मूलकं स्मार्तमनुवचनम् (१. ६७.)—

"दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्"–इति।

तदेवमादिवचनानि तूपपद्यन्ते सुमेरावेवेत्यतः स एव देवलोको मन्तव्यः। अत एव महाभारतीयवनपर्वणि— "उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति वीर्यवान्। महामेरुर्महाभागः शिवो ब्रह्मविदां गतिः"–इत्यादिः कथा च वर्णिता (१६३अ०१२श्लो०)। तानीमान्येव वचनान्यवलम्ब्य प्रथमं सुमेरोर्देवनिलयत्वं सर्वसम्मतमिति प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन; ततस्तथार्यपितृपुरुषाणां ग्राम

आसीदित्यत एव देवनिलयत्वेन स मेरुर्वर्णित इति सिद्धान्तितं निराबाध मिवेति। अहो वत! तस्यैव सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां मनोरथ इवैव प्रतिभात्यस्माकम्। न हि शुल्युक्तस्य देवाना मित्यस्य सुमेरुवासिना मित्यर्थावगतौ किञ्चिन्मान मस्ति; अस्ति च ततोऽन्यत्र। मनुसंहितायान्तु अस्मत्संवत्सरकालमितं भवति देवाना महरित्युल्लिखित मिति तु सत्यम्, परं न तत्र सुमेरोर्गन्धोऽप्यस्तीत्यपि नासत्यम्। एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिनां देवत्वं वर्णित मिति च सत्यम्, पर मिहापि न तेषां देवानां मासत्त्वयनवत्सरमानान्यभिहितानीत्यपि नासत्यम्। शतस्थानि तु सुमेरुप्रदेशीयदेवग्रन्थवाच्यानां तानि च भवन्ति कथम्भूतानि? आयुःपरिमाणञ्च तेषां तदब्दमानतो भवति कीदृश मित्यपि ज्ञेय मेव। अस्त्येवं "शतायुर्वै पुरुषः"—इत्यादिश्रुतिसिद्धं शतायुष्टं तत्प्रदेशवासिनां तद्देशीयाब्दमानेनैव भवति चेत् कथं न तत्र श्रुतिविरोधः सम्पद्यते? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः शतवर्षाणीति, तन्नून मस्मद्देशीयाहोरात्रमानत एवेति सर्व मेवैतच्चिन्त्य मेव। किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु "दैवे रात्र्यहनी वर्षम्"—इति मनुवचन मुपपद्यते, तथैव कुमेरावपि किं नोपपद्यते इत्यपि विचार्य मेव। विचारितेषु चैतेषु सुमेरोराद्यार्यावासनिर्णयाय तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न जलमध्यगतलवणवद् विलीयेतेत्यपि ध्येयम्।

वस्तुतो महाभारतादौ यद् वर्णितं सुमेरोर्देवलोकत्वम्, तत्त्वापेक्षिक मित्यस्माभिर्मन्यत एव। यथेह सौरजगति भूर्लोकान्तरिक्षलोकद्युलोकविभागास्तथैवास्मच्छरीरेऽपि मन्यन्त एव शारीरविज्ञिरस्मद्देशीयैः। एव मग्निवायुसूर्यज्योतिषां प्रधानतो

भूरादीनि स्थानानीति स्वीकारकारिणोऽपि वय मिहैकत्र भुव्येव किं तेषां विद्यमानता न स्वीकुर्महे ? भुवि तेषा मस्तित्वस्य कथा तु दूरे आस्ताम्, भौमपदार्थेषु मच्छरीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां वयाणा मेव देवानां सत्ता स्वीकुर्महे एव। तदेवं यथास्य सौरजगतं ऊर्द्धभागे स्वर्गस्थितिः स्वीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या मपि वङ्गादिदेशत ऊर्द्धस्थाः काश्मीरादयो वङ्गादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्द्धस्थाः कैलास-गन्धमादन-रावणह्रद-मानससरोवरादयः काश्मीरीयादीना मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्द्धस्थाः सुवीर्यप्रदेशाः आत्म-पितृवर्गोदयश्च रावणह्रदादिवासिना मपि स्वर्गाः, तेभ्योऽप्यूर्द्धतनः सुमेरुप्रदेशस्तु सर्वभूवासिनां स्वर्ग एवेत्यत्र कः संशयः। अपि हि पृथिव्या उत्तरकेन्द्रस्योपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदर्शनात् तत्केन्द्र-भागस्योर्द्धत्वम्, तत एव तस्योत्तर इति व्यपदेशश्चेति सिद्धान्तः सर्ववैदिकसम्मतः। अत एव महाभारते उदीच्यां देवनिलयो वर्णितः, अपाच्यां यमनिलयश्च, एव मन्यत्रान्यत्र च। तदित्थं सुमेरु-प्रदेशस्य तस्य स्वीकृतेऽप्यार्पिचिकदेवनिकेतनत्वे न सिध्यति तत्रा-र्यार्यावास इति ध्रुवम्॥ .

यदपि स्वमतपोषिकेत्युद्धृता मक्तृतां सामटीप्पन्येका तेना-युष्मता, तदपि तथैव। पश्यतु तावत्,— अस्ति सामोत्तरा-मन्त्रः "समानी अध्वा स्वस्रोः"-इति (सा० म० ८. ३. १४. ३.), श्रुतस्तत्र 'सुमेके'-इति पदम्; विवरणकृन्माधवाचार्येण तद्व्या-ख्यायां 'संवत्सरे दक्षिणायने रात्रेर्वृद्धिः, उत्तरायणे त्वह्नः'-इत्य-लेखि, मया चैषा पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयटीप्पन्यां प्रकाशिता च। सुमेरु-प्रदेशवासिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे च तथा दिन मिति तद्वर्णनपरैषा ऋगित्याह स श्रीमान् बालगङ्गाधरः।

तत्तत्स्वे तदार्यावर्त्तीययोरेवाहोरात्रमानयोर्वर्द्धनकालप्रकाशने एव तस्याः पङ्क्तेस्तात्पर्यम् ; दक्षिणायने हि वर्द्धत एवेह रात्रिमानम्, तथोत्तरायणे च दिवामान मिति। किञ्चात्रैव मन्त्रे यच्छ्रूयते 'समानो अध्वा स्वस्रोः'–इति, भगिनीरूपयोः रात्र्युषसोः सञ्चर-मार्गः एक एव, येनाकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपीति तदर्थः। तदेव मिदं स्वप्नदृष्टाश्रुतपूर्वरज्जोद्धरणाय वेदावेस्तादि-जलधिप्लवमानस्याश्रयहीनस्य तस्य कुशकाशावलम्बनं सर्वथा निरर्थकमेव भवितव्यं तत्रास्ति किमु शोच्य मिति दिक्॥

अथैवम् "अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे (१. ३०. ९.)"— इत्यादि-श्रुतिगम्य मार्याणां प्रत्नौकस्त्वं कतमस्य प्रदेशस्य स्यात्मत्स्य मिति चेत्, अत्रोत्तरन्तु "स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिण-भागे सुवास्तुप्रदेशे एवासीत्"–इत्यादिनोक्त मिवैव द्रष्टव्यम् (२२पृ० १८पं०)। अपि "अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे"–इत्युक्त्यवणमात्रेण किं सर्वेषा मेवार्याणा मादिवासोऽन्यत्र क्वचिदासीदित्यनुमानं स्यात् सङ्गतम्, किमु स्यात् तन्मन्त्रद्रष्टुरेवेति च विवेच्यम्।

श्रूयते ह्येवम् (ऋ० मं०. ३. ५८. ६.)—

"पुराण मोकः सख्यं शिवं वां
युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम्।
पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि
मध्वा मदेम सह नू समानाः"–इति।

एतस्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शुनःशेपस्य पूर्वावास आसीद् जाह्नव्या मूले जह्नुनाश्चाधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. ३. ६.) जह्नुमुन्याश्रम-कान्तारे ; तत एव हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारस्वतप्रदेश मानीतवान्। तदाख्यान मिहैव (७. ३. १—६.) श्रुतम्।

जह्नोस्तदाश्रमारभ्यं तत्रापि जाह्नवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे हिम-पत्पृष्ठे प्रसिद्धम्। तत एव जाह्नवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकाशदर्श-नाद् गङ्गायायापरं नाम जाह्नवीति। तदित्थम् "अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे"—इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव। अपिवा हिमवत्पृष्ठस्थौकोनामनदीतीरभूमय एव प्रत्नौकसः; तत्र चासीत् केषाञ्चिदार्य्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति॥

इदानीं सेयार्य्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्कुचिता, दक्षिणस्यामपायः पूर्ववदेव, पूर्वस्यान्तु कुरुक्षिन्नत्युत्कल-राढ़-गौड़-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्यद्यार्य्यावर्त्तान्तर्गताः पुण्यभूमय एव गण्यन्ते; अतोऽद्यत्वघाह्वाध्यायाच्च यूरोपादीनां म्लेच्छदेशत्वं मत्वा तत्र गन्तुं न हृदयेनोत्सहन्ते। कालो हि बलवत्तर इति॥

अथ प्रकृत मनुसरामः। एतस्मिन्नेवार्य्यावर्त्तेऽस्यैतरेयस्यासीद् वास इति स्वीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्य्यावर्त्तस्वरूपेऽभिज्ञातेऽपि, कतम-स्मिन् प्रदेशे स उवासेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यस्माकम्; वक्ष्यमाणप्रकारेणास्य पाणिनिशास्त्रादिभ्योऽतिप्राचीनत्वनिर्णयात्। एव मपि तत्र कृतेऽतियत्नेऽवगम्यते स्यादैरावतीतटसन्निहिते क्वचित् प्रदेशे इति। श्रुतं ह्यत्रैकत्र ऐरावतीपारदृष्टान्तः—"यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेयुः"—इति (६. ४.५.)। इह 'सा' इति द्वितीयैकवचनस्य सौ रूपम्, ता मित्यर्थः। सायणेन तु सैरावती मित्येकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, समुद्र मित्यध्याहृतञ्च। तन्न रोचतेऽस्मभ्यम्; अकृतेऽध्याहारेऽपि सम्भवत्यर्थेऽध्याहारस्या-नौचित्यात्, समुद्रस्यैवं सर्वदैव नावा तरणं सर्वदेशीयानां सर्वेषा मनुपलम्भाद् दृष्टान्तयोग्यत्वाभावाच्चेति। सैषा नदी संहिताकाले परुष्णीति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण "इमं मे गङ्गे"—इति

मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे "इरावतीं परुष्णीत्याहुः"–इति (९. ३. ५.)। तदेव मवैवार्यावर्त्ते इरावत्या नद्याः सन्निधौ कस्मिंश्चिज्जनपदे स विरराज महिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

---

(४)

अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम्। श्रूयते हि ऋक्संहितायां चतुर्दशर्चं सूक्तमिदम्— "प्रैते वदन्तु ॥ वयं वदामः"–इति (१० ९४. १—१४.)। तदिदं सर्वचरनामजनपदे अर्बुदनामर्षिणा दृष्टम्। तदाहैतरेयः— "देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुः, ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे। तान् होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्पऋषिर्मन्त्रकृत्"–इति (६. १. १.)। तस्मिन सर्वचरौ अर्बुदोदासर्पणी, नामिका प्रपदासीत्। प्रपद्=जलप्रपातो निर्झरो वा। ऐतरेयकालेऽपि सा प्रपदासीत् प्रसिद्धा। तदुक्तं तत्र तदुत्तरम्— "तस्माप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति"–इति। सैषा प्रपत् यास्ककालात् पुरैवाभवद् विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीन्तनं तन्नाम निरुच्येत तेन, यथा विपाशः। तथाहि— "आर्जीकीये शृणुह्या सुषोमया" –इति (ऋ० सं० १०. ७५. ६.) ऋगंशव्याख्यावसरे निरुक्तं तेन— "आर्जीकीयां विपाडित्याहु॰—॰पूर्वं मासीदुरुञ्जिरा"–इति (निरु॰ ९. ३. ५.)। तदेवम्— यास्कसमये या नदी विपाडिति प्रसिद्धा, सैवासीत् तन्मन्त्रकाले आर्जीकीया, ततः पुरा उरुञ्जिरेति च व्यक्तम्। एव मेकस्या एव नद्याः कालभेदात् त्रिधा

प्रसिद्धिर्दर्शिता ; मात्र तथा अर्वुदोदासर्पस्यास्तात्कालिकं नामादिकं किमप्युक्तम् ; इत एव गम्यते ततः पुरैव सा विलुप्ता, विभिन्ननामहेतुतोऽपरिचेया वाभूदिति। तथा चाय मैतरेयो निरुक्तकृतोऽस्माद् यास्कात् पूर्वतनः। उपलभ्यते चेत ऐतरेयतोऽपि बहूनि वचनान्युद्धृतानि यास्केनेति। तद्यथा— "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तं मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते"—इति निरु० ८. २. ७.। एतच्चाम्नात मैतरेये ३. १. ८।

भगवता पाणिनिमुनिना यथाय मितराशब्दः शुभ्रादिगणे पठितः (४. १. ११३.), यतः सम्पद्यते इतराया अपत्यं पुमानैतरेय इति ; गणकारश्च पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरावरेतिसूत्रभाष्ये ; अतोऽवगम्यते अय मैतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति। अपि नडादिगणे (पा० सू० ४. १. ९९.) आश्वलायनशब्दमूलस्य अश्वलशब्दस्य पाठादवगम्यते तदेव ; आश्वलायनाचार्य पूर्वतनइतिसिद्धान्तात्। सुचितञ्चैतत् "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः"—इति (पा० ४. ३. १२९.)। अनेनैव सूत्रेण छन्दोगानां धर्म्म आम्नायो वेत्यर्थे सिध्यति छान्दोग्य मिति पदम् ; तथा च छान्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनेर्नूनं मन्तव्यम् ; श्रूयते च तत्र छान्दोग्ये "तद्विद्वानाह महीदास ऐतरेयः"—इति (५. १६. ७.)। इतोऽप्यसन्दिग्ध मस्य पाणिनिपूर्वजत्वम्।

कल्पकृदाश्वलायनोऽपि नून मेतस्मादैतरेयात् परतनः ; तत्र बहुत्र ऐतरेयनामस्मृतेः। तद्यथा — "अन्तरेण हविषी विष्णुमुपांश्वैतरेयिणः"—इति आश्व० श्रौ० सू० १. ३. १२, पुनः ३. ६. ३, १०. १. १२ इत्यादीनि च।

पञ्चग्रीवलशाखाप्रवक्तृभ्यः शिशिराश्वलायनान्तेभ्यः पदस्य-

शाय मैतरेयः पूर्वतनः ; इहोद्धृतमन्त्राणां तत्रादर्शनात् । तदिद मनुपदं प्रतिपादयिष्यामः शाखाविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पाश्चात्येन विदुषा— "इहैतरेये 'पारिक्षितस्य जनमेजयस्य'–इति-(७. ५. १.)-श्रवणात् स्यादय मैतरेयो जनमेजयाच्च राज्ञः परभव."–इति, तन्नून मपास्तम् । वस्तुत एतन्नामस्तुतित एव मर्जुनपौत्रस्य परिक्षिन्नाम बभूव, बभूव च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात् सर्वसामञ्जस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.)—

"तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—

यदस्य पूर्व मपरं तदस्य यद्वस्यापरं तद्वस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति" –इति । तदेतेनास्य शाकल्याचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष च शाकलः शकलस्यानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु "गर्गादिभ्यो यञ् (पा० ४. १. १०५)"–इत्येतेनैव भाव्यम्, तथाच सम्पद्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल्य इति । मुद्रिते ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते 'शकलस्य पुत्रः शाकल्यः'–इति, तद्व्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया यञोऽप्रवृत्तेः । अपि वा मुद्राशोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः सम्पन्नः ; 'शकलस्य पौत्रः'–इति, 'शाकलस्य पुत्रः'–इति, 'शाकलस्य गोत्रः'–इति वा स्यात् तत्रत्यपाठो विशुद्धः । ये तु शाकल्यशिष्याः शिशिरादयः, ते चासन् शाकला एवोच्यमानाः ; छात्रेऽपि विवक्षिते "गोत्रे लुगचि"–इति (पा० ४. १. ८९.) गोत्रप्रत्ययस्य यञो लुग्विधानात् । परं नात्र यज्ञगाथायां तेषा मन्यतमस्य नामपदग्रहणं सम्भाव्यते–कथं हि स्यादेतरेयतोऽसिन्नमीनगाथायाम्

ऐतरेयोत्तरभवस्य शाकलस्य नामग्रहण मिति। तेषा मैतरेयपरभवत्वं त्विहैवोपरिष्टादुपपादयिष्यामः।

"अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्"—इति (४. १. १६२.) पाणिन्युपदेशात् शकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शकलपौत्रस्य, शकलप्रपौत्रस्य, शकला न्नततमाधिकपुरुषस्य च स्वीकार्य मेव; तदेवं शकलगोत्र इति विवक्षिताः सर्व एव पुरुषाः शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति। अत एव ब्रह्मक्प्रातिशाख्ये 'शाकल्यस्य'—इत्येतन्मात्रोक्तितः प्रसिद्धस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति क्वचित् 'स्थविरस्य शाकल्यस्य'—इत्युक्तम् (१प० २प० ८व०), क्वचित् (१. ४. १.) 'शाकल्यपितुः'—इत्युक्तम्, क्वचिविविशेषणाच 'व्याड़िशाकल्यगार्ग्याः'—इति (३. १. ३.)। तदत्र व्याड़िशाकल्यगार्ग्या इत्यत्रातिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपितेत्युक्त्या चास्यैव ग्रहण मिष्यते, स्थविरविशेषणविशिष्टस्तु ततोऽपि प्राचीनः कश्चिद् बुध्यते। एवं यत् श्रूयते शतपथब्राह्मणे— "अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति"—इत्यादि (१४. ६. ८. १.), सोऽयं याज्ञवल्क्यसमसामयिकः शाकल्योऽन्य एव। अथप्रचलितायाः शाकलान्यतमाया आश्वलायन्याः शाखायाः प्रवक्तुराश्वलायनस्याचार्यश्चाभवदपरः शाकल्यः। त इमे सर्व एव शाकल्याः प्रदर्शितशाखाख्यातशाकल्यात् परतनाः प्रतीयन्ते।

तत्र स्थविरात् शाकल्यात्, विशेषणशून्यात् शाकल्याच नून मयं परभवः; एतदारण्यके तदुभयोरेव नामग्रहणात्। तथाहि— "अथ शाकल्यस्य"—इत्यादि ३आ० १अ० २ख०, ततः "प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यः ३आ० २अ० १ख०"—इति। किञ्चात्रैवारण्यके (३. १. ३.) श्रूयते— "पृथिव्यायतनं निर्भुजम्, दिव्या-

यतनं प्रत्यक्षम्, अन्तरेणावतन-मुभय मन्तरेण"–इति, ततस्तन्निर्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुत मिदम्— "यद्धि सन्धिं विवर्त्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपम्; अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रतृण्णस्य; अथ उ एवोभय मन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति"–इति। 'निर्भुजशब्दः संहितावाची, प्रतृण्णशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन क्रमो विवक्ष्यते'–इति चाह तद्भाष्ये सायणः। तदेवं पदपाठप्रादुर्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाश्च परतनोऽय मत्र कोऽस्ति संशयः। पदकारस्त्वेकः शाकल्य एव। तथाहि "वने न वायो"–इति निगमव्याख्यानावसरे निर्णीत मिदं भगवता यास्केन— "वेति च य इति च चकार शाकल्यः"–इत्यादि (६. ५. ५.)। क्रमप्रवक्ता त्वभवद् 'बाभ्रव्यः'। तथाहि बह्वृक्प्रातिशाख्यम्— "इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम्"–इति (२अ० ५प० ६व० २श्लो०)।

तदित्थ मेव सिद्धिरास ऐतरेयोऽत्यप्रचलितशाखाप्रवक्तुः शाकलाश्वलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात् परतन इति सिद्धम्॥

---

(५)।

अथेदानीं विचार्य मस्ति, कीदृश्यान्यासन् तदानीन्तनाचारव्यवहारविज्ञानानीति। तत प्रथमं तावत् तेषा माचारानालोचयितुं प्रवृत्ता वयं बहूना माचारपार्थक्यानां मूलं जातिपार्थक्य मुपलभामहे, [...] जातिपार्थक्य मेव प्रथमं समासतो दर्शयामः—

यथा गोत्वोष्ट्रत्वमनुष्यत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृतिग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामाजिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्य्याध्यात्मायुन्नतिसिद्धार्थाः पूर्वं गुणकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः। तद्देशदिहापि श्रुतम्— "देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पमाना अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति"–इत्यादि १. २. ३.। तथा चाध्ययन मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवन मुद्गानं ब्रह्मण्यं मन्त्रणादान मुपदेशदानादिकञ्चेति मुख्यानि मुखकर्माणि च येषां समाजेपूपलभ्यन्ते, तेषा मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता। क्षत्रियादीना मप्येवं बलादिप्रकाशकबाह्वादिभिरौपम्यं त तज्जातिकल्पनाबीजम्। तदेव श्रुत ऋक्संहितायाम् १०. ६०. १२—

"ब्राह्मणोऽस्य मुख मासीद् बाहू राजन्यः कृतः।

ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत"–इति।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः श्रेणिविभागा एव गम्यन्ते। अत एव देवतिर्यङ्ऋङ्छिक्छन्दःस्तोममन्त्राणा मपि सर्वेषां जातिविभागाः समाम्नाताः। तद्यथा देवानाम्—

"ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः"–इति तै० सं० २. २. ९. १।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मणः ; तथाहि—

"ब्रह्म हि ब्राह्मणः"–इति च श० ब्रा० ५. १. १. ११।

"अग्ने! महाएँ असि ब्राह्मण! भारत!"–इति तै० ब्रा० ३. ५. ३।

अन्यत्राप्यत्र च— "ब्रह्म ह्यग्निः"–इति श० ब्रा० १. ५. १. ११।

"ब्रह्म वै बृहस्पतिः"–इति श० ब्रा० ३. ९. १. ११.।

"तच्छ्रेयोरूप मत्यसृजत क्षत्रं, यान्येतानि क्षत्राणि ; इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति।—" स विश

यतनं प्रत्रणम्, अन्तरिक्षायतन मुभय मन्तरेण"–इति , ततस्तन्नि-र्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुत मिदम्— "यद्धि सन्धिं विवर्त्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपम् ; अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रतृ-ण्णस्य ; अग्र उ एवोभय मन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति"–इति। 'निर्भुज-शब्दः संहितावाची; प्रत्रणशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन क्रमो विवक्ष्यते'–इति चाह तद्भाष्ये सायणः । तदेवं पदपाठप्रादु-र्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परतनोऽयं मत्र कोऽस्ति संशयः। पदकारस्त्वेकः शाकल्य एव । तथाहि "वने न वायो"–इति निगम-व्याख्यानावसरे निर्णीत मिदं भगवता यास्केन— "वेति च य इति च चकार शाकल्यः"–इत्यादि (६. ५. ५.)। क्रमप्रवक्ता त्वभवद् 'बाभ्रव्यः'। तथाहि बह्वृक्प्रातिशाख्यम्— "इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम्"–इति (२अ० ५प० ६व० २श्लो०)।

तदित्थ मेष महिदासऐतरेयोऽयमप्रचलितशाखाप्रवक्तुः शाक-लाश्वलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात् परतन इति सिद्धम् ॥

यथा गोत्वोष्ट्रत्वमनुष्यत्वादयो जातयो निसर्गजा इति श्राकृतिग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामाजिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्य्याध्यात्माद्युन्नतिसिद्धार्थाः पूर्वं गुणकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तद्देतदिहापि श्रुतम्— "देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पमाना अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति"–इत्यादि १. २. ३. । तथा चाध्ययन मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवन मुन्नानं ब्रह्मण्यं मन्त्रणादान मुपदेशप्रदानादिकञ्चेति मुख्यानि मुखकर्माणि च येषां समाजेपूपलभ्यन्ते, तेषा मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता। क्षत्रियादीना मप्येवं बलादिप्रकाशकबाह्वादिभिरौपम्यं त तज्जातिकल्पनाबीजम्। तदेव श्रुत मृक्संहितायाम् १०. ९०. १२—

"ब्राह्मणोऽस्य मुख मासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत"–इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः श्रेणिविभागा एव गम्यन्ते। अत एव देवतिर्यङ्ङृत्विश्छन्दःस्तोमसम्नाया मपि सर्वेषां जातिविभागाः समाम्नाताः। तद्यथा देवानाम्—

"ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः"–इति तै० सं० २. २. ९. १।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मणः ; तथाहि—

"ब्रह्म हि ब्राह्मणः"–इति च श० ब्रा० ५. १. १. ११।

"अग्ने ! महाँ२ असि ब्राह्मण ! भारत!"–इति तै० ब्रा० ३.५. ३।

अन्यत्राप्यत्र च— "ब्रह्म ह्यग्निः"–इति श० ब्रा० १. ५. १. ११।

"ब्रह्म वै बृहस्पतिः"–इति श० ब्रा० ३. ९. १. ११. ।

"तच्छ्रेयोरूप मत्यसृजत क्षत्रं, यान्येतानि क्षत्राणि ; इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति०—० स विश

मसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते ; वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति०—०स शौद्रं वर्णं मसृजत पूषणम्"–इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरश्चां जातिविभागो यथा—

"ब्रह्म वा अजः", "क्षत्रं वा अश्वः", "वैश्यश्च शूद्रश्चानु रासभः" –इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

"ब्रह्म वै पलाशः"–इति श० ब्रा० १. १, १, ४ ।

"क्षत्रं वा एतदोषधीनां यद् दुर्वा ; क्षत्रं राजन्यः" ऐ० ८, २, ४ ।

स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

"ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिवृत्, क्षत्रं पञ्चदशः,०—०

विशः सप्तदशः, शौद्रो वर्ण एकविंशः"–इति ऐ० ८, १, ४ ।

त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

"गायत्रयच्छन्दसा (ब्राह्मणः)", "त्रिष्टुभच्छन्दसा (क्षत्रियः)"

–इत्यादिरन्यो द्रष्टव्यः ऐ० ७, ४, ५, ६ ।

तैत्तिरीयसंहितायाञ्चैकत्रैव स्तोमदेवताच्छन्दःसाममनुष्यपशूनां श्रेणीविभाग आम्नातो द्रष्टव्यः (७, १, ६–८,) । तत्र, त्रिवृत्स्तोम-अग्निदेव-गायत्रीच्छन्दो-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-छागपशूनां मुख्यत्वेनैकश्रेणीत्वम् , पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुपछन्दो-बृहत्साम-राजन्यमनुष्य-मेषपशूनां बलवत्त्वेनैकश्रेणीत्वम् , सप्तदशस्तोम-विश्वदेवदेव-जगतीच्छन्दो-वैरूपसाम-वैश्यमनुष्य-गोपशूनां बहुत्वेनान्नसाधकत्वेन चैकश्रेणीत्वम् , एकविंशस्तोम-अनुष्टुपछन्दो वैराजसाम-शूद्रमनुष्य-वाजिपशूनां पादोपजीवित्वेनैकश्रेणीत्वञ्चेति

सुव्यक्तम्। एषु च स्तोमच्छन्दसात्मां पादोपजीवित्वं त्वचरसङ्ग्रानुगतत्वाद् बोध्य मिति।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मानुसारतो ब्राह्मणाद्या जातयः कल्पिता इति स्पष्टम्, तथापि पशूद्भिज्जमनुष्येषु सम्प्रति ता जन्मानुसारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति। यथा मिष्टाम्रबीजतो मिष्टाम्राणा मेव फलनं प्रायो नैसर्गिकम्, तथैव ब्राह्मणवीर्यादिजातानां ब्राह्मणादित्व मवश्यम्भावीत्येव तत्र हेतुः। एव मपि यथा क्षेत्रादिदोषतो वस्तुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणाद्यौरसजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम्। अत एव "जातो नार्या मनार्यायाम्"–इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७.पृ० ८पं०)।

अथ तेषां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां स्वभावादय ऐतरेये यथा वर्णितास्त एवेह क्रमात् प्रदर्श्यन्ते। तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्— आदायित्वम्, आपायित्वम्, अवसायित्वम्, यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विशेषतो लक्षिताः। 'आदायी' आदानं ग्रहणम्, प्रतिग्रहादिना जीविकादीना मादानकारी। 'आपायी' अपायस्त्यागः, दानादिना धनादीनां त्यागकारी। 'अवसायी' अवसाय सिद्धान्तः, विद्याबलेन सर्वतत्त्वानां निश्चयकारी। 'यथाकामप्रयाप्य' प्रयाणं युद्धाय प्रस्थानम्, तत्र राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः 'प्रयाप्यः', काम मनतिक्रम्य यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत्; तदेवं राज्यरक्षणार्थं युद्धाय प्रयाणं मप्रेक्षेवत् राज्ञा प्रेषणीयो 'यथाकामप्रयाप्यः'। तत्सर्वमिदह ७. ५, ३ द्रष्टव्यम्। क्षत्रियाणान्तु— बलभतिष्ठा, आश्रितरक्षणम्, सर्वोपकारित्वम्, तेजस्वित्वम्, यशस्वित्वदातृत्व

वर्णनीयम्। वैश्यानां खलु—अन्यस्य वलिकृत्त्वम्, अन्यस्य आद्यत्वम्, यथाकामज्येयत्वञ्चेति त्रीणि लिङ्गानि। शूद्राणां हि—अन्यस्य प्रेष्यत्वम्, कामोत्थाप्यत्वम्, यथाकामवध्यत्वञ्चेति च वर्णितं तत्रैव (७. ५. ५, ६.)। अथ भक्ष्याः—

ब्राह्मणानां बलकरो भक्ष्यः सोमो निर्णीतः, क्षत्रियाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षफलानि बलहेतुभक्ष्याणि निर्णीतानि, तथा वैश्यानां दध्येवैकं बलकरं भक्ष्यं सूचितम्, शूद्राणां त्वाप एव भक्षिताः सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ७. ५. ३—६।
अपरमपि—"एता वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणा अथैता अहुतादा यद्राजन्यो वैश्यः शूद्र इति"—इति ७. ४. १। अथायुधानि—

"एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यद्यज्ञायुधानि; अथैतानि—क्षत्रस्यायुधानि—यदश्वो रथः कवच इषु धन्व"—इति च तत्रैव। तानि च यज्ञायुधान्यन्यत्र परिगणितानि—"स्फ्यश्च कपालानि च, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कृष्णाजिनं च शम्या च, उलूखलं च मुसलं च, दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि"—इति तै॰ सं॰ १. ६. ८, २, ३।

तदानीं मासीदपि क्षत्रियतोऽपि भूयस्त्वं ब्राह्मणानाम्। तद्यथा—"भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति"—इति ७. २. ३.।

शूद्राणां वाह्मणपङ्क्तावुपवेशनमप्यासीद्दोषावहम्। तथाहि—"दास्याः पुत्रः कितवो ऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति"—इत्यादि (२. ३. १.) समालोच्यम्। यज्ञकार्येषु गोदोहनादिष्वपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयकम्—"शूद्र एव न दुह्यात्, असतो वा एष सम्भूतो यच्छूद्रः। अहविरेव तदित्याहुर्यच्छूद्रो दोग्धीति"—इति (ब्रा॰ १. २. ३.)। अत एव

तैया मयज्ञियत्वम्। यज्ञे दीक्षितस्य देवभाव मापन्नस्य यजमानस्य तैश्चायज्ञियैः सह वाक्यालापोऽपि निषिद्धः शतपथादौ—
"स वै न सर्वेणेव संवदेत ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते, स देवताना मेको भवति ; न वै देवाः सर्वेणेव संवदन्ते,—ब्राह्मणेन वैव, राजन्येन वा, वैश्येन वा [संवदन्ते]; ते हि यज्ञियाः"–इत्यादिना (३. १. १. १०.)। मूर्खानां सामीप्य मप्यासीत्तदानीं क्लेशायेत्याम्नातम्—"तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्"–इति ३. ३. ६। अत्र देवा इति सत्यवादित्वादि-गुणदेवत्वानां ग्रहण मिष्टम्, मनुष्यशब्देन चानृतभाषणादि-मनुष्यधर्मवतां मूर्खाणां शूद्राणा मित्येव। तदिदं शूद्राणा मयज्ञियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वञ्चातिमूर्खत्वकातरत्वकदाचारत्वकदाकारत्वादिनिबन्धन मेव ; नान्यथा तान् प्रति क्षत-दुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तमासनं विहितं श्रूयेत। तत्र यथा य० वा० सं० २०. १७. १—

"यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकमा वयं
यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजन मसि"–इति।

शूद्राणा मुन्नत्यर्थं यथायोग्यज्ञानोपदेशविधिश्च विहितोऽत्र संहितायाम् २६. २. १—

"यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः।
ब्रह्मराजन्याभ्याᳪ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय"–इति।

चतुर्णा मेव वर्णानां हितप्रार्थने साम्यञ्च श्रुतं बहुत्र। तद्यथा तत्रैव यजुःसंहितायाम् १८. ४८. १—

"रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु, रुचं राजसु नस्कृधि।
रुचं विश्येषु शूद्रेषु, मयि धेहि रुचारुचम्"–इति।

आथर्वणिका अप्यामनन्त्येव मेन १९, ७, ८—

"प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, उत शूद्र उतार्ये"–इति ।

चतुर्णां वर्णानां माह्वानप्रयोगपार्थक्य मपि श्रुत मन्यत्र—

"तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य, आगह्याद्रवेति वैश्यस्य राजन्यबन्धोश्च, आधावेति शूद्रस्य"–इति श॰ ब्रा॰ १, १, ४, १२ ।

वाग्व्यवहारविषये त्वासीदिह बहूपदेशः । तद्यथा— "वाग् वै सरस्वती" (३. १. १.), "वागिव सरस्वती" (३. १. २.), "वाग्वै सरस्वती" (२. ३. १३.) "वाचो वाव तौ स्तनौ, सत्यानृते वाव ते" (४. १. १.), "कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्, सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः" (१. १. ६.), "विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्" (५. २. ८.), "एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः, तस्मादाचचाण माहुरद्राक्षमिति, स यद्यदर्श मित्याहाथास्य श्रद्दधति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च नान्येषां श्रद्दधाति" (१. १. ६.), "अवत्येनं सत्यं नैन मनृतं हिनस्ति" (४. १. १.), "विचक्षणवतीं वाचं वदेत्" (१. १. ६.), "असुर्या ह वा इतरा गिरः" (३. ५. ५.), "मनसा वा इषिता वाग् वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वागदेवजुष्टा" (३. १. ५ ; ४. ४.), "यां वै दृप्तो वदति, या मुन्मत्तः, सा वै राक्षसी वाक्" (२. १. ७.), "वाक् च मनश्च वर्त्तन्यौ ; वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्त्तते ; इयं वै वागदो मनः" (५. ५. ८.); "श्रद्धा पत्नी, सत्यं यजमानः, श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनम् ; श्रद्धया, सत्येन मिथुनेन स्वर्गांल्लोकान् जयति" (७. २. ८.),

"पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूताये वाचो वदितारो यच्छापणा इमामुत्थापतेमे मेऽन्तर्वेदि मासिषतेति" (५. १. १.), "सोऽब्रवीत् तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्य मवादीरिति; तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्"-इति (५. २. ८.) च। अथच्छेदकावच्छिन्नव्यवच्छिन्नाभसम्बन्धसम्बन्धसम्बन्धान्यायभाषापीदानीन्तनन्यायभाषेतिविदितवङ्गप्रसिद्धा ननु का भाषा, राक्षसी वा, यावनिकी वा ? इत्यप्यत्र प्रसङ्गतश्चिन्तनीयम्; अपौरुषेयवैदिकग्रन्थेषु, अतिप्राचीनस्मृतिन्यायमीमांसावेदान्तादिषु, अनतिप्राचीनेतिहासपुराणतन्त्रवैद्यकज्योतिषसङ्गीतकाव्यादिषु वा क्वचिदपि तथाविधवाग्जालाच्छन्नोच्छन्नहेतुनिवेशप्रवेशाप्रतीतेः।

विवाहबन्धन मपि तेषा मासीद्धितकारत्वेनाभिमतम्। अत एवैवं श्रूयते— "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति"-इति, "ऋण मस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वञ्च गच्छति। पिता, पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्"-इति च ७. ३. १। पिता एव पत्नीगर्भं प्रविश्य पुत्ररूपेण पुनः प्रकाश मायात इति च तत्रैव। तथाहि— "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम्। तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते"-इति। तदेवमुत्पादिते पुत्रे वंशपरम्परया अमृतत्व मेव स्वस्यापादितं भवतीति तेषा मभिप्रायः।

तत्र क्षत्रियायां वैश्यशूद्रस्वभावपुत्रनिन्दायास्तु का कथा, ब्राह्मणस्वभावपुत्रोऽप्यासीदनीप्सितः। तथाहि— "ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया मा जनिष्यत"-इत्यादि (७. ५. १.) द्रष्टव्यम्। वैश्यशूद्रस्वभावपुत्रानीप्सापि तत्रैवाम्नाता।

तदानी मेकस्यां तदधिकायां वा जायायां जीवितायाा मपि जायान्तरपरिग्रहणं नासीद् दोषावहम्, तत्र जीवत्पत्नीकस्यापि

पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो नैवासीदसामाजिकः। तदुक्तमिह— "यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनम्"—इति (३.५.३.)। इतोऽपि व्यक्तमाम्नातम्— "एकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति"—इति (३.२.१२.)। अपि नासीत्तदानीमपि जीवत्पतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहणाचारः। तदप्युक्तं तत्र उत्तरम्— "नैकस्यै बहवः सह पतयः"—इति। अत सहशब्दश्रुतेर्मृतपतिकायां त्यक्तपतिकाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदानीन्तनाचारविरुद्ध मित्यपि गम्यत एव। किन्तु तथाविधविधवावेदनन्त्वासीन्नीचजातिष्वेव प्रचलित मिति च पुराणेतिहासाद्याख्यानतोऽवगम्यते, तच्चिदानी मपि वर्त्तत एवेत्यस्माकम्। स्वयम्वरसभायां समागतेषु कन्यापाणिग्रहणार्थिषु पणजयकारिणे कन्यादानप्रथाप्यासीत्प्रचलितैव। तदाह— "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्; तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छं-स्तस्या एतत् सहस्रं वहतु मन्वाकरोद्, यदेतदाश्विन मित्याचक्षते" —इति (४.२.१.)। तदानीन्तनस्त्रीणा मप्यासीदसाधारणपाण्डित्यम्। तदग्निहोत्रकालनिर्णायकाख्यायिकायाम्—"कुमारी-गन्धर्वगृहीता वक्ता स्मः"—इत्यादि (५.५.४.)।

तदानी मपि स्नुषा श्वशुराल्लज्जते स्मैवार्याणाम्। तथाहि— "स्नुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानेति"—इति (३.२.११.)। अपि तदाप्यार्याणां सोदर्य्याणा मपि भगिनीनां भ्रातृजायानुगतत्व मेवासीत्। तत्राम्नात मिह यथा— "समानोदर्या स्वसा ऽन्योदर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति"—इति (३.३.१३.)। तदेवं सोदर्य्याया अपि स्वसुरनात्मीयत्व मन्यकुलतो लब्धाया अपि जायाया आत्मीयत्वं पारम्पर्यागत मेवेति स्यात् स्वीकार्य्यम्।

अतोऽग्निहोत्रस्य त्वतिकर्त्तव्यतया अपत्नीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता प्रतिपादिता । तथाच—"तदाहुर्याचापत्नीको ऽग्निहोत्रम्"—इत्यादि (७. २. ८.) । तस्य ह्यग्निहोत्रस्य दृष्ट मदृष्टञ्च फलं तैरधिगतम् ; अत एव तैर्नित्याग्निहोत्रिभिः सद्भिः सदैव स्वस्वगृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते —"मनुषो दुरोणे"—इति (ऋ० सं० १०. १११, १.), व्याख्यातञ्चैतद् यास्केन 'मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८, २, २.)' —इति । हिमानीवासिनां तेषां प्राचीनार्याणां हिमपातजशैत्यनिवारणाय स्वस्वगृहेष्वग्निरक्षणं नून मासीत् सुखावहम् ; श्रुतं ह्येवम् —"अग्निर्हिमस्य भेषजम्"—इति (वा० सं० २३. १०.) । तत्र चाग्नौ विविधसुगन्ध्यादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुत मस्ति । तद्यथा—"कुलाय मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णासुकाः सुगन्धितेजनानीति"—इति (१, ५, २,) । तैत्तिरीये त्वत्र आख्यायिकाख्यान मपि सं० ६, २, ८ द्रष्टव्यम् । तैः सुगन्ध्यादिभिः स्वस्वजातवायुदोषोऽपि प्रशमितो भवतीति च दृष्टम् । यदग्नौ आज्यामिक्षपयःपयस्यासान्नाय्यचरुपुरोडाशसोमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्तद्बाष्पप्रसूता वृष्टिधारास्तत्तद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तज्जातौषध्यादीनां भक्षणतः स्वस्वान्यादिसाराहार एव सम्पद्यतेऽस्माक मिति च दृष्ट मेव । अदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेवं दृष्टादृष्टफलसिद्धयर्थ मेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठान मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता । तथाहि—"य आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति"—इत्यादि ७, २, ८ । तत्रैव आग्रयणेनानिष्ट्वा नवान्नप्राशने, पात्रपाते नष्टे, पवित्रनाशे, हिरण्येऽनुदिष्टे

अपहृते च, जीवत्यपि कस्मिंश्चिदात्मीये स मृत इति श्रुते, जायायाः स्व-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम्। तथा तत्रैव सूतकान्नप्राशनकारिणा मपि प्रायश्चित्तं विहितम्। यथा-विहितहोमादिरूपप्रायश्चित्तत एव तथाविधपापानां भवति सङ्क्षय इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम्। अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाय ततः प्राक् स्नानं तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम्; प्रत्युत किञ्चिद् भुक्त्वैव कर्माणि कुर्वीतेत्येवेहान्यत्र ध्वनितम्। तथाहि— "हुतं प्राश्य ग्रंसेद् यथा ह वा इदं मनो वा रथो वाक्तो वर्तत एवं हैवाक्तो वर्त्तते"–इति ४, २, १।

मृतस्य शरीरालाभे पर्णशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानी मपि व्यवस्थितः। तदाह— "यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्णशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्ता मावृतं कुर्युः। अथैनावच्छरीरैराहृतैः संसृज्योद्वासयेयुः; अध्यर्द्धशतं कार्ये, सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरू द्विपञ्चाशे, शेषन्तु शिरस्युपरि दध्यात्"–इति ७, २, १।

तदानीन्तनार्याणां देवपितृमानुषार्च्चनपरताप्यासीत्, तदभावे 'अनद्धापुरुषः'–इतिनिन्दाभाजनत्वं तेषा मवश्यम्भाव्येव। तदाह— "कोऽनद्धापुरुषः ? इति, न देवान्, न पितॄन्, न मनुष्यान्"–इति (७, २, ८,)। अत्रार्चतीति पदमु शेषयितव्यम्। स्फुट मेतच्छत-पथे— "एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानर्चति, न पितॄन्, न मनुष्यान्"–इति (६, ३, १, १४,)। 'अद्धा'–इति सत्यनाम (निघ० ३, १०, ४,), अनद्धा=असत्यः, तथाचानद्धापुरुषोऽसत्य-पुरुषः। एवं हि यः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च नार्चति, 'अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम्'–इति भावः। तदेवं तादृशपुरु-

यस्य निन्दावादः सम्पन्नः। तदत्र समासतो देवादीनेव पूर्वं निरूपयामः।—

देवाः। निघण्टौ द्युस्थानभाजनेषु 'देवाः'-इति षड्विंशं पदम्। ततो गम्यते द्युलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम्। 'देवाः रश्मय उच्यन्ते'-इति तद्भाष्ये देवराजः। महामुनियास्केनापि निरुक्ते देवा इत्यस्यैष एवार्थ उल्लिखितः— "रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते"-इति (१२. १. १२.)। यास्कप्रदर्शित मुदाहरण मेव च देवराजेन प्रदर्शितम्— "देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ० सं० १. ८९. २.)"-इति, निघ० ५. ६. २६। निरु० १२. ४. ५; १२. १. ११ द्रष्टव्यम्। पार्थिवस्याग्नेर्माध्यमिकस्य च विद्युतोऽपि रश्मिजन्यत्वेन, उत्तमाग्नेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयोरभेदात् रश्मत्वम्। किञ्चास्येषां प्रथममध्यमोत्तमानां त्रयाणामेवाग्नीनां रश्मिवत्त्वम्; "त्रयः केशिनः"-इत्यस्य व्याख्याने सुव्यक्त मुक्तञ्चैतद् यास्केन— "केशा रश्मयः, तैस्तद्वान् भवति०—०आदित्य माह, अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः"-इति (निरु० १२. ३. ६, ७, ८.)। एषा मेव त्रयाणां भक्तिसाहचर्यादितो बहवो देवा प्रवर्त्तन्ते। तदपि व्यक्त मुक्तं यास्काचार्येण— "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः०—० तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति" -इत्यादि ७. २.१; ३. १०। "यो देवः सा देवता"-इति च निरु० ७, ४, २। विवरिष्यामश्चैतदिदैवोपाख्यप्रकरणे।

पितरः। निघण्टौ अन्तरिक्षस्थानभाजनेषु 'पितरः'-इति द्वादशं पदम्। ततो गम्यते अन्तरिक्षलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम्। "पिता, पाता वा पालयिता वा"-इत्यादिना (निरु०

४. ३. ५.) व्याख्यातः ; जस्"--इति तद्भाष्ये देवराजः । महामुनि-यास्केन हि— "पितरो व्याख्यातास्तेषा मेषा भवति"—इत्युक्त्वैव

"उदीरता मवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु"—इत्येषा ऋक्

इह (सं० १०. १५. १.) उदाहृता । व्याख्याता चैवम्— "उदीरता मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु"—इति (निरु० ११. २. ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्पद्यते— "हवेषु" 'ह्वानेषु' अस्मदाह्वानेषु सत्सु "ते" 'पितरः' पितृगणाः "नः" 'अस्मान्' "अवन्तु" 'आगच्छन्तु' । ते कीदृशाः ? इत्याह— "ये" "असुं" 'प्राणम्' "ईयुः" 'अन्वीयुः' प्राप्तवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति यावत् । तत्र जीवितकाले "अवृकाः" 'अनमित्राः' सर्वत्र सर्वदैव साधुव्यवहारतः अमित्रशून्याः, "ऋतज्ञाः" 'सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा' कर्त्तृतया कारयितृतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, "सोम्यासः" 'सोम्याः=सोमसम्पादिनः' च आसन्निति । ते च कतिविधाः ? इत्याह—"अवरे", "परासः" 'परे', "मध्यमाः" चेति त्रिविधाः । तत्र, 'परे' द्युस्थान्तरिक्षचारिणः, "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते"—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयानमार्गेण सूर्यलोकं गताः ; 'मध्यमाः' द्यावापृथिव्योरन्तरेण स्थायिनः "य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्त मित्युपासते"—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ३–६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोकं गताः ; 'अवरे' भूपृष्ठस्थान्तरिक्षचारिणः, "अथैतयोः पथोर्न कतरेण च"—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या

मेव निरस्तरायत्तिनः। तदेषां त्रिविधानां पितॄणां मध्ये येऽवरास्तेषा मप्राप्तमार्गाणा मसकृदावर्त्तित्वेन क्वचिदपि दीर्घकालस्थिति-सम्भावनाभावात् न पितृलोकस्थलम्; ये परास्तेषा मप्यनावर्त्ति-त्वस्मृतेस्तथात्व मेव; ये तु मध्यमाश्चन्द्रलोकं पितृलोकं वा गता-स्तेषा मेव स्वस्थानस्थत्वेन प्राधान्य मिष्टम्। अतएव अन्तरिक्षस्थाने-ष्वेव पठितं पितर इति पदम्। यास्कमुनिनाप्युक्तम्—"माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते"—इति (११, २, ५, ६.)। 'स हि तेषां राजेति'—इति च तत्र दीर्घा वृत्तिः। "परे-यिवांसं प्रवतो महीरनु"—इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ० सं० १०.१४, १५.) यमस्य पितृराट्त्वं पितॄणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तम्।

तत्रतस्तु अन्नरससाहाय्येन स्वजनकदेहे प्रविष्टो जीवो रेतो-ऽन्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्पद्यते; यदैव तद्रेतो योनौ सिक्तं भवति, तदेव तस्य प्रथमं जन्म। ततस्तद्रेतो मातृयोनौ द्वितीयगर्भा-कारेण परिणतं भवति; भूमिष्ठे हि तस्मिन् गर्भे पुरुषस्य द्वितीयं जन्मेति मन्तव्यम्। ततो मृते च यत् पित्राद्यन्यतमं शरीरं लभते, तदेव तस्य तृतीयं गर्भरूपम्; ततः पित्राद्यन्यतमलोक-प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते। तदाहुरैतरेयिणः—"अप-क्रामन्तु गर्भिण्यः। पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदे-तद् रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं बिभर्त्ति, तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनं जनयति; तदस्य प्रथमं जन्म। तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति, यथा स्वमङ्गन्तथा, तस्मादेनां न हिनस्ति, सास्यै-त मात्मान मत्र गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति, तं स्त्री गर्भं बिभर्त्ति, सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति, स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति एषां लोकानां

सन्तत्या एवे सन्तता हीमे लोकाः; तदस्य द्वितीयं जन्म। सो ऽस्याय मात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते; अथास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते; तदस्य तृतीयं जन्म"–इति (२ अ० ५. १.)। शतपथे तु मृत्युप्रकारो मृतस्य तस्य पितरादिदेहलाभश्चाम्नातः परित्यक्तम्। तथाहि— "स यत्रायऽ शरीर आत्मावल्यं नीत्य सम्मोह मिव न्येत्यथैन मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदय मेवान्ववक्रामति। स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्य्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः। तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राण मनूत्क्रामन्तऽ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति, सञ्ज्ञान मेवान्ववक्रामति, स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति; तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च। तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वात्मान मुपसऽहरत्येव मेवायं पुरुष इदऽ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मान मुपसऽहरति। तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा मुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरऽ रूपं तनुत एव मेवायं इदऽ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरऽ रूपं तनुते, पित्र्यं वा गान्धर्वं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा, दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः"–इति १४. ७. २. १–५.। अत पित्र्यं गान्धर्वञ्च मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिद्भेदयुक्तं मन्तरिच-

लोकगं रूपम् ; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यभेदयुक्तं द्युलोकगं रूपम् ; एवं दैवं मानुषञ्च विद्वत्त्वाविद्वत्त्वभेदभिन्न मिद्वत्यं रूपम् । इत्य मपि छान्दोग्याद्युक्तं पितॄणां गतिवैविध्यम् , उदीरतामितिमन्त्राम्नातपितृवैविध्यञ्चोपपन्नं भवति । तदेवं यास्क-व्याख्यातश्चोदीरतामितिमन्त्रस्यास्य 'असुं य ईयुः'—इत्यंशस्य पितृयाण-यनतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरित्येवार्थः सुष्ठुतर इत्यस्माकम् । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०—३४. ; श० ब्रा० २. ४. ४. १—२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पितृगण-स्वरूपं पर्यालोच्यम् । पितृलोक मपि निर्णेष्याम इहैवान्यप्रकरणे ।

मनुष्याः । ऐतरेये त्विदैतच्छब्दनिर्वचन मेवं प्रोक्तम्— "मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति०—०तस्मादुषं सम्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण"—इति (३. ३. ९.) । "मनुष्याः कस्मात् ? मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति, मनस्यमानेन सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी-भावे ; मनोरपत्यम् , मनुषो वा"—इति त्वाह यास्कः (निरु० ३. २. १.) । "मनोर्जातावञ्यतो षुक् च"—इति च पा० ४. १. १६१ सूत्रम् । 'समुदायार्थो जातिः ; मानुषः मनुष्यः'—इति तत्र दीक्षितः । तत्रास्तु "षडर्घ्या भवन्ति,— आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति"—इति गो० गृ० सू० ४. १० । मातृपित्राचार्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-(आ० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम् ॥

शतपथब्राह्मणे त्वेषां देवपितृमनुष्याणा मेकत्रैव विशेषपरिचय-आम्नात उपासनाप्रकारश्च । तथाहि— "ततो देवाः ; यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्— यज्ञो वोऽन्नम् , अमृतत्वं वः, ऊर्ग् वः, सूर्यो वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः ;

प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन्। तानब्रवीत्— मासि मासि वोऽशनं, स्वधा वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योतिरिति। अथैनं मनुष्याः; प्रावृता उपस्थं कृत्वोपासीदन्। तानब्रवीत्— सायम्प्रातर्वोऽशनम्, प्रजा वो, मृत्युर्वो, ऽग्निर्वो ज्योतिरिति"–इति (२. ४. २. १, २, ३.)।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणां मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनैतरेये समाम्नातम् "एष ह वा अनद्धापुरुष इत्यादिना। तत्र हि अग्निहोत्रादिभिः श्रौतैः, वैश्वदेवादिभिश्च गृह्यैर्देवानां मर्चनं सम्पद्यते; पिण्डपितृयज्ञादिभिः श्रौतैः स्वस्वकुलोक्तप्रकारैः श्रद्धयान्नजलादिप्रदानात्मकश्राद्धादिभिश्च पितॄणा मर्चनं सम्पद्यते; निष्कपटविनीतभावप्रदर्शनाश्वापालनससमादरपक्वापक्वान्नाद्याहारादिप्रदानैर्मनुष्याणा मर्चनं सम्पद्यते।

अतिथिसत्कारविषये गाथायैकाम्नाता— "तदु यददो गाथा भवति,— अनेनस मेनसा सो ऽभिशस्तादेनस्वतो वापहरादेनः। एकातिथि मप सायं रुणद्धि बिसानि स्तेनो अहारेति"–इति ५. ५. ५। गाथैषा नैतद्ब्राह्मणप्रवक्तुः कल्पिता; अपि तु बहुप्राचीना, अनेनात्र स्मृतैव। तदाह तत्राथे सायणः—'पुरा कदाचित् महर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो बिसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं ऋषीणा मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं गाथा'–इति। तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनैवेवं व्याख्यातम्— 'बिसानि पद्ममूलानि, तेषा मपहर्त्ता (एवं) प्रत्यवायपरम्परां प्राप्नोतु;— पापरहिते पुरुषे विपस्तैन्य मपवादं कृतवतो यः प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्यवायः, मद्गृहासे गृहे समागच्छत एकातिथेर्देशिकस्यारोधने

यः प्रत्यवायः, सेयं प्रत्यवायपरम्परा विसस्तीन्ये सति मम भूयादित्येवं शपथः'–इति। अस्माकं त्वस्या गाथाया ऋजुतरोऽर्थान्तरः प्रतिभाति। तद्यथा— यः कश्चित् 'अनेनसम्' अपापम् आरोप्यमानपापशून्यं जनम्, 'एनसा' आरोप्यमानेन पापेन 'अभिशस्तात्' निन्देत्, 'सः' निन्दकः 'एनस्वतः' स्वभावजातपापिनः तस्य निन्दितस्य यत् किं अपि स्वभावजम् 'एनः' पापम् अस्ति, तदेव 'अपहरात्' अपहरणं कुर्यात्। सन्ति हि सर्वेषा मेव मानवानां स्वभावजानि पापानि। तदप्याहात्रैव— "व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना"–इति (४. १. ४.)। इत्थं गाथापूर्वार्द्धेन वृथापवादकीर्त्तनं निषिद्धम्, अथापरार्द्धेनातिथिविमुखीकरणं निषिध्यते— यः कश्चिद् 'सायं' काले समागतम् 'एकातिथिं' सर्वातिथिलक्षणसम्पन्न मत एव प्रधानातिथिम्, एकसद्मागामात्र मतिथिं वा 'अपरुणद्धि' स्वागतासनाशनपानादिक मदत्त्वा विमुखीकरोति, 'सः' 'स्तेनः' चौरः सन् 'बिसानि' मृणालानि, तद्वत्तानीव सूक्ष्मतन्तुरूपाणि तदतिथिशरीरस्थानि स्नायुनामजीवनहेतुबन्धनानि 'अपजहार' तज्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति।

अहोऽतिथिसत्कारायासीत् तदा गवाघातस्य प्रचलितः। तत एव सोमे राजन्यागते या आतिथ्येष्टिर्विहिता, तत्र पशुघातानुकल्पश्च विहितः— "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगते, ऽन्यस्मिन् वार्हति उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एव मेवास्मा एतत् क्षदन्ते, यदग्निं मन्थन्ति; अग्निर्हि देवानां पशुः"–इति (१. ३. ४.)। अप्युपःशब्दस्य पोषार्थतानिर्णयाय चाम्नात मेवम्— "एतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति, सन्ति तत्रोपा३ः इति"– इति (४. ४. ५.)। सायणकृत मेवैतद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

मांसभक्षणविधिरप्याम्नात इहान्यत्रापि। तथाहि— "नाग्नीषोमीयस्य पशोरश्नीयात्०—० समन्नादस्य०—० तस्याशितव्यञ्चैव लीप्सितव्यञ्च"–इति (२. १. ३.)। अमेध्यमांसभक्षणे दोषो मेध्यमांसभक्षणेऽदोषश्चाम्नातः। तथाहि— "एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्नीयात्"–इति २. १. ८.। 'एते' पुरुषकिम्पुरुषगौरगवयोष्ट्रशरभा इति षट् अमेध्याः, अश्वगोऽव्यजपृथिवीभवाः पञ्च मेध्या भक्षणीया इति विवेकः। पृथिवीभवत्वेनेह व्रीह्यादीनां ग्रहण मिष्टम्। अतएव श्रुतम्— "स वा एष पशुरेवालभ्यते यत् पुरोडाशः"–इत्यादि २. १. ९.। तत्राप्यजमांसस्यासीद् बहुप्रचलन मिति च प्रतीयते। तथाहि— "एष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः"–इति च तत्रैव। वृथापशुघातनिन्दाप्यस्ति— "अथ येऽतोऽन्यथा सेडगा वा पापकृतो वा पशुं विमथ्नीरंस्तादृक्तत्"–इति ७. १. १। स एष पशुहिंसाव्यवहारः खलु यद्यप्यस्मभ्यं न रोचते, तथाप्युदाहृतवाक्यानां अवैदिकत्वमतथार्थत्वं वेदविरुद्धत्वं वा यावन्न प्रतीयते, तावदेवमादिषु "आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत (१. ५. २.)"–इति निरुक्तवचन मेव शरणं मन्यामहे वयम्।

अतिथिसत्कार इवेहान्योऽन्योऽप्युपदेशो लभ्यते। तद्यथा— "अभिहेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्" इति (६. २. ५.)। एतेन स्थानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानक्षिप्रता विहिता। "अप्रसूतः करोत्यकृतं तदकृत मकरिति वै निन्दन्ति"–इति (२. ५. ६.)। एतेन सर्वेष्वेव विचार्यकर्मसु गुर्वाद्यनुज्ञा स्वाम्यनुज्ञा वा ग्रहणीयेत्युपदिष्टम्।

आसीच्च तदानीं मार्त्विज्यमाशस्यम्, अयाज्ययाजननिषेधश्च।

तदाह— "यशसा वा एषोऽभ्येति, य आर्त्विज्येन। तं यः प्रति-रुन्ध्याद्, यशः स प्रतिरुन्ध्याद्; तस्मान्न प्रत्यरोत्सीदिति। यदि त्वस्मादपोज्जिगांसेद्, यज्ञेनास्मादपोदियात्। यदि त्वयाज्यः स्वय मपोदितं तस्मात्"–इति ६. ४. ८। तदेव मार्त्विज्याय आहूतस्य तत्त्यागो दोषाय भवति, त्यागायोपदेशो साधनं वापि दोषायैव। यदि तु स्वयं यष्टु मिच्छुः स्यादन्यत्र हतो वा भवेत्, तर्हि परार्त्विज्य-त्यागो न दोषाय। एव मयाज्ययाजनं च न कर्त्तव्यम्। पापपुरुष-याजनस्य निषेधस्त्विहान्यत्राम्नायात्:— "न पापः पुरुषो याज्यः" –इति (४. ४. १.)। अपि यथा पापपुरुषाणा मयाज्यत्वं विहितम्, तथैवार्त्विज्याय पापपुरुषाणां वरण मपि निषिद्धम्— "पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूतायै वाचो वदितारो यच्छापणो इमानुत्पापतेमेऽत्सर्वेदि मासिपतेति"–इति ७. ५. १। अपरत्र चेह लोभाद्याहतचित्तानां तेजःशून्यानाम्, मात्सर्यादि-पूर्णानां च तमःप्रकृतीनाम्, पापानुष्ठातॄणां दुर्मतीनामार्त्विज्याय वरणं निषिद्धम्। तथाहि— "त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते,— जग्धं गीर्णं वान्तं०—०स एतेषां त्रयाणा माशां नेयात्"–इति ३. ५. २। यः खलु धनलोभादार्त्विज्यं कामयमानः कथ मपि यजमानं तत्कर्मकारयितार मपरं वा चाटुवृत्यादिभिस्तोषयन्नार्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'जग्धं' भक्षितं, मुखमध्ये प्रविष्ट मिव दूषितं भवति यो हि समाजाधिपत्येन ग्रामप्रमुखत्वेन वापरेण केनापि वा हेतुना यजमानादेर्भीति मुत्पादयन्नार्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'गीर्णं' गिलितं, गलाधःकृत मिव दूषितं भवति। यस्तु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् सर्वं 'वान्तं' उद्गीर्णं, छर्दित मिव दृष्यं भवति देवानाम्। तदेवं-

विधानां विविधाना मृत्विजां वरणाय यजमानो मनसि आशा मपि न कुर्यादिति । मूर्खस्यार्त्विज्यदूषणन्तु मिहान्यत्रापि— "त ऋत्विजो यजमानं काल्वं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति य मनेवं-विदो याजयन्ति"—इति ८. २. ७ ।

अथ व्यवहारः ।— राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा प्रत्यायिता । तद्यथा— "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदन्ति, तस्माद्राजा यक्ष्यमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेऽन्न मदन्त्विति"—इति ८. ५. १ । इत्थं ब्राह्मणजातेरेव पौरोहित्य मिति च ज्ञापितम् । एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तमाम्नातम् "ब्राह्मणः पुरोहितः"—इति । राजन्यवैश्ययोः पुरोहितार्षेयेण दीक्षावेदनञ्च विहितम्— "पुरोहितस्यार्षेयेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्यार्षेयेण प्रवरं प्रवृणीरन्"—इति (७. ४. ७.)। इतो वैश्याना मपि पुरोहितापेक्षा सूचिता ।] बुद्धिमत्समाना मार्याणां पुरोहितविधेः कथा तु दूरे आस्ताम्, जडाना मपि पृथिव्यादीनां पुरोहिताः सन्तीति च कल्पितम्— "अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽन्तरिक्षः पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; एष वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स तिरोहितो य एवं न वेद"—इति ८. ५. ४ । तदेवं यथा पृथिव्यादिष्वग्न्यादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानराष्ट्रेषु पुरोहितानां प्राधान्यं ध्वनितम्, विहितञ्च पुरोहिताना मेतद्विज्ञानवत्त्वम् ;- ब्राह्मणाना मपि येषां पृथिव्यादिनिष्ठाग्न्यादिपुरोहितत्वविज्ञान मविदितम्, तादृशा मविदुषां पौरोहित्यं सुतरां निषिद्धम् । तस्यैतस्यैतदुपसंहारवचनम्— "यो ह वै त्रीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः"—इति । एतेन च वचनेन वेदविदा मेव

ब्राह्मणानां पौरोहित्यं व्यवस्थापितम्। "आयुव मायेस्य राष्ट्रं भवति, नेनं पुरायुषः प्राणो जहाति, आजरसं जीवति, सर्व मायुरेति, न पुनर्म्रियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः (८. ५. ३.)"–इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं बहुधैव प्रपञ्चितम्। "तदप्येतदृषिणोक्तम्"–इत्युपक्रम्य संहितिकमन्त्रत्रयप्रमाणेनाप्येतदेव (ऋ० मं० ४. ५०. ७, ८, ९.) दृढीकृतम् (८. ५. ३.)। तत्रैव— "बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः, त मन्वन्ये मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः। बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्त्तीति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं बिभर्त्तीत्येव तदाह"–इत्यादि द्रष्टव्यम्। बृहस्पतिशब्देनात्र सूर्यो निरुक्तादिप्रसिद्धः। स यथा वाय्वादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्यभागुपकारी च; मनुष्येष्वपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः। तदत्र संहितावचन मपि प्रमाण मित्याह— "बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्त्तीति (४. ५०. ७.)। "अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः"–इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्ण्य, यजमानानां तदुपशमने यत्नस्य कर्त्तव्यता चात्र विहिता। तदेतत्सर्व मालोच्य प्रतीयते,— तदानीन्तनराजपुरोहितानां मसाधारणसम्मानभाक्त्वं, राजसु राजगृहेषु च प्राबल्यं विशेषशक्तिप्रसारित्वञ्चासीदिति। अपि तेषा मद्यतनपुरोहितानां मिव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्ममन्त्रपाठयितृत्वं च न क्वापीह गम्यते, न वा क्वचिदिह ब्राह्मणस्य पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीभिरालोच्य मेव॥

कर्मकारयितृभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानी मपि। तदाह— "दातव्येव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि"–इति ६. ५. ८। केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेत्र पुनर्ग्रहणीया,

केनापि प्रकारेणागतापि सा आपन्नसत्त्वभावाय कस्मैचन प्रदेयेति चेदैव। तथाहि—"न निहृतदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्" —इति, "यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात्"—इति च ६. ५. ८। यशोलिप्साप्यासीत्तदातिप्रबला। तदाह— "यम् ब्राह्मण मनूचानं यशो नर्च्छेदिति ह स्माहारण्यं परेत्य दर्भस्तम्बानुद्ग्रथ्य दक्षिणतो ब्रह्माण मुपवेश्य चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत"—इति ५. ४. ४। कस्मिंश्चिद्‌ दानादिकर्मणि स्वश्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वञ्चाभिमतं तेषाम्। तत एवेव माम्नातम्— "यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्नुते स किल्बिषं भवति" इति १. ३. २।

आम्नातञ्चेह हस्त्यश्वगवादिधनदानप्रशंसागाथाभिगानम्। तथाहि दौष्यन्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

"हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्छुक्लदतो मृगान्।
मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च"—इत्यादि।

इह श्रुतस्य मृगशब्दस्य हस्तिपरव्याख्यानं सायणीयम्; अस्तु तत् तथैव मन्तव्यम्, परं तत्कृतं बद्धशब्दस्य छन्दसङ्ख्यापरत्वं तु नासमर्थं रोचते; ताहृयदानं ह्यत्यधिक मित्यसम्भवमिति।

आत्रेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दासीदानं च श्रुतम्— "दासीसहस्राणि ददामि ते"—इति (८. ४. ८.)। एतेन तदानीं मासीदार्यावर्त्तेऽपि च मनुष्याणा मपि हस्त्यश्वादीना मिव क्रयविक्रयदानप्रथेति स्पष्टम्। अत एव शौनःशेपाख्यानेऽपि श्रुतम्— "तस्य ह शतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद्‌ ग्राम मेयाय"—इति (७. ३. ३.)। 'तस्य' तस्मै शुनःशेपपित्रे सौयवसयेऽजीगर्त्ताय 'सः' हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः 'शतं' बहु, शतसङ्ख्याकं वा मुद्रात्मकं

धनं 'दत्त्वा' 'तम्' शुनःशेपम् आदायेत्यादयर्थः। निरुक्ते (३. १. ४.) तु "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः; पुंसोऽपीत्येके; शौनःशेपे दर्शनात्"–इत्युक्तम्।

एवं पुत्रेषु पितुः स्वेच्छाजनितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत् तदानीं सुदुर्वारः। तथाथा (७. ३. ५.)—

"अथ विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास,—

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः

ये के भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति"–इति।

एव मन्यत्रान्यदपि—"ऐतशो ह वै मुनिरग्नेरायुर्ददर्श;०—० सोऽब्रवीत् पुत्रान्, पुत्रका अग्नेरायुरदर्शं तदभिलपिष्यामि, यत् किञ्च वदामि तन्मे मा परिगातेति०—०। तस्याभ्याग्नेरैतशायन एत्याकाले ऽभिहाय मुख मप्यगृह्णादहपत् पितेति; तं होवाचापेह्यलसोऽभूर्यो मे वाच मवधीः०—० पापिष्ठां ते प्रजां करोमि यो मह्य मसक्था इति"–इति ६. ५. ७।

पुत्राणां पितृदायभाक्त्व मपीह सूचितम्। तथथा— "नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्य मभाक्तेति"–इत्याद्याख्यानं (५. २. ८.) द्रष्टव्यम्।

वाणिज्याद्यर्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं महासमुद्रे परिप्लवनं चासीत् तदानीं सुप्रचलितम्। अतएव तद्दृष्टान्ततयाम्नात एवम्— "यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवन्ते, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वा ऽऽसते"–इति ६. ४. ५। वनदस्युना मप्युपद्रवं आसीत्तदानी मिति चात्र सूचितम्। तथथा— "निषादा वा सेडगा वा पापकृतो वा वित्तवन्तं पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्त्त मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति"–इति ८. २. ७। एवं नागरिकग्रन्थिच्छेदकाना

मपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽत्र श्रुतः—"त ऋत्विजो यजमानं कार्त्स्न्यं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति"—इति ८. २. ७ ।

आसीत्तदानीं चौर्य्य मपि तन्निन्दा च । तद्यथा सायणमते—पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो बिसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं ऋषीणा मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथो लिङ्गपेयं गाथा— "अनेनस मेनसा सोऽभिशस्तादेनस्वतो वापहरा देनः । एकातिथि मप सायं रुणद्धि, बिसानि स्तेनो अप सो जहार" —इति (५. ५. ५.) । सायणमते गाथयैतया मृषापवादकारिणां साय मतिथिप्रत्याख्यातॄणां स्तेनकारिणाञ्च पापविद्धत्वं ज्ञापितम् ।

एकराट् सार्वभौमोऽप्यासीत्तदानीं संविज्ञातः । ततस्तत्परिचयोऽत्रैवम्— "अयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुषः आन्तादापरार्द्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति"—इति ८. ४. १ । तथाविधसार्वभौमनरपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजेभ्य उपढौकनग्रहणञ्चेशाभ्यातम्— "सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव ह स्म श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते" —इति ७. ५. ८ । 'सर्वे' च ते इमे— कावषेयः तुरः, साहदेव्यः सोमकः, साञ्जयः सहदेवः, दैवावृधो बभ्रुः, वैदर्भो भीमः, गान्धारो नग्नजित्, अरिन्दम इति विश्रुतः जानकिः क्रतुवित्, पैजवनः सुदाश्चेत्यष्टावैतरेयपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभूवु रिति च तदुपक्रमग्रन्थतः प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभार्य्यायाः सन्निधौ प्रजाना मावेदनप्रथाप्यासीत् तदानीम्; अत एव इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां स्वाभिप्रायज्ञापनम्, तस्याश्च इन्द्रं ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा श्रूयते चात्र —"ते देवा अब्रुवन्निय्यं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता

ग्रामहा नाम, अस्या मेवेच्छामहा इति। तथेति तस्या मैच्छन्त। सेनानब्रवीत् ,— प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति"–इति ३, २, ११।

राजभ्रातृणां राजसहचरणव्यवहारश्चासीत्। तत एवैव माम्नातम्—"ऋतवो वै सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनुष्यस्य, तैरेवैनं तत्सहागमयति"–इति १, ३, २।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्म्माणप्रथाप्यासीत्तदानीम्। तदाह— "देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, ते वा असुरा इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत"–इत्यादि १, ४, ६। 'पुरोऽकुर्वत, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः'–इति तत्र सायणः। एतदाख्यायिकाया मसुरैः सहोपस्थिते सङ्ग्रामे असुरैश्चत्रिपुररक्षणार्थं मयोरजतसुवर्णमयप्राकारा निर्मिता देवैरिति सूचितम्। असुरोपद्रवतो यज्ञरक्षार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्म्माणञ्च देवैः कृत मिति च श्रुत मेतस्या माख्यायिकायाम्—"देवा वै यज्ञ मतन्वत०—०ग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त"–इति २, २, १। प्रबलतरैः शत्रुभिराक्रान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजाना मपि परस्परं मन्त्रणाकरणम्, स्वत एव योधप्रवृत्तिः, परस्पर मैकमत्याय प्रतिज्ञाकरणम्, राजरचिरचितस्वहादौ पुत्रकलत्रादीन् संस्थाप्य युद्धाय प्रयाणञ्चेति सर्वं मिह १, ४, ७ द्रष्टव्यम्। प्रियवसुदानादिरूपसामकौशलतो रक्तपात मन्तरेण स्वकार्योद्धारचेष्टाप्याद्दतासीत् तदानीम् (१, ५, १.)। परस्परैकमत्यस्थितये आज्यस्पर्शपूर्विका प्रतिज्ञापद्धतिश्च तदानीन्तनी प्रशंसनीया। तथाविधं प्रतिज्ञानं हि तानूनप्त्र मिति सर्ववेदेषु विश्रुतम्। तदिदम् ऐ० ब्रा० १, ४, ७, श० ब्रा० ३, ४, २, तै० सं० १, २, ११, ६, २, २–६ श्रुतिवाक्येषु विहितं द्रष्टव्यम्। "न मतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यम्"–इति

चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः। 'सतानूनप्त्रिणे' सहशपथकारिणे न द्रोग्धव्य मिति तदर्थः। शतपथे चैवम्—३. ४. ४. ८।

सैनापत्यनिर्णयः, तस्य च सेनापतेर्भागश्च शत्रुसेनाक्रमणोपायश्चेह वर्णितः— "स त्रिधेगिर्भूत्वा त्र्यनीकोऽसुरान् युद्ध मुपप्रापद् विजयाय"–इत्यादि (२. ४. १.)। युद्धकाले राजसाहाय्यकारिणां प्रजानां सामन्तानाञ्च प्रसादलाभकथाप्यस्त्यत्र — "सोऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे माऽकामयन्त हन्तेमानस्मिन्नुक्थ आभजा इति, तानेतस्मिन्नुकथ आभजत्"–इति ३. २. ८। युद्धजयानन्तरं राज्ञो मर्यादाहृद्धिश्चेह सूचिता ; तदत्र "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा"–इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.)। पराजितानां मन्तर्हस्तीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रोथितानि भवन्ति इत्यपीह श्रुतम् (५. २. ६.)। हस्तमुष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यं रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम्। एवञ्च तदाप्यासीदेव बहुमूल्यहीरकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम्॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विद्यमान एष उपविमोकव्यवहारोऽप्यासीत् तदानीम्। तथा चाम्नायते— "अश्वैर्वानडुद्भिर्वान्यैरन्यैरयान्ततरैरयान्ततरैरुपविमोकं यान्ति"–इति ४. ४. ५। तदिदं श्रुत मुपविमोकस्वरूप मद्यतन मिवैव। दूराध्वगमने एवैष्टगोपविमोकस्यावश्यकता चाम्नाता — "दीर्घाध्व उपविमोकं यायात्"–इति (६. ४. ७.)।

स्कन्धतो भारवहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानी मिति च प्रतीयते— "इदरष्ठं मवीवधतायै"–इत्येवमादिश्रुतेः (८. १. १.)। 'उभयतः शिक्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः पुरुषाणा मंसे ध्रियते, स वीवध इत्युच्यते'–इति तत्र सायणः।

'विविधवीवधशब्दो उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्त्तते'–इति सि० कौ० (पा० सू० ४. ४, १७.)। वीवधदण्डस्तु प्रायेण वंशस्यैव भवति, ततः स इह तेजतीति श्रुतम्—"तेजन्या उभयतोऽन्तयोरप्रस्रंसाय शर्यौ नह्यति"–इति (१. २. ५.)। सूच्या स्यूतानां सभ्यजनोचिताङ्गरक्षादीनामासीत्तदापि व्यवहारः। श्रुतं ह्येतत्— "सूच्या वासः सन्दधदियात्"–इति (३. २. ७.)।

एवं तदानी मपि कर्मठत्वं श्रमकारित्व सुद्योगित्वञ्चैवासीत् प्रशंसनीयम्, अलसस्य श्रमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वामीन्निन्दनीयमेव। तत एवेव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चक माम्नातम्—

"नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहित शुश्रुमः।
पापो नृषद्वरो जनः, इन्द्र इच्चरतः सखा॥ १॥
पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलेग्रहिः।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः, श्रमेण प्रपथे हताः॥ २॥
आस्ते भग आसीनस्य, ऊर्द्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः।
शेते निपद्यमानस्य, चराति चरतो भगः॥ ३॥
कलिः शयानो भवति, सञ्जिहानस्तु द्वापरः।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन्॥ ४॥
चरन् वै मधु विन्दति, चरन् स्वादु मुदुम्बरम्।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं; यो न तन्द्रयते चरन्॥ ५॥"–इति।

यद्यप्येते गाथारूपाः श्लोका अनेनैतरेयेणेह प्रसङ्गत उद्धृता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्येतरेयकालेऽप्येवंविधोपदेशाना मासीदेवादर इत्यपि प्रतीयत एव। एषा मर्थास्तु सुगमाः, तथापि प्रथमचतुर्थयोः किञ्चिद् ब्रूमः।— यथा घोटकादयो मनुष्याणां वहनं कुर्वन्तीति मनुष्यवाहा उच्यन्ते, तथैवास्मच्छरीरस्थो लोहित एवाग्नि

शारीरतापं वहतीत्यग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो भवति वेदे (निघ० १. १५. २.); लोहित एव रोहितो वैदिकः। स च सूर्यचन्द्रोदयकृत इति वाहोरात्रजन्य इति वा हारिचन्द्रीयो हारिश्चन्द्रीय इतीहाख्यातः ; रसहरणात् हरिः—सूर्य इति हि सर्ववेदप्रसिद्धः। तथाचाग्निवाहनरूपशोणितधारिणः सर्वानेव पुरुषान् सम्बुद्ध ऋषिराहेम मुपदेश मिति फलितम्। नानेति। हे 'रोहित !' 'इति' वयं 'शुश्रुमः',— 'अनाश्रान्ताय' आभिमुख्येन श्रान्त आश्रान्तः, तद्विपरीतोऽनाश्रान्तोऽलसस्तस्मै 'श्रीः नास्ति'। अथवा नानाविधकार्येषु श्रान्तो नानाश्रान्तस्तस्मै श्रीरस्तीति। 'वरः' तपःकर्मविद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि 'जनः' 'नृषत्' नरि सीदन्, व्यक्तिविशेषस्याश्रितः सन् 'पापः' भवति। 'चरतः' भ्रमणकारिणः पुरुषस्य गिरिगिरिनदीग्रामसीमादिसङ्कटेषु च सर्वत्रैव 'इन्द्रः' अनुपमैश्वर्यवान् ईश्वरः 'इत्' एव 'सखा' विद्यते। यः किल नगरे स्वगृहे च रक्षकः, स एव अरण्याद्यादावपीति चर्यांदङ्नाय भ्रमणशीलस्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः। कलिरिति। सर्वविधकर्त्तव्यकर्मसु 'शयानः' शय्यागतः, अलस इति यावत्। एतदेव कलिलक्षणम्। तदेवं कलियुगे धर्मार्थकाममोक्षाद्यर्जनकर्मसु आलस्यबाहुल्यं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन् कस्मिन् वा युगे यदेवालस्यपरतया कर्त्तव्यानुष्ठानावहेलनं कृतं भवेत्, तदेवेदानीं कल्याश्रितः कल्याश्रयो वाह मिति ज्ञेय मिति। 'सञ्जिहानः' शय्यां, शयनभावं वा त्यक्तुं प्रवृत्तस्तत्रैवोपविष्टः। 'उत्तिष्ठन्' शय्यां शयनभावं वा परित्यज्यान्यत्र, शय्याया मेव वा दण्डायमानः। 'चरन्' अनलसः कर्म्म कुर्वन्। इत्थ मिह प्रसङ्गतश्चतुर्युगलक्षण मुपदिष्टम्।

मनुसंहितायामप्येवमेव युगलक्षणं संसृतम् ९अ० ३०२श्लो०—
"कलिः प्रसुप्तो भवति, स जाग्रद् द्वापरं युगम्।
कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता, विचरंस्तु कृतं युगम्"—इति।

तथैतदपि प्रतीयते— कलिरेवाद्यं युगम्, द्वापरं द्वितीयम्, त्रेता तृतीयम्, चतुर्थन्तु कृत मिति। द्वापरत्रेतेतिनामाभ्यन्तर्गत-द्वित्रिसङ्ख्यतयैव मेव लभ्यते। प्रकृतिनियमोऽप्यत्रानुकूलः; न हि कश्चित् कुमारः खल्वेकदैव तारुण्यं यौवनं चोल्लङ्घ्य वृद्धायते, नापि हि कश्चित् शयानोऽसञ्जिहानोऽनुत्तिष्ठंश्च स्यात् कार्यकुशल इति। एवं हि कलियुगानन्तरं कृतयुगागमनप्रतीक्षणं भवेन्निसर्गव्यापारा-नुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव। तत्त्वतस्तु कलियुगानन्तरं द्वापरागम-नम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः कृतागमनम्; चक्रवद्भ्राम्यमाने-ऽस्मिन् जगति पुनः त्रेतागमनम्, ततो द्वापरागमनम्, ततश्च पुनः कलेः प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्, क्रमोन्नतिक्रमावनति-विज्ञानसम्मतञ्च। क्रमोन्नतिपक्षस्तु प्रदर्शितयुगश्लोकश्रुतितः सुव्यक्त एव, क्रमावनतिश्च तत्रत्यायात् किन्न मन्तव्या स्यादित्यत एतद्विपरीतं मतं वेदविरुद्ध मित्यश्रद्धेय मेवार्य्याणाम्। अपर मपि,—यथा वर्षर्त्तौ सर्वर्त्तुसद्भावो "वर्षा वै सर्व ऋतवः"—इत्युपक्रम्य वर्णितः शतपथे—"यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य रूपम्; यत् स्तनयति, तद् ग्रीष्मस्य; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम्; यद् विद्योतते, तच्छरदः; यद् वृष्ट्वोद्गृह्णाति, तद्धेमन्तस्य"—इति (२. २. १. ७.), तथैव सर्वयुगधर्म्माणां प्रतियुगान्वितत्वस्वीकारेऽपि न नो हानिरिति॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि। तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, द्यावापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्, वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकानां मलिनत्वासद्भावहेतुविज्ञानम्,

द्यावापृथिव्योरुभयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा—"असौ वै लोक इमं लोकमभिपर्यावर्त्तत ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां न द्यावान्तरिक्षान्नान्तरिक्षाद् भूमिः"—इति ४. ४. ५। 'असौ' द्युलोकः सूर्यलोक इति यावत्, 'इमं' भूलोकम् 'अभिपर्यावर्त्तत' सदैव अभितः परितश्च 'आवर्त्तते' भ्रामयति। 'ततः' तस्माद् 'वै' एव 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ परस्परसम्बद्धे 'अभवताम्'। 'अन्तरिक्षात्' व्यवधानाद् 'द्यावा' द्युलोकः 'न' भूमितो विच्छिन्नः, तथा 'भूमिः' अपि तस्मात् 'अन्तरिक्षात्' व्यवधानाद् 'न' विच्छिन्नः। अतोऽत्रानुपद मुक्तम् "इमौ वै लोकौ सहास्ताम्, तौ व्येताम्"—इत्युपपन्नम्। 'इमौ लोकौ' 'सहास्तां वै' परस्परसम्बद्धावेव विद्येते, 'तौ' लोकौ 'व्येताम्' विवाहसम्बन्धयुक्तौ स्त्रीपुरुषाविव। एतयोः सम्बन्धज्ञापकहेतुश्चैवं निर्दिष्ट इहैव—"नावर्षन् न समतपत् ते पञ्चजना न समजानत"—इति। एतेन विज्ञायते द्युपर्यायः सूर्य एवात्र वृष्टिहेतुस्तापहेतुश्चेति। 'पञ्चजनाः' ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधावनार्यावित्ति च पञ्चविधा मनुष्याः। तादृशविवाहस्य पुरोहिताः 'देवाः' रश्मय एवेमे इत्याह—"तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देवविवाहं व्यवहेताम्"—इति। कार्य्योऽप्यत्र यत्नः। तत्रैवं विवाहितयोस्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिथः प्रीतिहेतुं निगमयति—"धूमेनैवेय ममूं जिन्वति, वृष्ट्यासाविमाम्"—इति ४. ४. ६। 'धूमेन' रसहेतुवाष्परूपेणेत्यर्थः। संहितायां मप्येव माम्नातम् (१. १६४. ५१.)—

"समान मेतदुदक मुच्चैत्यव चाहभिः।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः" इति

'अहभिः' रश्मिभिः आकृष्टम् 'एतत् उदकम्' 'उदेति'

जर्द्ध मागच्छति, 'अव च' नीचैरपि आगच्छतीत्येव। अत एव 'पर्जन्याः' मेघाः 'भूमिं' 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति, 'अग्नयः' अग्निजन्यानि धूमोद्भूतवाष्पाणि 'दिवं जिन्वन्ति'। अस्मादेव हेतोरुदकस्य ह्रासवृद्धिराहित्यं चिरं तुल्य मित्याह 'समानम्'-इति। अन्यथोदकस्योर्द्धगमनाभावे क्रमादतिवृद्धिरेव स्यात्, तथा नीचैरपातात् मरुरा क्रमात् समुद्रोऽपि शुष्येदिति वृष्टिनिदानविज्ञान मुदकसमत्वविज्ञानञ्च। एतयोः प्रतिष्ठारूपत्व माम्नातं यथा— "द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठा असावमुत्र"-इति ३. ३. ५। 'इह' भूलोके, 'इयम्' पृथिवी 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठानम्, 'अमुत्र' द्युलोके 'असौ' सूर्यः, प्रति ष्ठेत्येव तदर्थः। इत्थं द्युलोकभूलोकयोरुभयोरेवाश्रयप्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम्।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्; अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा— "स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति। तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्त मित्वाथात्मानं विपर्यस्यते; रात्री मेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात्। अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्वाथात्मानं विपर्यस्यते; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात्। स वा एष न कदाचन निम्रोचति, न ह वै कदाचन निम्रोचति"-इति ३. ४. ६। तदेतस्मादाम्नायात् सूर्यकर्त्तृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं विस्पष्ट मवगम्यते। एव मेवान्यत्रापि श्रूयते। तद्यथाथर्वणिकानां गोपथे— "एतत् सुप्रस्ततर मिवं भवति,— स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति। तदयदेनं पश्चादस्त मयतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते; अहरेवावस्तात् कुरुते

रात्रीं परस्तात्। स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति। तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते; रात्रि मेवाधस्तात् कृणुते, अहः परस्तात्। स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति; न ह वै कदाचन निम्लोचति" –इति (२. ४. १०.)। छान्दोग्येऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्योदयास्तमयाभाव आम्नातः, विशेषतोऽसहायस्य तस्य मध्यस्थत्वं गतिराहित्य मपि। तथाहि— "नैवोदेता नास्त मेता, एकल एव मध्ये स्थाता। तदेष श्लोकः—

'न वै तत्र निम्लोचति नोदियाय कदाचन।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणा'–इति।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्लोचति"–इति (५. ११. १–३.)। अत्र स्थातेति पदं गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्थाधातोरिति सूर्यस्यामुष्य गत्यभावः सुबोधित.। अध्यात्मपक्षेऽप्येषा श्रुतिर्भवति व्याख्येया।

अथ देवताविज्ञानं यथा— "परोक्षप्रिया इव हि देवाः"–इति ३. ३. ८।"न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुर्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुः"–इति ५. २. ४। "सत्यसंहिता वै देवाः"–इति च १. १. ६। व्याख्यातश्चायेमाः श्रुतयः सप्तमे प्रकरणे।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा— "तेषु हि वा एष एतदध्याहितस्तपति"–इति ४. ३. ४। 'तेषु' पूर्वोक्तेषु षट्सु लोकेषु 'अधि' मध्ये 'आहितः' परमेश्वरेण स्थापितः 'एषः' सूर्यः 'एतत्' सर्वं जगत् 'तपति' इत्यर्थः। तदेव मेषां पृथिव्यादिशनैश्चरान्तानां सर्वेषा मेव लोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषा मेषां तापकश्चेति विज्ञायते। चन्द्रस्य पृथिव्युपग्रहत्वेन न पृथिवीतः पार्थक्य मिहेष्ट मत एव ग्रहाणां लोकानां वा षट्त्व मभ्याहृतम्। सर्वेषाञ्च

लोकानां शिरसा सुपर्य्येव दृश्यते सूर्य इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्व मपि विज्ञायते। तद्यथा— "स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः, सर्व मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"—इति ४. ३. ४। "उत्तरः=उद्धततरो भवति"—इति यास्कः (निरु० २, ३, २.)। "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"—इति लसकृत् समाम्नातं दाशतय्या मपि (१०. ८६. १–२३.)। इन्द्रस्तु तत्र सर्वत्रैव सूर्यः। सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु क्वचि यजुषि च "दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (७. ९९. ३; ५. १६.)"—इत्यादिभिर्मन्त्रैराम्नात मेव। 'अमतिः (निघ० ४९.)'—इतिपदनिर्वचनप्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्केन ह्येष निगमः प्रदर्शितः—

"अभि त्यं देवꣳ सवितार मोण्योः कविक्रतु
मर्चामि सत्यसवꣳ रत्नधा मभि प्रियं मतिम्।
ऊर्द्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः॥"

—इति सा० सं० छ० आ० ५. २. १. ८; — य० वा० सं० ५. २५. १, २;— तै० सं० १. २. ६. २;—अथ० सं० १४.१, २। 'अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञान मुच्यते; स हि प्रकाशसतत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तर मपेचत इत्युपपत्तिः'—इति तत्र दुर्गाचार्यः। सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वञ्चान्यत्र श्रुतम्— "प्राणं तदादित्येन समिन्धे, तस्मादय मुष्णः प्राणः; ०—० सर्वं तदात्मान मादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सर्वं एवात्मोष्णः। तद्वैतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम्— उष्ण एव जीविष्यन्छीतो मरिष्यन्निति"—इति श० ब्रा० ८. ७. २. ११। 'सूर्यानो', 'उदु त्यं', 'चित्र'—इत्येवमादीनि सौरसूक्तान्यपीहालोच्यानि।

पत्नय आसन् , ता अग्नि मभ्यध्यायन् , ताः समभवन् , तस्य रेतः परापतत् , तद्धिरण्य मभवत्"—इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १. ३. ८.) । श्रुता चैषा ऋक् संहितायाम् (१. २३. २०.) —

"अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निञ्च विश्वशम्भुव मापश्च विश्वभेषजीः"—इति ।

इतो ज्ञायते सोमाग्निभागसम्मिलनेन जातं जल मिति । तथा तैत्तिरीयारण्यकेऽपि—"आपो ज्योतिरसोऽमृतम्"—इति (१०. २७.) । इतश्चावगम्यते,— अप्सु ज्योतिर्भागो रसभागश्चेत्युभौ विद्येते, अमृतत्वञ्चास्तीति । यद्युच्येत, पाश्चात्यविज्ञानत एवैवं लभ्यते, तदेतदिह तद् दृष्टैव कल्प्यत इति ; अत्र ब्रूमः,— इत्थ मेव भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूना मुपलम्भः ;— कालप्रभावतो भूगर्भेऽन्तर्हितानां हर्म्यवर्म्मकारिकारपञ्जरमुद्रादीनां लाभोऽप्येव मेवानुसन्धानतो भवति ; न हि तथा लब्धान् पदार्थान् कल्पयाकर्त्तुं कोऽपि शक्नोति ; तथैव आदिविज्ञानानि यानि तमः-कालप्रभावादितो ऽनुपलब्धिकृतानि क्रमात् तेषां सर्वेषा मेकस्य वा कस्य चित् कथ मपि सन्धान माप्य यदि कश्चित्सदाविष्करणे मनो निवेशयेत् , स श्रुतकल्पनाकृदिति कथ मग्राह्यवचनो भवे-दिति । तद्यथा, भ्राम्यमानेऽस्मिन्नुत्थानपतनकारे कालचक्रे अद्य या पाश्चात्यविज्ञानप्रभावजा विद्युत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हि तमःकाले सैषा भविष्यत्येवान्तर्हिता ; पुनः प्रकाशकाले समु-पस्थिते कश्चित् कथ मप्येतदनुसन्धान मुपगत्यास्याविष्कारं कर्त्तु मेषिष्यति चेत् , स किं कल्पनाकृदिति वाच्यो भविष्यतीति ते पाश्चात्यविज्ञानविद एव विचारयन्तु । "अप्सु ज्योतिः प्रति-ष्ठितम्"—इति च स्पष्टम् (तै० आ० ८. ८.) । "अपां रसस्य यो

रसः"--(तै० सं० १. १२. २.)-इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः। अपान्नपादिति ज्योतिर्नाम तन्निरुक्त्यादिकञ्च पर्य्यालोच्यम् (निघ० ५. ४. ११ ; निरु० १०. २. ५, ६.) । पुरातनाख्यो ज्योतिःप्रकाशो ऽप्यृक्संहितायां श्रुतः। तद्यथा— "आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्। परो यदिध्यते दिवि"-इति ८. ६. ३०।

विष्णुविज्ञानं यथा— "विष्णुः परमः"-इति १. १. १। विष्णो-स्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्ट माम्नातं शतपथे— १. ८. ३. ७-१२। इदं विष्णुर्विचक्रमे०—० व्यस्कभ्नाद्रोदसी। विष्णुरेते दाधार पृथिवी मभितो मयूखैः"-इति च तै० सं० १. २. १३. २। स एव विष्णुः सूर्य्य एव। विष्णुविवरणन्त्विह पुन. सप्तमे प्रकरणे विशे-षतो वर्णयितव्य मस्तीतीहालं पल्लवितेन।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— "पराञ्चो गर्भा धीयन्ते, पराञ्चः सम्भवन्ति ;०—० मध्ये गर्भा धृताः०—० अमुतोऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजा-यन्ते"-इति (३. १. १०.)। "रेतस्तत् सिक्तं विकरोति ; सिक्तिर्वा अग्रेऽस्य विकृतिः०—० रेतस्तद् विकृतं प्रजनयति ; विकृ-तिर्वा अग्रेऽस्य जातिः"-इति (२. ५. ७.)। "न्यूनं वै रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियै प्राप्य स्थविष्ठं भवति"-इति (६. २. १.)। "यथा गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेते, न वै सकृदेवाग्रे सर्वः सम्भवति, एकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवति"-इति (६. ५. ५.)। षड्विधो वै पुरुषः षडङ्ग आत्मान मेव तत् षड्विधं षडङ्गं विकरोति" -इति (२. ५. ०.)। "चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति" -इति (३. १. २.)। "ज्यायान्त्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति"-इति (५. २. १०)। "मुक्ता गर्भा जरायो जायन्ते०—० सहैवोल्वेन कुमारो जायते"-इति (१. १. ३.)।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा— "एतद्वै देवसोमं यच्चन्द्रमाः"-इति ७. २. १०। देवेन सूर्येण, देवैः सूर्यरश्मिभिर्वा पेयः सोमो देवसोमः। 'योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव 'सोमं' देवाना मपेक्षितं सोमद्रव्यसदृशं वस्तु'-इत्यर्थः कृतोऽत्र सायणाचार्येण। "एकया प्रतिधा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्। इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ८. ७७. ४.)"-इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्त मेतद् यास्कमुनिना— "एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तथा एता-श्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति" -इति (५. २. ६.)। "य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"-इत्यपि तत्रैव निगमः। तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाणितं तत्र "यथा देवा अंशु माप्याययन्ति"-इतीतिनिगमप्रदर्शनेन। निगमा-वेतौ तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां (७. ७. ३. ११.) च पाठभेदतः समाम्नातौ; तत्त्वतस्त्विमाद्दग्वे-दीयावेव विलुप्तशाखीयावित्यस्माकम्। अन्यत्र चोक्तम् — "सोऽस्यान्नं तेन न म्रियते, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"-इति (निरु० ३, भा० ३८८पृ०)। 'यम्' 'अक्षितिं' सोमम् 'अक्षितयः' रश्मयः 'पिबन्ति', 'सः' सोमः 'अस्य' सूर्यस्य 'अन्नम्' भक्ष्यम्, 'तेन' अन्नेन 'न म्रियते' नोपक्षीयते, सूर्य इति तदर्थः। शत पथेऽपि — "सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः"-इति (२. ३. ४. ७.)। तैत्तिरीयब्राह्मणे च— "सोमो वै चन्द्रमा एष ह वै साक्षात् सोमं भक्षयन्ति"-इति (३. ४. १०)। "अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपेक्षितव्यम् ,आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति"-इति च निरु० २. ६. २। "अत्रा ह गोरमन्वत

नाम त्वष्टुरपीच्यम्। इत्था चन्द्रमसो गृहे"–इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्त्रगतं मानम्। अत एव गां सुषुम्णनामसूर्यरश्मिं धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमा उच्यते। तत एवोक्तमिदं यास्केन—"सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति; सोऽपि गौरुच्यते"–इति २. २. २। यत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमेर्मर्त्यलोकस्य छायापातसम्भूत इति चाम्नात मैतरेयेण— "एतद्वा इय ममुष्यां देवयजन मदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण मिव"–इति ४. ४. ५।

अथ वायुविज्ञानं यथा— "वायुः प्राणः"–इति ३. १. २, "सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते"–इति १. २. १, "वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरिक्षं न समृच्छति"–इति च २. ५. ८। वायोः सवितृप्रसूतत्वं पुरस्ताद् व्याख्यातः (५ पृ०) "इषे त्वोर्जे त्वा"–इति निगमश्च द्रष्टव्यः।

अथाग्निविज्ञानं यथा— "अग्निर्वै देवाना मवमः"–इति १. १. १। "अग्निर्वै परिचिदग्निर्हीमाः प्रजाः परिचेति, अग्निं हीमाः प्रजाः परिचियन्ति"–इति ६. ५. ६। अत्रैव 'पारिचितीः शंसति' –इति तिसृणा मृचां शंसनं विहितम्; ताः सर्वा एवर्चोऽग्निविज्ञानपराः। "अग्नेर्वा एतास्तन्वो यदेता देवताः (३. १. ४.)" –इत्यादिग्रन्थश्चाग्निविज्ञानपर एव। "अग्निर्वै शर्माणि अन्नाद्यानि यच्छति, अग्नि मेव तत् कामयति, अग्नि मभ्येति"–इति २. ५. ८, "आग्नेय्यो ह्योषधयः (१. २. १.)"–इत्येवमादयश्चेहालोच्याः।

अथाब्विज्ञानं यथा— "अद्भिरभिषिञ्चन्ति; रेतो वा आपः, सरेतस मेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति"–इति (१. १. ३.), "अमृतं वा एतदस्मिंल्लोके यदापः"–इति (८. ४. १.), "आपो वरुणस्य

"मुष्टी वै कृत्वा गर्भो ऽन्तः शेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते" -इति (१. १. ३.)। "कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै ग्रीवा यथो शिर इति"-इति (३. १. २.)। "कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति"-इति (३. १. २.)। "कुमारो जातः पयेव प्रचरति"-इति (३. १. २.)। "कुमारं जातं जघन्या वागाविशति"-इति (३. १. २.)। अथाप्यस्यैतरेयारण्यके— "पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदेतद्रेतस्त देतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं बिभर्ति; तद् यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति"-इति (२. ५. १.)। अत्रैवान्ते मृतानां जन्तूनां मातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानञ्चाम्नातम्- "अथास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते"-इति। आतिवाहिकदेहधारणञ्चान्यत्रापि सुव्यक्तम्— "तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसंहरति"-इत्यादि श० ब्रा० १४. ७. २. ४ द्रष्टव्यम्।

अथ शारीरादिविज्ञानं यथा— "रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति"-इति (२. १. २.)। "ऊर्ध्वाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणाः" -इति (६. ३. ५.)। "प्राणास्त इमेऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्र्यः पुरीष्य इति"-इति, "प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्दधाति"-इति (१. ४. ३.)। "पुरा नाभ्या अपि शसो वपा मुत्खिद्यात्"-इत्यादीनि वचनानि च (२. १. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि। "मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति०—० मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति"-इति (५. १. २.)। "एकं सच्चक्षुर्द्वेधा"-इति (२. ४. ८.)। "अन्तर मक्ष्णः कृष्णम्०—० येव करोति का येन पश्यति"-इति, "अन्तरं कर्णस्य येनेव शृणोति"

–इति, "अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति"–इति, "अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः० —० येनैव वाचं व्याकरोति, येन स्वादु चास्वादु च विजानाति"–इति च (५. ४. ३.)। "पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस मस्थि मज्जा"–इति (२. २. ४.) "षड्विधो वै पुरुषः"–इत्यादि च (२. ५. ७.)।

अथ खाद्यविज्ञानं यथा— "अमृतं वा एतदस्मिंल्लोके यदापः" –इति (८. ४. ६.), "रेतो वा आपः"–इति (१. १. ३.), "आज्यं वै देवानां सुरभि, घृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितॄणां, नवनीतं गर्भाणाम्"–इति (१. १. ३.), "इन्द्रियं वा एतस्मिंल्लोके यद् दधि"–इति (८. ४. ६.), तेजो वा एतद् घृतम्" –इति (८. ४. ६.), "यद् घृतं तत् स्त्रियै [स्त्रियाः] पयो ये तण्डुलास्ते पुंसः"–इति (१. १. १.)। "रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु"–इति (८. ४. ६.), "स वा एष पशुरेवालभ्यते तत् पुरोडाशः"–इत्यादि च (२. १. ८.)। बिसाना मपि खाद्यत्वं तदासीत् प्रशस्तम्। तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम्। 'बिसानि=पद्ममूलानि'–इति तद्भाष्ये सायणः। अस्मन्मतेतु मृणालानीति विशेषः। अन्यत्र पयोविकाराणां दयानां खाद्याना मपि नामान्याम्नातानि— "गोर्वै प्रतिधुक्, तस्यै शृतं, तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चन, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम्"–इति ऐ० ब्रा० २. २. ३।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— "तेजो वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम्"–इति १. १. ३। "ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं,० —० मृत्युर्वै तमश्छाया, तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं तमश्छायां तरति"–इति ७. २. ११। औषधार्थं तत्प्रयोगविधिरप्यन्यत्राम्नातः— "हिरण्याद् घृतं निष्पिबति,

आयुर्वै घृत ममृतः हिरण्यम्, अमृतादेवायुर्निष्पिबति शतमानं भवति"–इति तै० सं० २, ३, ११, ८। अत्राह तत्सूत्रकारः— "खादिरं पात्रं चतुःस्रक्ति प्रयुनक्ति सौवर्णस्य प्रवर्तं शतमानस्य कृतम्"–इति, "ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्त मवदधाति" –इति च तत्रैव। 'प्रवर्त्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्'–इति, 'शतमानं पञ्चपलपरिमितम्'–इति, 'मानशब्दो गुञ्जावीज' ब्रूते'–इति च तत्रैव सा० भा०। ब्राह्मणस्य भैषज्यनिषेधोऽप्यन्यत्र— "ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम्; अपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्"–इति तै० सं० ६. ४. ८. २। भेषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तत्रोपवेशनन्तु विहितम्— "उदपात्र मुपनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्यात्"–इति च तत्रैव (४.)। भेषज्यस्य त्रिधात्व मपि विहितं तत्रैव— "अग्नौ तृतीयम्, अप्सु तृतीयम्, ब्राह्मणे तृतीयम्"–इति।

अथ कालविज्ञानम्— "उपस्रागतया मरण मिवैव प्रभात्युषसो रूपम्"–इति ४, २, ३। "तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव"–इति ४, १, ५। "द्वादशमासाः संवत्सरः"–इति १, १, १। "त्रयोदशो मासो नानुविद्यते"–इत्यादि ३, १, १। "पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान्त्संवत्सरः"–इति १, १, १। "पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य, यत्तु षडेवर्त्तवः"–इति तु शतपथे ४, ५, ५, १२। "त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य"–इति च तत्रैव १४, १, १, २८। "त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि" –इति २, २, ७, "सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः"–इति च २, २, ७।

अथ दिग्विज्ञानं यथा— "अयैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिशं

प्रज्ञानाथाग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति । ०—० पुर उदेति पश्चास्त मेति०—०, दक्षिणतोऽग्र ओषधयः पच्यमाना आयन्त्याग्नेय्यो ह्योषधयः०—०, प्रतीच्यो ह्यापो बह्वाः स्यन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते, सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते"—इति १. २. १ ।

अथ देशप्रकृतिविज्ञानं यथा — "उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते"—इति, दक्षिणतोऽग्र ओषधयः पच्यमाना आयन्ति" —इति, "प्रतीच्योऽह्यापो बह्वाः स्यन्दन्ते"—इति च १. २. १ । प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति"—इति ३. ४. ६ । प्राच्यो ग्रामता बहुजाविष्टा"—इति ३. ४. ६. । प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मक्रीणन्"—इति च १. ३. १ ।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा— "देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पाना मनुकृती ह शिल्प मधिगम्यते,— हस्ती कंसो हिरण्य मश्वतरी-रथः शिल्प मिति"—इति १. ३. ५, २. १. २ । अथान्यत्रापि— "यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्"—इति (शत० ब्रा० ३. २, १, ५.), "एतच्छिल्प मेष वर्णः"—इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.) । तैत्तिरीयब्राह्मणाम्नातमन्त्रयोस्तत्त्वविध मपि (२. ७. १५, २, ३. ३. २. १.) "दिवः शिल्प मवततम्"—इत्यादि, "येभिः शिल्पैः पप्रथाना मदृंहत्"—इत्यादि चेति ।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा — "यद्वै देवानां नेति तदेषा मो म्"—इति ६. ५. १ । शतपथेऽप्येवम्— "यद्वै नेत्यृचि, ओ मिति तत्"—इति १. १. १. ३० । एतदुदाहरण मेवेद गम्यते— "गौतम ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थ ? इति, पृथिवी मेव राजन्निति होवाच, ओम् इति होवाच"—इति १०. ६. १. ४ । पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवसङ्घानिर्णयप्रसङ्गे— ११. ६. ३. ४। "ओ३ मित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः; ओ मिति वै दैवं तथेति मानुषम्"—इति चैतरेये (७. ३. ६.)। "तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्, तदेतदो.मिति"—इति, "ओ मिति वै स्वर्गो लोकाः, औ मित्यसौ, योऽसौ तपति"—इति, "ओ मिति प्रत्येति"—इति चात्रैव (५. ५. ७.)। "ये वा अनूचानास्ते कवयः"—इति २. १. २, "ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति"—इति च ६. ४. ४। "विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस"—इति ६. ४. ४। "हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृह्णाति; यशो वै हिरण्यम्"—इति च ७. ३. ६। शतपथ-तैत्तिरीययोस्त्वितोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम्।

इत्थोदाहृतेभ्योऽन्यान्यपि बह्न्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानी-होपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्यकथित मपि सिद्धम्॥

---

(६)

अथैतद् विचार्यं मस्ति, कस्याः शाखाया इद मैतरेयकं ब्राह्मण मिति। तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः कति शाखा ऋग्वेदस्य?, कियात्मिका चाद्य प्रचलितेय मिति निर्णेतव्यम्, तत्रैव सूत्रासूत्रविचारणा चेति।

अस्ति बहुषु पुराणेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विष्णुभाग-वतयोर्विशेषेण। तद्यथा ऋक्शाखानिर्णयप्रसङ्गे—

"विभेद प्रथमं विप्र पैल ऋग्वेदपादपम् ।
इन्द्रप्रमतये प्रादात् बाष्कलाय च संहिते ॥
चतुर्धा स विभेदाय बाष्कलिर्निजसंहिताम् ।
बोध्यादिभ्यो ददौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामुनिः ॥
बोध्याग्निमाठरौ तद्वद् याज्ञवल्क्यपराशरौ ।
प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगृहुर्मुने ॥
इन्द्रप्रमतिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः ।
माण्डुकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत् तदा ॥
तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ॥
चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
तस्य शिष्यास्तु ये पञ्च तेषां नामानि मे शृणु ॥
मुद्गलो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
शिशिरः पञ्चमश्चासीत् मैत्रेय सुमहामुनिः ॥
संहितात्रितयं चक्रे शाकपूर्णिरथेतरम् ।
निरुक्तमकरोत् तद्वत् बलाकश्च महामतिः ॥
निरुक्तकृच्चतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ॥
बाष्कलिश्चापरास्तिस्रः संहिताः कृतवान् द्विज ।
शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्त्तिताः ॥"

—इति वि० पु० ३. ४. १६–२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ अ० २३ श्लो०—

"त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥"—इति ।
पुनस्तत्रैवान्यत्र ऋक्‌शाखावर्णनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ अ०—
"पैलः स्वसंहिता मूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥
चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।
पराशरायाग्निमाठरायेन्द्रप्रमतिरात्मवान् ॥
अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुकेय ऋषिं कविम् ।
तच्छिष्यो देवमित्रश्च सौभार्यादिभ्य ऊचिवान् ॥
शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥
जातूकर्णश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
बालाकपैङ्गवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥
बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ।
चक्रे बालायनिर्भज्युः काशारश्चैव तां दधौ ॥
बह्वृचाः संहिता ह्येता एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
श्रुत्वैवं छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥"—इति ।

इत्थं तु गम्यते वेदांशा इति, शाखा इति चाभिन्नार्थे पदे । एवं हि यथा भागवतोऽयं द्वादशभि: स्कन्धैर्विभक्तः, पुनस्तत्स्कन्धाश्च बहुभिरध्यायैर्विभक्ताः, तथैव एको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः, पुनस्ते चत्वारो भागाश्च बहुधा विभक्ताः; स एवैकको भागभागः शाखेति व्यपदिश्यत इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्यध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयश्च विभिन्न एव, एवं प्रतिशाखं मन्त्राश्चार्थाऽपि भिन्न उपदेशाश्च विभिन्ना एव ; किञ्च यथा भागवतस्य कस्मिंश्चदप्येकस्मिन्नध्यायेऽधीते न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते,

तथैव कस्या मप्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं भवेत् सम्पाद्य मिति। आह चैतत् समासतः कूर्मपुराणे—

"एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा।
शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेद मथाकरोत्।
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः।
अथर्वाण मथो वेदं विभेद नवकेन तु।
भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः"—इति १. ५१।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिकृतानि अष्टादशसङ्ख्याकानि, तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकरणेन सम्पादिता मिथः पार्थक्य मापन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम्। अत एवोक्तं वाङ्ग-तर्कवाचस्पतिना स्वकृते वाचस्पत्ये—"शाखा वेदैक-देशे"—इति, "चरणो वेदैकदेशे शाखापरपर्याये; 'गोत्र' च चरणैः सह' महाभाष्य-का०"—इति च। वाङ्ग-विश्वकोषकारा-दयोऽप्येतच्चरणानुचरा एव। तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदांशः शाखापदार्थो निष्पद्यते, बहूना मनधिगतवेदानां तत्त्वतो ब्रह्मबन्धूना मेव मेव विश्वासश्च।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेक्षावतां वेदविदुषां स्यादुपेक्षणीयम्; आप्तवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाप्रतीतेः।

तथाहि— आम्नात मिदं कौषीतक्यारण्यके वंशब्राह्मणे— "अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो०—० गुणाख्याच्छाङ्खा-यनादस्माभिरधीतं, गुणाख्यः शाङ्खायनः कहोलात्"—इत्यादि (१४ अ०)। एतस्यैव कहोलशिष्य-शाङ्खायनर्षेरध्ययनभेदादितः-सञ्जाता शाङ्खायनी शाखा; सेयं ऋक्शाखातीव प्रसिद्धा। अहो। अस्या नामापि न स्मृतं विष्णुभागवतपुराणयोरिति

स्फुट मिहाप्तवचनानैक्यम् । यच्चोक्तं कौर्मे वैयासिका एव सर्वाः शाखा इति, तदप्येतत्तदाप्तवचनविरुद्धम् ।

अपरथाप्याप्तवचनविरोध उपलभ्यते यथा— अस्ति शौनकीया अनुवाकानुक्रमणी, तत्र शाकलबाष्कलशाखयोः प्रथममण्डलगत-क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम्—

"गौतमादौशिजः कुत्सः परुच्छेपात्परे परः ।

कुत्साद् दीर्घतमा इत्येष तु बाष्कलकः क्रमः"–इति (२१.)।

"अथ बाष्कलकोऽस्य विशेष मद्यमण्डले आह,— उपप्रयन्तो नासत्याभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिषद इति बाष्कलकः क्रमः ; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिषद इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः । अथैव सूक्तोत्तरमण्डलनवके न क्रम-विपर्यासः"–इति तट्टीका षड्गुरुशिष्यकृता । एवं हि शाकलबाष्क-लयोः क्वचित् क्वचिन्मन्त्रपाठक्रमान्यत्वेऽपि यन्मैकत्वं सुव्यक्तम् ।

किं बहुना, महामुनिवेदव्यासप्रणीत इति यः प्रसिद्धचरण-व्यूहाख्यः खल्वो ग्रन्थः, तत्राप्युक्तम्— "तेषा मध्यायाश्चतुष्षष्टिः"–इत्यादि शाखापरिच्छेदादीना मैकविध्यम् ; 'तेषा माश्वलायनादि-शाखानां समानाध्ययनं सूचयति'–इति हि तद्व्याख्यानम् । तदेवं ब्रह्मविष्णुादिपुराणानां शाखाभेदप्रकरणे माप्तवचनानैक्यविरोधा-दितो जलमध्यस्थमसिचोदवत् विलीयत इति सुतरा मभ्युपेयम् ।

सन्ति च प्रदर्शितपौराणिकमतविरोधप्रसापकानि स्मृतिवच-नानि । तद्यथा— "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः"-इत्यस्ति (२, १६५.) मनुशासनम् ; तदिदं कृत्स्नाध्ययनं तत्रये सहस्रशाखसामवेदिना मेकस्मिन्नायुषि कथङ्कारं भवेत् सम्पाद्यम् ? विहितञ्च तद-ध्ययनं द्वादशस्वेवाब्देषु तत्रैव— "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौस्त्रै-

वैदिकं व्रतम्"–इति (३. १.)। विष्णुगौतमयाज्ञवल्क्यसंहितास्वपि प्रतिवेदं द्वादशाब्दं ब्रह्मचर्यं विहितम्। "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रम मावसेत्" –इत्येवमादीनि वचनानि च (म० ३. २.) द्रष्टव्यानि। तस्मात् पौराणिकः शाखाभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानस्य.नासङ्गतम्।

अथापि संशयेत्, कस्याप्येकस्य वेदस्य कतमयोरपि द्वयोः शाखयोरात्यन्तपाठदर्शनादेव स विलेयः, विलीयेत च तदा 'वेदांशाः शाखाः' इति पौराणिकं मतं सूर्योदये यथान्धकारम्; प्रत्यक्षदृश्यं ह्येतत्।

वस्तुतोऽतिप्राचीनकाले लिपेरभावात् लिखितपाठकस्य निन्दाश्रवणाद्वा वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदानुश्रविकत्वम्; ततः कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनक्रमोच्चारणादिभेदात् क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्भवाः, तत एवैकस्य वेदस्य बहुनामतो बह्वः संहिताः प्रविच्छिन्नताः, तासु मन्त्रपाठन्यूनातिरिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्तद्देशकालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्चाभवन्ननिवार्याः; तत एव ब्राह्मणबाहुल्यं कल्पबाहुल्यञ्च सुतरां सम्पन्नम्। इदमेव शाखाभेदनिदानम्। तदित्थमेकैकस्य वेदस्य बहुशाखत्वेऽपि *एकैकस्याः शाखाया अध्ययनात एव भवेदधीत एकैको वेदः*; सर्वास्वेव शाखासु मूलसंहितैक्यदर्शनात्; किञ्चित्पाठन्यूनातिरिक्तेन, किञ्चित्पाठक्रमोच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदादिना च न ह्येवाभवत् वास्तविकः संहिताभेदः।

अतोऽत्र त्वेव मेवावधार्यम्— एष किल वेदशाखाभेदो न ह्येककर्तृकः, न च ब्रह्मविष्णुपुराणादिग्रन्थभेदवत्, नापि प्रथमाय-

ध्यायभेदतुल्यः ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखितानामेकग्रन्थीयानां बहुतरादर्शपुस्तकानामवश्यम्भाविन एव पाठभेदादिभावाः, तथाभूतपाठभेदादिहेतुका एवेति। एवमपि यजुषः कतिपयशाखाभिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः शाखासमूहयोः शुक्लकृष्णत्वेऽमंसत प्राचीनाः। तथा च माध्यन्दिनादीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति समाख्या, तैत्तिरीयादीनान्तु कृष्णयजुरिति। ईदृशास्तद्भेदकारणन्तु बहुविधमित्यलमिह प्रसङ्गकीर्तनाडम्बरेणेति।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखेव ; नापि नदीशाखेव ; प्रत्युताध्येतृभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपैव ; अत एव शिष्यशाखापरम्परेति वचनमद्यापीह भारते प्रसिद्धम्। चरणशब्दोऽपीह न तु पादार्थत्वमूलको भागार्थः, अपि त्वाचरणार्थः ; सन्ति हि शाखात्वनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचनः। तदुक्तं "गोत्रञ्च चरणैः सह"–इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्याने कैयटेन— 'चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचाराद‌ध्येतृषु वर्त्तते' –इति। 'शाखाध्येतृवाची च जातिकार्यं लभते। कठी, बह्वृची' –इति च तत्सूत्रीयसिद्धान्तकौमुदी। 'चरणः शाखाध्येता०—० कठेन प्रोक्तमधीयाना वा कठी'–इत्येव तद्व्याख्या तत्त्वबोधिनी। "अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)"–इत्यस्य व्याख्यायां नागेशोऽप्याह— 'चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतृपरः'–इति। 'शाखाध्येतृवाचिनामित्यर्थः'–इति च तत्तत्त्वबोधिनी। "चरणे ब्रह्मचारिणि"–इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६.) व्याख्याने व्यक्तमाह दीक्षितः— "चरणः=शाखा"–इति। 'तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात्, तस्य तत्त्वञ्च अध्येतृभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदञ्च परिकल्प्य बोध्यन्ते'–इति च तत्र शेखरः। "चरणाद्धर्म्मा-म्नाययोः"–इत्यस्य (पा० सू० ४. ३. १२०. वा० ११.) व्याख्यायां "कठानां धर्म्म आम्नायो वा काठकम्, पैप्पलादक मिति"–इत्याह पतञ्जलिः। 'आम्नायः सम्प्रदायः'–इति च तत्र नागेशः।

एवं हि 'चरण' वेदैकदेशे' –इति वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविजृम्भितम्, तदुत्तरत्र तल्लिखितं 'गोत्रैश्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०' –इति तत्प्रमाणसूचनञ्च तथैव; तत्र भाष्ये 'गोत्रञ्च चरणानि च' –इत्येतावत एवोल्लेखदर्शनात्। पातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-रिति भ्रमाद् याङ्क्विस्सकोषप्रणेतारयोऽप्यत्राभयन् विमुग्धाः॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु ग्रन्थभेद इति। अत एव एकवेदस्यानेकशाखत्वेऽपि तात्त्विकभेदा-भावात् श्रीमत्सायणाचार्य्यैरेकैकशाखाव्याख्यानैरेव सर्ववेदभाष्य-कर्त्तृत्वं प्रसिद्धम्; किञ्चैव मपि कृष्णयजुः-शुक्लयजुः-शाखासमूहयो-र्विशेषपार्थक्यस्यास्तित्वादेव कृष्णयजुस्तैत्तिरीयशाखां व्याख्यायापि न स कृष्णयजुर्व्याख्याने कृतकृत्यम्मन्य इति शुक्लयजुःकाण्वशाखा मपि व्याख्यातवान्। तथा एकशाखाध्ययनेनैवैकवेदाध्ययनं सम्भवत इत्येव "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः"–इत्यादीनि मन्वादिवचनानि च सङ्गच्छन्ते। वेदशब्दस्य शाखापरत्वव्याख्यानमप्रमाणिकम्।

एवञ्च यदुक्तं विष्णुपुराणभागवतयोः 'चिभेद प्रथमं', 'बोध्यादिभ्यो ददौ तासु', 'चतुर्द्धा व्यस्य बोध्याय'— इत्येवमादि, तत्सर्वं नूनं शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदक मेव; विशेषतः कूर्म्मपुराणोक्ता शाखाना मष्टादशपुराणतुल्यता तु वर्वर्त्ति सर्वोपरीति॥

अहो बत! वेदवैदिकमतप्रचारार्थोत्सर्गीकृतजीवनेनाद्यतन-सर्वार्थवर्य्येणासकृद्भाजनेनाचार्य्यदयानन्दस्वामिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणाद्युक्तरूपमिथोभेदवत्त्वञ्च मत्त्वैवालेखि स्वकृतवेदभाष्यभूमिकायाम्— "एकादशशतानि सप्तविंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाण मर्हन्ति"–इति (२८१ पृ०)। प्रोच्यते लेतल्लिपिप्रविधौ नूनं पौराणिकी शाखाभेदकथाप्युपास्तेति मन्यामहे वयम्। यदुक्तं पातञ्जले पस्पशायाम्— "एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकशत मध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः"–इति। तदेतन्मूलन-यैवोक्तं स्यादिदं परिगणन मेकादशशतानीत्यादि, परं तत्रापि किञ्चित्पार्थक्यमतीयते। अस्तु तत्तथैव, परं महो! काश्यानन्दोद्यान-विहारे, यत्र वय माप्त मध्यस्याः, विशेषतो वादिप्रतिवादिवचसा मतुलेखनेऽह मेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः, तत्र तैनेव स्वामिनोक्तम्— 'सहस्रवर्त्मा सामवेद इत्यस्य सहस्रं मौत्युपाया इति भावः" –इति। वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकौशलबहुत्वादेव बहुशाखत्वम्, शाखासङ्ख्या तु तयोर्दशैवेत्यस्माक मपि सम्मत मेव। हन्त! का नाम संहिता शाखेतिव्यपदेशशून्या तेन महात्मनोररीकृता, यस्याः मूलवेदत्वं मत्वा शाखेतिप्रसिद्धाना मन्यासां तद्व्याख्यानत्वं मन्तव्यमवेदिति लक्ष्याक मज्ञेय मेव। तदत्र सम्भाव्यते,— विमिश्रमन्त्रब्राह्मणयोस्तत एव शाखा इति प्रथितयोस्तैत्तिरीय-शाखीयसंहिताब्राह्मणग्रन्थयोः विशेषतस्तदारण्यकग्रन्थीयनिखिल-खिलकाण्डदर्शनादेव तस्याशेषशेमुषीसम्पन्नस्यापि स्वामिन एवं भ्रमः सञ्जात इति। अपि वा शाखातत्त्वानभिज्ञेन केनचित्तच्छिष्येण तत्रैव स्याद् विनिवेशित मिति॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्ख्यानिर्णयाय यतमानाय प्रथमं तयोरेव विष्णुभागवतयोः पुराणयोः प्राविशाम, परं तत्रोभयत्र मिथोऽनैक्यं

चरणव्यूहादिशाखावर्णनकूटगन्धविरोधश्च संलक्ष्याभीष्टसाधनैकान्त-कार्यास्ततः पर्येत्य शाखापठितं पातञ्जलवचनमेवेहावलम्बामहे । तच्चेदम्— "एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्"–इति । षड्गुरुशिष्येण च वेदार्थदीपिकाया भूमिकाया मेतद्विषयाणि कतिचित् पद्यान्युद्धृतानि, तत्र दृश्यते चैतत्— "एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेद मृषयो विदुः"–इति । आह च तत्र तद्व्याख्यायाम्— 'अध्वा, गतिः, शाखा इति पर्यायाः'–इति। कौर्म्मेऽप्येवम् । इतः सुनिर्णीत ऋग्वेदस्य शाखा एकविंशतिरिति ।

तदेकविंशतिशाखानां सर्वासा मेवाभिधानानि त्वद्यानिर्णेयानीव ; यावतीनां यथा-यथावगम्यन्ते, तावतीना मेव तथा-तथा व्यक्तीकर्त्तुं यतामहे ।—

अस्ति प्राचीनोऽष्टविकृतिविहतिनामा लक्षणग्रन्थो महामुनि-व्याडिकृतः । तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः— "शैशिरीये समाम्नाये व्याडिनैव महर्षिणा । जटाद्या विकृतीरष्टौ लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम्"–इति । अस्य व्याख्यानावसरे तट्टीकाकृता कति-चिदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, त मितिहास मुपगत्य व्याख्यायि च व्याख्यातव्यश्लोकगत एवकारः । तथाहि— "एवकारस्य किम्प्र-योजनम् ? अत्रोच्यते इतिहासः—

'शाकल्यस्य शतं शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
पञ्च तेषां गृहस्थास्ते धर्म्मिष्ठाय कुटुम्बिनः ।
शिशिरो बाष्कलः साङ्ख्यो वात्स्यश्चैवाश्वलायनः ।
पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्त्तकाः ।'–इत्यादि ।

ततश्च शिशिरबाष्कलसाङ्ख्यवात्स्याश्वलायनप्रवर्त्तितासु शाकल-शाखासु शौनकाचार्याणां मते जटाद्यष्टविकृतिलक्षणस्य व्याडि-

प्रणीतत्वेऽप्यत्वात् न माण्डूकेयप्रोक्तस्य जटालक्षणस्येत्येवाभिप्रायार्थं पवकारः"-इति । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्— "गोत्रे लुगचि (४, १, ८९.)"-इति, तेन हि छात्रेऽर्थेऽपि विवक्षितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्याणो लुग् कृते भवति ; तथाच सम्प्रदाये शाकल्यस्य शिष्याः शिशिरादयः पञ्चैते शाकलाः । तेषां शाकलानां माम्नायाः= सम्प्रदायाः= शाखा वा पञ्चैव "शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)"-इतिपाणिनीयशासनात् शाकलाः शाकलकायोच्यन्ते । तदेव ऋग्वेदस्य शैशिरीया, बाष्कला, साङ्ख्या, वात्स्या, आश्वलायनीति पञ्च शाखानामानि विज्ञायन्ते, आयती चासां सर्वासा मेव शाकलमाखेति नामैक्य मपि । अपि यदुक्त मनुवाकानुक्रमण्युपक्रमे—

"ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम् ।

प्रमाण मनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकलाः"-इति ।

अत्र शाकला इति सम्बोधनश्रवणाद्वावगम्यते, तासां पञ्चशाकलशाखाना मेकतमां शैशिरीया मेवावलम्ब्य क्रियमाणाप्येषानुक्रमणी पञ्चाना मेव शाकलानां हिताय सम्पाद्येति ।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;— शाकल्यस्य शिष्यः अतएव शाकल इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कश्चन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च शिष्याः शिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशिरीयादयः पञ्च शाखाः सम्पन्नाः, तैः पञ्चभिरधीतानां देशकालपात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्चधात्व मापन्नानां पञ्चानां संहितानां शाकलप्रोक्तत्वेनैव शाकलशाखात्वम् । तथा च प्रदर्शितविज्ञतिवल्लीटीकाकृदुपन्यस्तः 'शाकल्यस्य शतं शिष्याः'-इति पाठः स्यात् प्रामादिकः, तत्र 'शाकलस्य शतं शिष्याः'-इति निर्यकारपाठेनैव भवितव्य मिति । अतएवोक्तं

महामुनिश्चाडिना स्वविकृतिवल्लयारम्भे— "नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं स्थविरं तथा"–इति । अत्र शौनकस्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-गुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तदित्थं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा ऋक्संहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापन-शैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्च-विधत्वं गता, शैशिरीयादिपञ्चनामभिः शाकलैकनाम्ना च प्रसिद्धा-प्यपीति सर्वं निरवद्यम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे सूत्रम्—"ऋग्वेदस्य × × शाखाः पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्खायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डू-कैया चेति"–इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपात्तातोऽभिन्नैव ; शाङ्खायनी स्यात् पूर्वोल्लिखिता साङ्ख्या शाङ्ख्या वेति चरणव्यूह-टीकाकृन्महिदासमतन्तु नूनं प्रामादिकम् ; प्रमापयिष्यामो ह्यनुपदं शाङ्खायन्या अशाकलत्वम् । तत्त्वतः शाङ्खायनी नाम शाखा पूर्व-प्रदर्शितशैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना षष्ठेव । शाकलेति शैशि-रीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलाद्यत्वेन तथाव्यवहारो-पपत्तेः । तद्यथा सामवेदीयार्चिकयोर्न्ययोकभयोरपि छन्दोमयत्व-साम्येऽपि पूर्वस्यैव छन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथा-त्र बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलेत्येव ग्रहणसिद्धे पुनर्ग्रहणस्या-पार्थता कथं वार्येत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकेया त्वि-ह्याधिका पूर्वोपात्ताभिः शैशिरीयादिभिः पञ्चभिः अत्रोपात्तया शाङ्खायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्थं ऋग्वेदस्य सप्तशाखानामान्यगमयन्ते, गम्यते च चरणव्यूहकाले शाकलानां

पञ्चानां साङ्ख्या वाष्कला चेति द्वे शाखे विलुप्ते, शाङ्खायनी माण्डूकेया चेति द्वेऽशाकले तदाप्यविलुप्ते इति । एवञ्च तदानी मिहोपात्ता आश्वलायन्यादयः पञ्चैव शाखाः सम्प्रचलिता आसन् । अन्यास्तु षोडश विलोपं गता इति स्यान्मन्तव्यम् ।

देवीपुराणे तु त्रिश्रेणीनां तिसृणां वा शाखाना मुल्लेखो दृश्यते । तथाहि तत्र सप्तमेऽध्याये—

"शाखास्तु त्रिविधा भूप ! शाकला वास्कमण्डुकाः"—इति ।

तत्र शाकलास्तु एः पूर्वप्रदर्शितनामान एव शैशिरीयाद्याः पञ्च, मण्डुका अपि सुमाण्डूकेयाद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातसर्वनामिकाः, वास्कशाखा तु स्यान्नवीना निरुक्तकर्त्ताऽस्काद्य परभवा अथवा यस्कगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निरुक्तकृद्यास्कपूर्वतनैव, स्याच्च सा मध्येलबाहुल्याद् बहुसङ्ख्याकापीति सम्प्रति सम्पूर्णतमसाच्छन्नैवेत्यत्र नास्माकं वाक् प्रसरति । 'शाकलयास्कमण्डुकाः'—इति पाठे त्रिविधेत्यस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात्, यथा 'एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्'—इति (पा० म० भा० १आ०), तर्हि शाकलेति सम्प्रति प्रचलिताया ग्रहणं न दोषावहम्, मण्डुकेति माण्डूकेया एव ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यम्, अनन्यविदिता यास्कशाखैवात्राधिकेति । एवं हि पूर्वकीर्त्तितसप्तनामभिरेतदनन्यविदितयास्कनाम्नः सङ्कलनया अष्टशाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अस्ति चाश्वलायनीयगृह्ये तर्पणप्रकरणे—'जानन्ति-वाहविगार्ग्य-गौतम-शाकल्य-बाभ्रव्य-माण्डव्य-माण्डूकेयाः'—इति माण्डूकेयगणोल्लेखः । 'कहोलं कौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं शाङ्खायनम्'—इति च शाङ्खायनगणोल्लेखः । 'ऐतरेयं महैतरेयं शाकलं सुजातवक्त्रं मौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकं माश्वलायनम्'

—इति चाश्वलायनगणोक्तेश्च। तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां महि-दासेन—'ज्ञानन्तियाश्वयीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूकेय-गणः, + + + शाङ्खायन इत्यन्तः शाङ्खायनगणः, ऐतरेय इत्यारभ्य चाश्वलायनान्त आश्वलायनगणः'—इति। इत्थ मृग्वेदस्य प्रधानत-स्तिस्र एव शाखाः पर्यवसिताः, तासा मेव स्युरनुशाखा इतराः। ता एव मूलशाखाः अनुलक्ष्य देवीपुराणे "शाखास्तु विविधा भूप! शाकलयाष्कमण्डुकाः"—इत्युक्तम् (१२०ष०)। तथापि याष्कस्थाने शाङ्खेति पठितव्यम्, तथ शाङ्खायनस्यैवैकदेशग्रहणं मन्तव्यम्, याष्कपाठस्तु स्याल्लिपिकरपाण्डित्यमूलकः। तदेवं देवीपुराणे तदानीमप्रचलितप्रचलितानां सर्वासा मेव ऋक्शाखानां नामग्रहणं सम्पन्न मित्यपि वक्तुं शक्यते।

चस्मन्मते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव द्वे प्राचीनतम-शाखे; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्यनाम्नोराम्नानदर्शनात्, अपि शाङ्खायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदेवेति। त एत एव द्वे ऽध्येतृभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्व मापन्ना। तत्र चेदानीं माण्डूकेयानां शाङ्खायन्येवैका लुप्तावशिष्टा, शाकलाना माश्वलायनीति। अत एवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयो-र्नामनिर्देशो विद्यते (२७१ अ० २ श्लो०)—

"भेदः शाङ्खायनश्चैक आश्वलायनो द्वितीयः"—इति।

अद्याप्येत एव द्वे शाखे विद्येते। तत्र चाद्या शाङ्खायनी, तस्या ब्राह्मणारण्यकपुस्तकानि बहून्युपलभ्यन्ते, संहितायास्त्वेक मपि सम्पूर्णं पुस्तकं सुदुर्लभम्! अथवास्माभिरद्यापि न दृष्ट मित्येव सुवचम्। यत्रात आस्यायितिकसमित्यधिकृतगवर्णमेण्टपुस्तका-लये दृष्टमेतेऽनिर्दिष्टं खण्डितं पुस्तक मेकम्, तस्याष्टमाष्टकन्तु

नून मनाश्वलायनीयम् ; तदन्ते बृहद्देवताग्रन्थवर्णितानां सञ्ज्ञानादिमहानाम्न्यन्तसूक्तानां विद्यमानत्वात् ; बृहद्देवताया श्चाशाकलीयत्वनिर्णयात् । द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्वलायन्याः ; तदन्ताध्याये द्वादशवर्गादनन्तर मेको वर्ग आश्वलायनीतोऽधिक आम्नात इत्येव तस्यामाश्वलायनीत्वप्रतीतेः । उद्धृता चैतदीयैका ऋक् निरुक्ते (८. १. ५.) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खैलिकत्व मतः शाखान्तरीयत्व मेवोररीकर्त्तव्यम् । परन्त्वेतत्पुस्तकस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः षोडशाना मेवाध्यायानां पुष्पिकासु 'महानाम्नीशाखायाम्'–इत्यादि लिखित मस्ति, परं नासीन्नास्ति च काचिन्महानाम्नीशाखा ; अतः किलेय मेव महानाम्न्यन्ता महानाम्नीति च व्यपदिष्टा शाखा, स्याच्छाङ्खायनीति सम्भाव्यते ।

अष्टविकृतिविवृतौ पञ्चानां शाकलाना मन्यतमा यैका साङ्ख्येति श्रूयते, सैव साङ्ख्यायनी शाङ्खायनी वेति मन्यते चरणव्यूहव्याख्यानकृन्महिदासः, तथा च सम्पद्यते शाङ्खायन्या अपि शाकलत्वम् । तदिदं नादरणीयम् ; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि कौषीतक्यारण्यके (१४ अ०)—"शाङ्खायनः कहोलात् कौषीतकेः", विद्याजन्मासवानिति तच्छेषः । तदेवं श्रुतिसिद्धस्य कौषीतकिशिष्यस्य शाङ्खायनस्य शाकल्यशिष्यत्वं कथन्नामोपपद्येतेति । न च साङ्ख्यायनी नाम काचिच्छाखा मन्तव्या ; तत्रैवारण्यकेऽस्याश्छाङ्खायनीनामश्रुतेः । नापि महानाम्न्यन्तायाः शाङ्खायन्याः शैशिरीयादिशाकलशाखापाठस्यस्य मुपपद्यते ; "ऋग्वेदान्त्यो द्वादशकोऽनुवाकः"–इत्याद्यनुवाकानुक्रमस्योक्तेः । एवं सूक्तानुक्रमण्यादिभ्यश्चास्या अशाकलत्वं प्रतीयत एव । अत एव सत्स्वपि शाकलीयदेवतानुक्रमण्यादिग्रन्थेषु शाङ्खायन्यर्थ मेव बृहद्देवतानाम-

मन्योऽप्यमायीत्यस्माक मभिमतम्। अत एव अशाकलीयानां सञ्ज्ञानसूक्तीयानां पञ्चाना मृचा मपि देवतानिरूपण मेवं कृतं बृहद्देवतायाम् (८अ० ८३श्लो०):—

"उशना वहणश्चेन्द्राग्निश्च सविता स्मृताः।
सञ्ज्ञानप्रथमस्यास्तु द्वितीयस्या मथाग्निनी।
तृतीया चोत्तमे च द्वे आशिषोऽभिवदन्ति ताः"—इति।

तदेतत् पञ्चर्चं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलास्तु त्रैशिरीयादिषु नाम्नातम्, अत एव मायणाचार्येणापि न व्याख्यातम्, अध्यापकम्याचमूलरेणैकस्मिन्नादर्शे दृष्ट मपि खैलिक मित्युपेक्षितञ्च (ऋ०वे० ६भा० पाठ० १२पृ०)। वस्तुतो न चैतत् खैलिकम्; तैत्तिरीयाथर्वणयोर्बहुत्रैवाम्नानात् (तै० सं० २. ४. ४ ६ ; २. ६. १०. २ ; तै० ब्रा० २. ५. ११. १ ; तै० आर० १. ८. ७ ; अथ० सं० ७. ४२. १ ; ३. ८. ६.), निरुक्तेऽप्येतत्पञ्चम्या ऋचो निगमत्वेन ग्रहणाच्च। तथाहि— "अथापि पंसुर्वार्हस्पत्य उच्यते, *'तच्छंयोराहणीमहे × × ×'—इत्यपि निगमो भवति"*—इति (४. २. ५.)। सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते। तदेतत् सञ्ज्ञानं नाम शाङ्खायन्या उपान्त्यं सूक्तम्, एतदनन्तर मेव तत्राम्नातं महानाम्नीसूक्तम्। अत एव शाङ्खायनसूत्रेऽस्य सूक्तस्य प्रतीकग्रहणेनैव विधानं कृतम्।० तथाहि— "सञ्ज्ञानं मुशनावददिति सूक्तं जपेदन्तिति (३. ६. २.)। इत इद मपि सम्भाव्यते—मूलरदृष्टं तदादर्शपुस्तकं पुस्तकांशो वा स्यात् शाङ्खायनसंहिताया इति।

बाष्कलशाखाया मप्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्चर्चम्, प्रत्युत पञ्चदशर्चम्; अपि *नोपान्त्यम्, प्रत्युतान्त्य मित्यवगन्तव्यम्*। बाष्कला तु शाकलाना मेवान्यतमा, शाकलशाखासंहितासु

महानाम्नीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समाम्नातम्; शाङ्खायनसंहितायास्तु महानाम्नीसूक्ताम्नानेनैव समाप्तिरिति तत्पूर्वाम्नातस्य सज्ञानसूक्तस्य संहितोपान्त्यत्व मेत देव बाष्कलशाङ्खायनसंहितयोः सज्ञानसूक्तसङ्ख्यावस्थानयो. पार्थक्य मिति ।

अथाग्निपुराणोक्ता द्वितीया आश्वलायनी तु शाकलाना मन्यतमेत्युक्तं पुरस्तात्, परिचाययिष्यामश्च ता मुपरिष्टादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या शैशिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो 'दाशतयी'-इति व्यपदिश्यते । तदुक्त मनुवाकानुक्रमण्याम्—

"पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणैर्ऋषिभिर्महात्मभिः । यस्तान्टग्विद्द वेद चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्"–इति ।

"दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप् (पा० ५.२. ४२.), ततः स्वार्थे अण्"–इति तद्व्याख्याने षड्गुरुशिष्यः । तदत्र मण्डलविभागो प्रतिमण्डल मनुवाकविभागो विद्यते, प्रत्यनुवाकञ्च सूक्तविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसङ्ख्या तत्र १२—१६-श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्पद्यते—

म०	१,	२,	३,	४,	५,	६,	७,	८,	९,	१० ।

अनु० २४–४—५—५—६—६—६—१०—७—१२=८५ ।

सू० १९१–४३–६२–५८–८७–७५–१०४–९२–११४-१९१=१०१७ ।

ज्ञायते चैतेन वालखिल्यानां सूक्तानां शैशिरीये समाम्नान' नाङ्गीकृत मिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तेषा मपीह परिगणने १०२८ स्युरिति स्पष्टम् ।

यद्यपि सा शैशिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । पर मुपलभ्यते सर्वा एव शौनकीयानुक्रमण्यः शैशिरीया मवलम्ब्यैव कृता इति । तथाह्यनुवाकानुक्रमण्या उपक्रमे—"ऋग्वेदे शैशिरीयायाम्"—

इति उपसंहारे च— "तान् पारमे शाकले मेगिरीचे"–इत्युक्तम्।

सायणीय मृग्भाष्यञ्च ता मवलम्ब्येव कृतं स्यात् ; तत्रायैगि-रीयाणां वालखिल्यसूक्ताना मव्याख्यातत्वात् । अत एव ऐतरेयभाष्ये तेषां वालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन, क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णन मुपपद्यते सायणस्येति । तथाहि— "खिलेषु समाम्नातम्"–इति ६. ४. ८, "वालखिल्याख्ये ग्रन्थे समाम्नाताः"–इति ६. ५. २, "तानि वालखिल्यनामके ग्रन्थे समाम्नायन्ते"–इति ६. ४. ८, "सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः"–इति ३. २. ५ । तदिदं वालखिल्यानां खिलत्वं नून मसङ्गतम्; तेषां पदपाठश्रवणात् ; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शाकल्येन ;— अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्र्यते च वालखिल्यर्चाना मपि पदपाठः सर्वत्र । तदाह चरणव्यूहव्याख्यायां महिदासोऽपि— 'यस्य मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्'–इति । ग्रन्थान्तरत्व मपि न सङ्गच्छते; सर्वेषा मेव वेदानां संहिता स्वैकैकैवेति कः समावेशनो ऽन्यो ग्रन्थ इति । शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽप्रचलितैव माण्डूकायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्त्रा मेव शाखा मवलम्ब्य भाष्य मारचितम् , तस्यां तु शाखायां वालखिल्यं नाम्नात मिति तद्व्याख्यास्य शाखान्तरीयत्व मभ्युपगन्तव्य मेवेति ।

वालखिल्यैकादशसूक्तेषु दशदशादिक्रमादशीत्यृचोऽधीयन्ते यथा— १–११ सू० १०–१०–१०–१०–८–८–५–५–४–३–७ = ८० ऋचः।

तदाह सर्वानुक्रमण्याम्— "अभि प्र दश प्रस्कण्वं प्रागाथं तत्, प्र सुश्रुतं पुष्टिगुः, यथा मनौ श्रुष्टिगुः, यथा मनावायुः, उपमं त्वाष्टो मेध्यः, एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः, भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्र्यं तृतीयापञ्चस्याथानु-

ष्टुभौ, प्रति ते ष्टपप्रोऽन्याग्निसौरी पङ्क्तिः, युवं देवा चतुष्कं मेध्य आखितं त्रैष्टुभम् ,०— ०, इमानि वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जागतम्"–इति ४४, ४८—५८। सर्वानुक्रमणीकारकात्यायनेनैव मुक्तत्वाचास्य वालखिल्यकाण्डस्य खैलिकत्वं विध्वस्तम् ; न हि कस्यचिदपि खिलस्य ऋष्याद्यनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च प्रथमाष्टकीयचतुर्थाध्यायीयत्वेनैव तत्र ग्रहणादस्याश्वलायनशाखीयत्वं व्यक्तम्, व्यक्तञ्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्वलायनशाखीयत्व मिति ।

ऐतरेयब्राह्मणे त्वेषा मेकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मेव वालखिल्यनाम्ना विधान माम्नातम् , अन्त्यस्य तु सौपर्ण मिति (६. ४. ८, ९.)। इत्य मपि ज्ञायते, तासां वालखिल्यानां सायणोक्तं खिलत्वं नून मवास्तवम् ; नापि ग्रन्थान्तरतादरणीया, न हि ग्रन्थान्तरीयचां प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं युज्यतेऽत्रैतरेयके ; शाखान्तरीयत्वं च वक्तुं नात्र शक्यते , सति हि तस्मिन् प्रपठ्यैव विधानं क्रियेतैतरेयेणेति । तथाप्यस्य शाखान्तरीयत्वेनोपन्यासाद्भाष्यस्यैवास्य शाखान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम्; न ह्याश्वलायन्यां वालखिल्याध्ययनं पश्यतोऽपि तद्भाष्यकारस्योक्तरूपप्रलापवचनानि सम्भाव्यन्ते ।

एव मपि सायणाचार्येणावलम्बिता शैशिरीया, अन्या वा काचिच्छाकलशाखा स्यादाश्वलायन्यनुरूपैव प्रायः सर्वत्र इत्यत्र च न भवति संशयः ; नान्यथात्र सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि यथायथं सङ्गच्छेयुरिति ।

अथ द्वितीया, वाष्कला । एतस्या अपि परिचयः शौनकीयानुक्रमण्यादिभ्योऽवगम्यते चैवम्— "उप प्र यन्तो (१. ७४.)"– "नासत्याभ्याम् (१. ११६.)"– "अग्निं होतारम् (१. १२७.)"– "इमं स्तोमम् (१. ९४.)"– "वेदिषदे (१. १४०.)"–इत्येष

ऽन्तो बाष्कलस्य प्रथममण्डले निर्दिष्टः । एव मपरमण्डलेष्वपि बोध्यम् । तद्यथा— "स्वादोरभक्षि (८. ४२.)"–इतिसूक्तादनन्तरम् "अभि प्र वः सुराधसम् (८. ४९.)"–"प्रसुश्रुतम् (८. ५०.)" –इति सूक्तद्वय माम्नाय "आग्न आ याह्यग्निभिः (८. ६०.)"–इत्याम्नातम् । एवं "गौर्धयति"–इत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः शैशिरीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलायाम् । तथाच "गौर्धयति"–इतिसूक्तादनन्तरं "यथा मनौ सांवरणौ (८. ५१.)", "यथा मनौ विवस्वति (८. ५२.)", "उपमन्त्वा (८. ५३.)", "एतत्त इन्द्र (८. ५३. ८.)", "भूरीदिन्द्रस्य (८. ५४.)"–इति पञ्चसूक्तान्याम्नाय "आ त्वा गिरो रथीरिव (८. ६५. १)"–इत्याम्नातम् । एवं मन्ते च मण्डले— "संसमित् (१०. १९१.)"–इतिसूक्तादनन्तरम् "सञ्ज्ञानं सुमनावदत्"–इत्यादि, "तच्छंयोरावृणीमहे" –इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशर्च मेकसूक्त मधिकं बाष्कलायाम् । तदेवं "समानी वः (१. १९१. ४.)"–इति शैशिरीयाया अन्तिमा ऋक्, "तच्छंयोः"–इति तु बाष्कलाया इति भेदः ।

तास्वेताः पञ्चदशर्चः—

"सञ्ज्ञानं सुमना वदत् सञ्ज्ञानं वरुणो वदत् ।
सञ्ज्ञान मिन्द्रश्चाग्निश्च सञ्ज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥
सञ्ज्ञानं नः स्वेभ्यः सञ्ज्ञान मरणेभ्यः ।
सञ्ज्ञान मश्विना युव मिहास्मासु नियच्छताम् ॥ २ ॥
यत् कक्षीवान् संवननः पुत्रो अङ्गिरसां भवेत् ।
तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सम्प्रियांस मजीजनन् ॥ ३ ॥
सं वो मनांसि जानतां समाकूतिर्मनामसि ।
असौ यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि ॥ ४ ॥ १वर्गः ॥

नैर्हस्त्यं सेनादरणं परिवर्त्मं तु यद्धविः ।
तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोषयामसि ॥ ५ ॥
परिवर्त्मान्येषा मिन्द्रः पूषा च संसृतः ।
तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूळ्हानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥
एषु नह्यवृषाजिनं हरिणस्य धियं यथा ।
पराङ्मित्रा ऐषत्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥
प्राध्वराणाम्पते वसो होतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्यं गायत्र मुच्यते ॥ ८ ॥
गोकामो अश्वकामः प्रजाकाम उत कश्यपः ।
भूतं भविष्यत् प्रस्तौति बहु ब्रह्मैक मक्षरम् ॥ ९ ॥
यदक्षरं भूतकृतो विश्वे देवा उपासते ।
महर्षिं मस्य गोप्तारं जमदग्नि मकुर्वत ॥ १० ॥
जमदग्निराप्यायते छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ॥ ११ ॥
राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।
शिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥
अदो यत्तेजो दहशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।
तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥
त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषम् ।
यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषम् ॥ १४ ॥
तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।
दैवीः स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥"—इति १

अथ तृतीया माड्की, चतुर्थी वाष्कला । त एते सम्प्रति न क्वाप्युपलभ्येते, अतएवैतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव सत्यम् । अथवा विष्णुभागवतपुराणयोर्योक्ता मौद्गलीति, सैव स्यात् माड्कीति ; तयोः पुराणयोः 'माड्की'—इत्यस्य स्थाने 'मौद्गली'—इत्यस्य

पाठप्रतीतेः सम्भाव्यते साङ्ख्यायनस्य मुद्गल इति गोत्रनामेति। अध्यापकस्याचमूलरेण च ऋग्वेदस्य तृतीयभागभूमिकाया १२ पृष्ठेऽलेखि एतत्— "फिट्ज् एड्वार्ड् हल् महोदयः काशीतो ऽलिखदिदम् (१५-१-५५.)— 'सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूल मादर्शपुस्तकं यदासीद् लण्डनस्थेण्डियापुस्तकालये मुद्गलभाष्यं नाम, तत्र प्रथमाष्टकयोऽष्टकचतुर्थाष्टकस्याध्यायाश्च त्रयः सन्ति, सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः। तदीय-प्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोग्यः, तावन्त मेव यथालिपि भवन्तं दर्शयामि। लिखितं चैतत् पुस्तकं १४७× संवत्सरायाम्' —इति"—इति। तदेतत् पुस्तकं मौद्गल्याः शाखाया एव सायण-भाष्य मिति सुव्यक्तम्; परं नास्ति सायणस्य मुद्रितभाष्यादन्यद् भाष्य मिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौद्गली मेवावलम्ब्य तेना-कारीदं भाष्य मिति सम्पद्यते सुतराम्। तथा चैषा मौद्गली दश-तयीऽपि स्वीकार्यम्; सायणीयभाष्ये वालखिल्यमन्त्राणां व्याख्या-नादर्शनात्, ऋक्तय्यां हि वालखिल्याना मवश्यभावित्वं स्यादि-त्युक्तम्। सेयं मौद्गली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेशे आसीत् सुप्रचलितैत्येना मेवावलम्ब्य तेनैतत् भाष्यं कृत मिति बोमपद्यते। अथ च स्यात् तद्देशे मौद्गल्या एव शाखाया विद्यमानतेति च नासम्भवम्। अपि नाम शाकलानां पञ्चाना मेव प्रायो ग्रन्थपरिच्छेदसाम्यात्, क्रम-पाठादौ चाल्पतारतम्यात्, सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोल्लेखादर्शनाच्चैवं नामविभ्रमोऽनिवार्य एवेति मौद्गल्या आश्वलायनीत्वेन आश्वलायन्याश्च मौद्गलीत्वेन ग्रहणं सुसम्भाव्य मेवेति।

अथ शाकलानां पञ्चमी, आश्वलायनी नाम। इयमेवाश्वलायनी

आचार्यस्वामिदयानन्दसरस्वतिना तु "दशसहस्राणि पञ्चशतानि एकोननवतिश्च (१०५८९) ऋचोऽत्राम्नाता इति निर्धारितम्। अस्मत्परिगणनयाऽऽश्वलायनसंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते। एव मुक्तसङ्ख्याया मतपार्थक्ये निदानानि त्वेव मवगम्यन्तेऽस्माभिः— अनुवाकानुक्रमणी नूनं शैशिरीय-शाखायाः; नास्ति च तत्र वाल-खिल्यानां ऋचा माम्नानम्, तथापि तत्र वालखिल्यभिन्नाः सपादाः १०५८० ऋचः परिगणिताः। अस्मत्परिगणनया त्वत्र वाल-खिल्यमहिताः १०५२२ ऋचः सन्ति, वालखिल्यानां ऋचां सङ्ख्या तु ८०; तथा चात्र आश्वलायनसंहितायां वालखिल्यातिरिक्तानां ऋचां सङ्ख्या १०४४२ सम्पन्ना। तदियं शैशिरीयाया भिन्न आश्वलायनीतोऽधिकाः १३८ ऋचोऽधीता इत्येव निर्णीयते।

छन्दस्सङ्ख्योल्लिखितोक्तसर्वसङ्कलनसङ्ख्या तु स्तोत्रप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्या-तोऽपि विरुद्धैव प्रतीयते। तद्यथा तत्र चोक्तं श्लोकैः— गायत्र्यः २४५१, उष्णिहः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, बृहत्यः १८१, पङ्क्तयः ३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत्यः १३४८, अतिजगत्यः १७, शक्वर्यः ९, अतिशक्वर्यः ९, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, धृत्यौ २, अतिधृतिः १, द्विपदाः १७, एकपदाः ६, बार्हतप्रगाथाः १९४, ककुप्प्रगाथाः ५५, महाबार्हतप्रगाथः १। तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्यानां सङ्कलनया १०१४२ ऋचः स्युः, पूर्वप्रदर्शिततच्छ्लोकतस्तु गम्यन्ते १०४०२। तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्कलनाभ्रमोऽस्माभिर्यथादृष्ट्या प्रसारित एव।

मुद्रितसर्वानुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति निश्चितम्, तदस्या वालखिल्यव्यतिरिक्तायाः आश्वलायन्या इति तु सुव्यक्तम्।

"वालखिल्यसहिता सर्वानुक्रमणीमन्त्ररूपकं सङ्ख्या उच्यते,—द्विपञ्चाशदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५५२)। एतत्सङ्ख्या नित्यद्विपदानैमित्तिकद्विपदासहितोक्ता। हवनाध्ययनाभ्यां समाना सा नित्यद्विपदा,०—०, हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा"—इत्यादि। नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेखग्रन्थालोचनतः सम्पाद्यः। उपलेखापि नैयाश्वलायन्याः सम्बाध्यते ; तत्र नित्यैकपदाः पञ्चेत्याद्याश्वलायनीयिकद्वपरिगणनादर्शनात् ; गणन्ते ह्याश्वलायन्या मैकपदाः पङ्क्तिति। एवं मर्द्धर्चादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

स्वाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनभ्रमः प्रतीयते।

तत्त्वतस्त्विहाश्वलायन्यां शाखाया माश्वलायनसंहितायां वा षष्टादशशर्गेषु षष्टीतिर्वालखिल्यवर्गैः सन्ति, तद्वालखिल्यसहिताः १०५२२ ऋचः शूयन्त इति त्वस्माभिः सुनिश्चित मिति॥

अथासां शाखानां कतमा मयलम्बेद मैतरेयकं प्रोक्त मिति विचारस्येतर्हि प्रकृतोऽवसरः समुपस्थितः। दृश्यते हि ब्राह्मणग्रन्थेष्वेषा शैली,— यां शाखा मवलम्ब्याम्नायते यद् ब्राह्मणम्, तत्संहितायां ये मन्त्रा आम्नाताः, तेषां प्रतीकग्रहणमात्रेण नामग्रहणमात्रेण वा विधानम् ; ये मन्त्रा विधातव्या अप्यन्यशाखीया इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेषान्तु प्रपद्य विधान मिति। तत्र प्रतीकमात्रेण यथा— "त्व मग्ने सप्रथा असि, सोम यास्ते मयोभुव इत्याज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये"—इति ऐ॰ ब्रा॰ १, १. ४। आम्नातौ चैतौ मन्त्रावाश्वलायन्या मशाम् ५. १२. ४, पुनः १, ८१. ८। नामग्रहणमात्रेण यथा— "सुकीर्त्तिं शंसति"—इति, पुनस्तादुत्तरत्र, "वृषाकपिं शंसति"—इति च ऐ॰ ब्रा॰ ६. ५. ३। सुकीर्त्तिनाम भष्टकं सूक्तम्, वृषाकपिनाम त्रयोदशर्चं सूक्त मित्था-

श्वलायन्याम् १०. १२१ ; १०. ८६। अनाम्नातायाः प्रपठ्य विधानं यथा— "यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि। पशून् नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळ्हुष इति तामुत्थापयेत्"—इति ऐ० ब्रा० ५. ५. २। न ह्येषा ऋगिहाश्वलायन्या माम्नाता।

तदेव मिद मैतरेयक मेतदाश्वलायन्या ब्राह्मण मिति यन्नु युज्येत, यदि नास्यैतद्व्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत ! प्रतीयते ह्येतद्व्यतिक्रमोऽपि। तद्यथेहानाम्नाताना मपि मन्त्राणां प्रतीकग्रहणमात्रेण विधानम्— "अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः"—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा "मावीर्ह्नि देव प्रथमाय पित्र इति सावित्री मन्वाह"—इति १. ५. ४। नैते मन्त्रा इहाश्वलायन्या माम्नाताः। तद्यदेतस्या आश्वलायन्या एतद् ब्राह्मणं स्यात्, तर्ह्येषां मन्त्राणां नूनं प्रपठ्य विधानं दृश्येत। एव मिहानाम्नाताना मपि मन्त्राणां नामग्रहणमात्रेण विधान मस्ति यथा— "तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति"—इति ऐ० ब्रा० २. ५. १। ता एतास्तिस्रः सामिधेन्य ऋचोऽत्राश्वलायन्यां न दृश्यन्ते। तथात्राश्वलायन्या माम्नाताना मपि प्रपठ्य विधानं कृत मैतरेयेण। तद्यथा— "इन्द्राग्नी आगतं सुतं, गीर्भिर्नभो वरेण्यम्, अस्य पातं धियेषितेत्यैन्द्राग्न मध्वर्युर्गृहं गृह्णाति"—इति ऐ० ब्रा० ७. २. ७। आम्नातैवैषा आश्वलायन्याम् ३. १२. १।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टो नामैको ग्रन्थः। तदीयाश्च मन्त्रा अपि केचनेह ब्राह्मणे नामग्रहणमात्रेण विहिताः श्रूयन्ते। तद्यथा— "प्रवह्लिकाः शंसति", "आजिज्ञासेन्याः शंसति", "अतिवादं शंसति"—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ७। परिशिष्टग्रन्थीययुतमन्त्रेभ्यो-

ऽप्यधिकमन्त्राणां विधानञ्चेह श्रूयते यथा — "आह्वनस्याः शंसति ०—० ता दश शंसति"–इति ६. ५. १०। ऋक्परिशिष्टे खल्वाह्वनस्यानामृचोऽष्टावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधान माम्नातम्।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्वलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु यस्यां शाखायां प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वासा मेवर्चा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्; अपि चेह विहिता ऋक्परिशिष्टघन्यीयाश्चर्चो यथावत् समाम्नाताः; तस्याः शाखाया एवेदं स्यादिति। तथाविधा कतमेति प्रश्नस्योत्तरं तु विलुप्तपूर्वशाखाकालिकाना मद्यतनाना मस्माकं नैव सुकरम्, तथाप्यत्र यावच्छक्यं प्रयतिते गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण या संहिताधीताध्यापिता च, या मधीत्यैव शिशिरादयः शाखाकृतोऽभवन्, शिशिरबाष्कलसाङ्ख्यवात्स्याश्वलायनाधीता, अध्ययनप्रचलितशाकलाश्वलायनशाखाभ्यः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्यैतरेयब्राह्मणस्यावलम्बन मिति। अत एवैतरेयारण्यकभाष्ये "त्रयं त्वेव न एतत् प्रोक्तम्'–इत्येतस्य व्याख्यान मेव मुक्तं सायणाचार्येण— "नः अस्मान् (महिदासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राण उपसत्य मित्यादि त्रय मेव प्रोक्तम्, न तु मांस मित्यादिकं चतुर्थम्"–इति (२. २. २.)। इत्थ मस्य ब्राह्मणस्य शैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यः शाकलेभ्योऽपि प्राचीनत्वादुपयोगित्व मत्यन्तं स्यात्, तस्मात् शैशिरीयाद्याश्वलायन्यन्तानां पञ्चाना मेव शाखाना मिद मेकं ब्राह्मण मैतरेयकं नासीति च सिद्धम्॥

(७)

अथेदानीं विचार्यमस्ति कोऽस्य विषय इति । यज्ञ एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषामेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तेः । यज्ञस्वरूपञ्चैवं निरूपितं भगवता कात्यायनेन— "यज्ञं व्याख्यास्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः"–इति (श्रौ० सू० १. २. १, २.) । यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूत्रार्थः । 'द्रव्यं' पुरोडाश-चरु-सान्नाय्य-पशु-सोमादिकम्, 'देवता' अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देवतामुद्दिश्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः 'त्यागः' उत्सर्गः, स यज्ञः । तत्र "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्"–इत्याहुर्याज्ञिकाः । तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह— "अष्टाकपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः"–इति १. १. १ । चतुर्थ्या देवतासङ्गतिर्यथेह— "अग्नये प्रणीयमानाय"–इत्यादि १. ५. २, "सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणाय"–इत्यादि च १. ३. २ । मन्त्रवर्णेन देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयागेषु (२. ३. ६.) । तदत्र द्रव्याणि प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि त्विहैवानुपदं यथामति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागलक्षणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव यागः प्रक्षेपाधिको होम उच्यते । "देवतायै सङ्कल्पितस्य वह्नौ प्रक्षेपो होमः"–इति हि तल्लक्षणं साम्प्रदायिकम् । आह चात्र कात्यायनः— "यजतिजुहोतीनां को विशेषः ? तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः"–इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागस्य द्वैविध्यम् । द्विविधमपि चैतद् यागकर्म प्रधानाङ्गभेदात् पुनर्द्वि-

विधम्। तद्यथा— ये च यागा यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः दर्शपूर्णमाससंयोगेनोत्पन्नाः, ते दर्शपूर्णमासशब्दवाच्याः। तेषा मेव "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत"–इति फलसाधनत्वेन विधानात् प्रधानत्वम्, तत्प्रकरणपठित मितरत् सर्वं मन्त्रान्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम्; फलश्रुतिशून्याः प्रयाजादियागाः पूर्वाघारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्गभाजना एव। तदुक्तं मापस्तम्बपित्रा यज्ञपरिभाषायाम्— "आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशुयागश्च पौर्णमास्यां प्रधानानि, तदङ्ग मितरे होमाः"–इति ७७, ७८ सूत्रे। "सद्याङ्ग' प्रधानम्"–इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधानलक्षणम्।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः; इष्टि-होत्र-सोमभेदात्। दर्शपूर्णमासादय इष्टयः, अग्न्याधेयाग्निहोत्रादयो होत्राः, अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सोमाः। ते पुनस्त्रिसप्तकाः; हविः-पाक-सोमसंस्थाभेदात्। तत्र अग्न्याधेयः, अग्निहोत्रम्, दर्शः, पौर्णमासः, आग्रयणम्, चातुर्मास्यम्, पशुबन्धश्चेति सप्त हविःसंस्थाः। सायंहोमः, प्रातर्होमः, स्थालीपाकः, नवयज्ञः, वैश्वदेवः, पितृयज्ञः, अष्टकेति सप्त पाकसंस्थाः। अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः। त एव सोमयागाः पुनरेकाहाहीनसत्रभेदात् त्रिविधा भवन्ति। *एतद्भिन्ना अप्यन्ये बहवः सन्ति काम्ययागाः। तद्यथेष्टयः—* आयुष्कामेष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, सर्वकामेष्टिः, प्राजापत्येष्टिः, वैश्वानरेष्टिः, नवशस्येष्टिः, कारीरेष्टि गोष्पतीष्टिः एवमादयः। गोमेधाश्वमेधादयस्तु पशुयागा उच्यन्ते, ते [illegible] सोमान्तर्गताः। सौत्रामणी यागोऽपि सोमविकार एव।

अस्ति चैषु यागेषु प्रकृतिविकृतिभेदः। यस्मिन् यागेऽपरविधिनिरपेक्षाणां सर्वेषा मेव कर्मणा मुपदेशः श्रुतः, स एव प्रकृतियागः; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्त्तव्या भवति। अत्राह आपस्तम्बः—"दर्शपूर्णमासावाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य च पशोः, स सवनीयस्य, सवनीय ऐकादशिनानाम्, ऐकादशिनः पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीयाणाम्; वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिक्षामिक्षाणाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहर्गणानाम्, गवामयनं सांवत्सरिकाणाम्, निकायिनान्तु प्रथमः"—इति (य० प० सू० ११६—१४४ सूत्राणि)। एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु प्रकृतिरित्यनुवर्त्तत इति बोध्यम्॥

देवता। सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयागेषु च यत्र कुत्रचित् यस्य कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्य मारोपयन् यां कां च स्तुतिं करोति, तत्स्तुतिमत्तस्य मेव देवता, तादृशस्तुतिमत्प्रधानः स च यागस्तद्देवतो मन्यते। तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्कः—"यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायां मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"—इति (निरु० ७. १. १.), "यो देवः सा देवता"—इति च (७. ४. २.)। "देवो दानाद्वा, दीपनाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा"—इति देवशब्दनिर्वचनञ्च तत्रैव। तदेव मिन्द्रवाय्वादीना मचेतनानां वृष्ट्यादिदानहेतुकम्, याजावरराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देवत्वम्; अश्वादिजीवाना मजीवानाञ्च ग्रावादीनां दीप्तिहेतुकं देवत्वम्; अग्निचन्द्रनक्षत्रादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं देवत्वम्; सूर्यसूर्यकरादीनां तल्लोकस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-

नियम्यमं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे सर्वे पर्येते गुणा उपपद्यन्ते, तस्य देवत्वस्य तु कैव कथा। तदेव मायप्रपञ्चपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदार्थानां देवत्व मुपगम्यते। द्युस्थत्वे सति दानादिगुणवत्त्व मिद मेक मेव देवलक्षणं स्वीकार्य मिति मते तु सूर्येन्द्राग्न्यनि- लेन्दुप्रभृतीनां मूलतो द्युस्थानाना मेव पदार्थानां मुख्यं देवत्वम्, तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतस्त्वन्येषां भूरादिलोकानां तत्रत्याना मश्व- सोमौषध्यादीना मपीत्येव विशेषः।

अन्यच्चोक्तं यास्केन— "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः। अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः"—इति (७. २. १.), "तासां (तिसृणां देवतानां) भक्तिसाहचर्यं व्याख्या- स्यामः। अथैतान्यग्निभक्तीनि— अयं लोकः०—० ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने"—इत्यादि (७. ३. १.) च। तानि च प्रथमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि निघण्टावाम्नातानि "अश्वः शकुनिः मण्डूकाः"—इत्यादीनि (५. ३. १–३६.) षट्त्रिंशत् द्रष्टव्यानि। व्याख्याताश्च ता देवता निरुक्ते समन्त्रोदाहरणम्— "अथ यानि पृथिव्यायतनानि स्तुतिं लभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः। तेषा मश्वः प्रथमागामी भवति"—इत्यादिना (९. १–४१.)। एवम् "अथैतानीन्द्रभक्तीनि— अन्तरिक्षलोकः०—० ये च देवगणाः समा- म्नाता मध्यमे स्थाने"—इत्यादि चोक्तं तत्र तदुत्तरम् (७. ३. २.)। मध्यमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्टौ— "श्येनः सोमः चन्द्रमाः"—इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १— ३६.)। व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्त्रोदाहरणम्— "श्येनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति"—इत्यादिना (११. १—५०.)। एवम् "अथैतान्यादित्यभक्तीनि – असौ लोकः ०—० ये च देव-

गणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने"—इत्यादि चोक्तं तत्र उत्तरम् (७. ३. ४.)। उत्तमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामान्यपि तत्रैव निघण्टौ— "अश्विनौ उषाः सूर्या"—इत्यादीनि एकत्रिंशत्पदान्याम्नातानि (५. ६. १—३१.)। व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्त्रोदाहरण मेव— "अथातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः"—इत्यादिना (१२. १—४६.)। तदेवं प्रधानतो देवतात्रित्वेऽपि स्थानभक्त्यादितो तद्बहुत्वं च न विरुद्धम्। तत्र एवेद मुक्तं तत्र तेनैव— "तासां (तिसृणां देवतानां) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि"—इति (७. २. १.)। भागो विभागो भक्तिर्येकार्थाः। महाभागस्य भावो माहाभाग्यम्। तच्च माहाभाग्यम् एकस्थानभाक्त्वेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयाम्नातत्वेन, एककर्मभाक्त्वेन, एकवाच्यभाक्त्वेन च भवति। तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यमिति तदर्थः। तदित्थ मामन्त्रस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदार्थानां पारिभाषिकं देवत्व मभ्युगत्वैव "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"—इत्युक्त (निरु॰ ७, १, १.) मिति फलितम्। तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु स्तुता एव पदार्थाः तन्मन्त्रतः स्तुतिकाले एव च देवत्वेन स्तुत्या भवन्ति; नान्ये नाप्यन्यत्वेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः। अत एव ते मन्त्रमयी देवतेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः।

तथापि प्रधानतस्त्रयस्त्रिंशदेव देवताः सर्वसंहितासु परिगणय्य दर्शिताः। तद्यथा— "ये त्रिंशति त्रयस्परो देवासो बर्हिरासदन्। विदन्नह द्वितासनन्"—इति ऋ॰ सं॰ ८. २८. १। "त्रयस्त्रिंशतामुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्"—इति

वा० सं० १४, ३१। "यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा। निधिं त मद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ"–इति अथ० सं० १०. २१, ४.२३। ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वेष्वेवैव मेव।

तथा चास्मिंश्च ब्राह्मणे देवानां त्रयस्त्रिंशत्संख्याकत्व मसकृदाम्नातम्। तद्यथा— "त्रयस्त्रिंशद्दै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च"–इति (३. २, ११.)। एव मप्येतदतिरिक्ता अपि देवताः समाम्नाताः। तद्यथैहैव प्रायणीयेष्ट्यारम्भे (१.२.१.)—"पथ्यां यजति", "अग्निं यजति", "सोमं यजति", "सवितारं यजति", "उत्तमा मदितिं यजति"–इति। तदत्राग्निभिन्नाः सर्वा एव तास्त्रयस्त्रिंशद्गणेऽतिरिक्ताः स्तुताः; अथ सवितुरादित्यविशेषत्वेन त्रयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्वीकारेऽप्यन्यासां तिसृणां तदतिरिक्तत्व मपरिहार्य्यम्। अत एव निघण्टौ दैवते काण्डे पथ्यादिभिन्ना अपि बह्व्यो देवता आम्नाताः। प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्गणभन्तु सोमप-पर मित्येव। तदाहैवैतरेये—"त्रयस्त्रिंशद्दै देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः। अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च; एते देवाः सोमपाः। एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः; एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः। सोमेन सोमपान् प्रीणाति, पशुनाऽसोमपान्" इति २. ३. ८। एवं शतपथादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

तदत्र पूर्वं सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्संख्यानां देवानां परिचयाय किञ्चिद् यतामहे।— 'वसवः'–इति पदं निघण्टौ रश्मिनामसु पठितम् (१. ५. १०.), पुनः द्युस्थानदेवनामसु च (५. ६. २८.)। निरुक्तकारस्त्वस्य वसुशब्दस्य निर्वचनादिक मेव मकरोत्— "वसवः। यद् विवसते सर्वम्। अग्निर्वसुभिर्वासव इति

समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः”–इत्यादि , “इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थानाः”–इत्यादि , “वसवः= आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः”–इत्यादि च (१२. ४. ७, ८, ९.)। तदेवं निरुक्तमते पार्थिवाग्निशिखाः, वैद्युताग्निप्रभाः, उत्तमाग्निरश्मयश्चेति तमोविवासनहेतवस्त्रिस्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः, तत्रतत्र तत्तन्निगममन्त्राम्नानप्रदर्शनादिभ्यः। तदेतत् सर्वं तत्तन्निरुक्तग्रन्थत एवावगन्तव्यम्। शतपथश्रुतितोऽपि वसूनां त्रिस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तत्त्वपरयैव। तथाहि— “कतमे वसव इति। अग्निश्च पृथिवी च, वायुश्चान्तरिक्षञ्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः ; एतेषु हीदं सर्वं वसुहित मेते हीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद् वसव इति”–इति (१४. ५. ७. ४.)। एव मपि “स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातःसवनेऽभजत्”–इत्यादिश्रुतिषु (ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्रीच्छन्दोभागित्वकल्पनात् , अग्निना सहाम्नानात् , प्रातःसवनदेवत्वेनोपन्यासाच्च पार्थिवं स्थान मेव प्रधानं बुध्यते। तैत्तिरीयारण्यके तु वसूनां पार्थिवाग्निरूपत्वं स्पष्ट माम्नातम्— “अग्निश्च जातवेदाश्च सहोजा अजिराः प्रभुः। वैश्वानरो नर्यपाश्च पङ्क्तिराधाश्च सप्तमः। विसर्पेवाष्टमोऽग्नीना मेतेऽष्टौ वसवः क्षिताः”–इति (१. ९. १.)। स्यादेवम् “अष्येते उत्तरे (मध्यमोत्तमे) ज्योतिषी अग्नी उच्येते”–इति (७. ४. ३.) निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशेषाणां वसुदेवानां त्रिस्थानत्व मप्यव्याहतम्। तत्तत्स्थानेऽष्टौ वसवो ऽष्टविधा अग्नय इत्येव सारम्।

‘रुद्राः’–इति पदं निघण्टौ माध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५. ५. ८.)। तथा चैषा मन्तरिक्षस्थत्वेन वायुभक्तित्व मवगम्यते।

तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्केन — "रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा। यदरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति काठकम्। यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति हारिद्रविकम्", —इत्यादि (१०. १. ५.)। एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्व मेव प्रतीयते। ततस्तेनैव तदुत्तरमुक्तेन "अग्निरपि रुद्र उच्यते" —इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्याग्निविशेषत्वे निर्णीतेऽपि माध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुद्धम्; विद्युदग्नेर्हि मान्तरिक्षा-माध्यमिकत्वम्, तस्माद् वायुभागत्वं च सुव्यक्तम्। ऐतरेये-ऽप्यत्र "(सः) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यभजत्)", —इति श्रुतौ (३. २. ३.) रुद्राणां त्रिष्टुप्छन्दोभागित्वकल्पनात्, इन्द्रेण सहाम्नानात्, माध्यन्दिनसवनदेवत्वेनोपन्यासाच्चान्तरिक्ष-स्थानत्व मेव बुध्यते। शतपथेऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विश्रुताः, परं त्वन्यथैव। तद्यथा— "कतमे रुद्रा इति, दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति; तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५प्र. ७. ५.)। अथात्र तैत्तिरीयारण्यकम्— "अथ वायोरेकादश। ०—०। प्रभ्राज-माना व्यवदाता याश्च वासुकि-वैद्युताः। रजताः परुषाः श्यामाः कपिला अतिलोहिताः। ऊर्ध्वा अवपतन्ताश्च वैद्युत इत्येकादश" —इति (१. ९. ४.)। तदित्थं विद्युत्संश्लिष्टः स्फूर्जथुनिदान-रूपा आन्तरिक्षा वायुविशेषाः तथाविधवायुसंश्लिष्टा विद्युदग्नयो वा रुद्राः, स्फूर्जथुश्च तेषां रोदन मिति निश्चितम्।

'आदित्याः'—इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम् (५. ६. २४.)। तथा चैषां द्युस्थत्वेन सूर्यभक्तित्व मवगम्यते। तन्नि-र्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्केन— "आदित्यः कस्मात्? आदत्ते

रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासा इति वा, अदितेः पुत्र इति वा"–इति (२. ४. १.), "अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति"–इत्यादि च (१२. ४. १.)। तदेतेन तेषा मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते। "आदित्येभ्यस्तृतीयसवनं"–इत्यादिच (३. २. २.) अत्र ऐतरेयश्रुतिः; तदेतत्तृतीयसवनभाक्त्वेन चादित्यानां द्युस्थानत्व मेव बुध्यते। श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— "कतम आदित्या इति, द्वादश मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः; एते हीदं सर्वं माददाना यन्ति। तद्यदिदं सर्वं माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति"–इति (१४. ५प्र० ७. ६.)। तदित्थ मादित्यापरपर्यायसूर्यकृतमासरूपकालाना मप्यादित्यत्वम्, सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्व मपि सुवचम्।

गुरुचरणैस्त्विह— 'निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो द्वादश सूर्यविशेषा एवादित्याः'–इत्युपदिष्टम्। तथाच १२. २, इत्यत्र०—

"सविता, ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति"–इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः।

"भगः, तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्"–इत्याद्युक्तो द्वितीयः।

"सूर्यः, सर्त्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा"–इत्याद्युक्तस्तृतीयः। 'स पुनरयं भगकालात् सतः सूर्यो भवति'–इति तत्र दौर्गी वृत्तिः।

"अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति"–इत्याद्युक्तश्चतुर्थः। 'आपूर्णतेजसा'–इति तद्वृत्तिः।

"अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति"–इत्याद्युक्तः पञ्चमः।

"विश्वानरः [प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]"–इत्याद्युक्तः षष्ठः।

"वरुणः [वृणोतीति सतः १०. १. ३.]"–इत्याद्युक्तः सप्तमः।

"केशी, केशा रश्मयस्तद्वान्"–इत्याद्युक्तोऽष्टमः।

"अथ यद्रश्मिभिरभिकम्पयन्नेति"–इत्याद्युक्तो वृषाकपिर्नवमः।
'वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्'–इति तद्वृत्तिः।
"यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]"–इत्याद्युक्तो दशमः।
"अजएकपाद्, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा"–इत्याद्युक्त एकादशः।
"अजयैकपाद्"–इति च तत्र तत्र उत्तरम्।
"समुद्रः [समुद्द्रवन्त्यस्मिन् भूतानि २. ३. १.]"–इत्याद्युक्तो द्वादशः।

तदित्थं द्वादशमासकाला द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या गम्यन्ते। अभिधानभेदात् कर्मभेदाच्च देवताभेदो नैरुक्तादिसम्मत एव। अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निविद्युत्सूर्येति त्रित्वम्, अप्येकस्यैवाग्नेः अग्निः, जातवेदाः, द्रविणोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभिधानानि पृथक्देवतात्वेनाम्नातानि (निघ० ५. १. २.)। उक्तञ्चेदं निरुक्ते स्फुटम्— कर्मपृथक्त्वात्०—० पृथगपि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि"–इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम्।

अदितेः पुत्रा इति आदित्याः श्रुतिपरिचिताः सन्त्यष्टौ, तथाहि ऋ० सं० २. २७. १, य० वा० सं० ३४. ५४—
"इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद् राजभ्यो जुह्वा जुहोमि।
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः"–इति।

अत्र 'तुविजातः'–इत्यस्य 'बहुजातश्च धाता'–इत्यर्थः कृतो यास्केन (१२. ४. २.)। तदेव सप्त ऋचि सप्तादित्यनामानि श्रुतानि ; अष्टमस्त्वादित्यो मार्त्तण्डनामा। स चान्यत्र श्रुतः। तद्यथा ऋ०सं० १०. ७२. ८—
"सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत् पूर्व्यं युगम्।
प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनर्मार्त्ताण्ड माभरत्"–इति।

उपपद्यते चैवम् "अष्टौ पुत्रासो अदितेः"—इति (ऋ० सं०, १०, ७२, ८.) श्रुतिश्च। "अदितिरन्तरिक्षम्"—इत्यैतरेयकम् (३, ३, ७.)। "अदितिरदीना देवमाता"—इत्यादि च नैरुक्तम् (४, ४, २, ३.)। त एतेऽष्टावादित्या आन्तरिक्ष्या इत्येषां नात्रो-पयोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदर्शितैतरेयश्रुतिसमाम्नानक्रमतः प्रजापतिं निरूपयामः— 'प्रजापतिः'—इति पदं निघण्टावन्तरिक्षस्थानेष्वाम्नातम् (५, ४, २८.)। "प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा"—इत्याह यास्कः (निरु० १०, ४, ५.)। "प्रजापतिर्वा इद मेक एवाग्र आस, सोऽकामयत प्रजायेय भूयान्स्या मिति"—इत्यादि च ऐ, ब्रा. २, ५, १। तदित्थं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते। कालवाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— "संवत्सरः प्रजापतिः; सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता"—इति च तत्रैव (२, ५, ७.)। "प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः"—इति (य. वा. सं. ३१, १९.) श्रुतेः जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते। "यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति"—इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्"—इत्याद्यैतरेयकम् (४, २, १.), प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत्, तद्दिव मित्यन्य आहुः उषस मित्यन्ये"—इत्यादि च तत्रैव (३, ३, ९.)। एवमाद्याम्नायेभ्यः सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते। "एष वै प्रजापतिर्यदग्निः"—इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १, ५, ५.)। "प्रजापतिर्हि वाक्"—इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३, ४, ५.)। "रूपं वै प्रजापतिः"—इति, "नाम वै प्रजापतिः"—इति च तत्रैव (२, २, ७, १.)। "यज्ञो वै प्रजापतिः"—इति च मै० ब्रा० १, २, १०, १०। गत-

पथब्राह्मणे "कतमः प्रजापतिः"—इत्याशङ्क्य "यज्ञः प्रजापतिः" —इति समाहितम् (११. ५म. ७.)। तैत्तिरीयसंहितायान्तु "मन इव हि प्रजापतिः"—इति (६. ६. १०. ३.) मनसोऽपि प्रजापतित्व माम्नातम्। "प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा"—इति चाह मीमांसासूत्रभाष्ये शबरः (१. २. १०.)। तदित्थं प्रजापतिशब्दो बह्वर्थः। अत एवाम्नात मिह— "अपरिमितो वै प्रजापतिः"—इति (६. १. २.)। शतपथे ऽप्येवं श्रुतम्— "सर्वं वा इदं प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किञ्च"—इति (५. १. ३. ११.)। एव मपि "दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ. मं. ४. ५३. २.) —इत्याद्याम्नानप्राबल्यात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम्॥

अथैतेष्वेव सोमप-देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यापूरको वषट्कारः श्रुतः। "वौषडिति वषट्कारः"—इत्याहाश्वलायनः (श्रौ॰ सू॰) १. ५. १२। "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः"—इति च पा॰ सू॰ १. २. ३३। "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते"—इत्याह यास्कः (निरु॰ ८. २. ७.)। श्रुतञ्चेतद् वचन मैतरेये। तथाहि— "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्, साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति"—इति ३. १. ८। तदित्थं वौषडिति उच्चैर्ध्वनिरेव वषट्कारो देव इति सुवचम्। यत्त्वाम्नातं शतपथे— "प्राणो वै वषट्कारः"—इति (४. २. १. २९.) तत्तु स्यादौपचारिकम्; उच्चैर्ध्वनिः प्राणभृतां बलवता नैव भवतीति॥

शतपथब्राह्मणे हि वस्वादिषु त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु देवेषु वषट्कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपरः। तथाहि— "अष्टौ वसव एका-

दश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकविंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ"—इति ११. ६. ३. ५। तत्रैवोत्तरत्र (१४. ५प्र० ७.)— "कतम इन्द्रः ?"—इत्याशङ्का "स्तनयित्नुरेवेन्द्रः"—इति सिद्धान्तितम्। अत्र स्तनयित्नुहेतुर्मेघचालको वायुरेवार्थो बोध्यः। तथा तत्रैव तत उत्तरं श्रुतम्— "कतमः स्तनयित्नुः ?"—इति प्रश्नपूर्वकम् "अशनिरिति"—इति। अत्राप्यशनिहेतुः स्तनयित्नुरित्येवार्थः प्रतीयते। यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो बह्वदाहृतश्च (४. ५. ७. २.); ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वरात्मादित्यकालाद्यर्थाश्च गम्यन्ते यथाप्रकरणम्। तदेतत्सर्वं मत्सम्पादितायां नैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्, तन्निर्वचनादिकन्त्विहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेवेषु द्यावापृथिव्योर्द्वाविति शस्त्वत्रयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषां सुत्पादकस्य प्रजापतेश्चतुस्त्रिंशत्त्वमाम्नातम्। तथाहि— "अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशौ; त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः"—इति॥

अथासोमपानाम्।— तत्र प्रयाजदेवानां परिचयाय ऐतरेयोक्तं "समिधो यजति"—इत्यादिकं मैवेष्टम् (२. १. ४.)। तैत्तिरीयेऽप्येवम्— समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इडः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः,— इत्येवैकादशविधाः (ब्रा० ३. ६. २.)। प्रधानस्य यागस्य प्रमुखे या एकादश आहुतयो हूयन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः प्रयाजयागा वा उच्यन्ते। तन्मन्त्राणां देवाप्रीणनहेतुत्वात् वेदेषु आप्रीति व्यपदेशः। ते त्वाप्रियो यद्यप्याम्नाताः सर्वत्र द्वादश,

समिदादयः प्रयाजदेवता अपि द्वादशैव श्रुताः, तथापि तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकत्वसिद्धेरेकादशैव पर्यवसन्ना भवन्ति। तदेतत् सर्वं सर्वब्राह्मणेषु विस्तृतम्, भगवता यास्केन च स्पष्टीकृतम् (८. २. ७.)। समिदादिव्याख्यानञ्च निरुक्तादौ सुस्थम्, यथा— "इध्मः (समिधः) समिन्धनात्।—। यज्ञेध्म इति कात्थक्यः", "तनूनपात् आज्यं भवति", "नराशंसो यज्ञः", "इडः।—। ईडितव्यः (यज्ञियाग्निः)", "बर्हिः परिबर्हणात् (कुशः)", "द्वारः (दुरः)।—। यज्ञद्वारः", "उषासानक्ता = उषाश्च नक्ता च; उषा व्याख्याता (रात्रेःअपरः कालः), नक्तेति रात्रिनाम", "दैव्याहोतारा = दैव्यौ होतारौ; अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमः", "तिस्रो देव्यः ('इडा', 'भारती', 'सरस्वती')", "त्वष्टा = माध्यमिकः (रूपकृत्)", "वनस्पतिः = यूपः", "स्वाहाकृतयः, स्वाहेत्येतत् सु+आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा"–इति (८.२. १—८. ३. ५.)। "दैव्याहोतारा = नेष्टापोतारौ"–इति तै० ब्रा० ३. ६. १३. ६। 'दैव्यहोतृशब्दवाच्यौ पश्वनुयाजदेवस्य द्वौ देवौ'–इत्यादि तत्र सा० भा०। तथाच तन्नामकौ द्वावृत्विजौ। तदेव मिध्मादयः स्वाहाकृत्यन्ताः सर्वे एवैमे पदार्था यज्ञसम्बन्धित्वात् देवत्वेन स्तुता इत्येव ब्राह्मणकृता माशयः फलितः॥

एवं प्रधानयागस्य पश्चाद् या एकादश आहुतयो हूयन्ते, ता एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते। तासा मेकादशाना माहुतीनां देवा इहैतरेये न श्रुतास्तैत्तिरीयके तूपलभ्यन्ते। तद्यथा— "बर्हिः, द्वारः, उषासानक्ता, जोष्ट्री, ऊर्जाहुती, दैव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, नराशंसः, वनस्पतिः, बर्हिः, स्विष्टकृत्,—

इति तै० ब्रा० ३. ६. १२. १४ । अत्र बर्हिषो द्विरुपादानं किञ्चिद्-विशेषाभिप्रायम्, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवाना मपि परिचयस्तैत्तिरीयत एवावगम्यते । तद्यथा—"समुद्रः, अन्तरिक्षम्, सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ, सोमः, यज्ञः, छन्दांसि, द्यावापृथिवी, दिव्यं नभः, वैश्वानरः,-इति (तै० सं० १. ३. १. ; ६. ४. १. ६—१६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां सङ्ख्या चतुष्षष्टिः पञ्चषष्टिर्वा गम्यते । इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका देवास्तेषां परिगणन मसम्भव मेव । तदेवं देवाना मसङ्ख्येयत्वेऽपि दायतय्यां प्रधानतया अग्निवाय्विन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्या गण्यन्ते ; तत्रापीन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनो-पगमात् देवतात्रित्व मेव सम्पद्यते । तदाह यास्कः— "तिस्रो देवता इति नैरुक्ताः ;— "अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्त-रिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः"–इति (७. २. १.) । तदेव मत्र पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जलादयस्तदे कस्थानास्त्वप्रधानाः, अश्वादयश्चेतना इध्मादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः, पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, श्येनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना ग्रावादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । द्युलोकेऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, पारिभाषिकदेवास्तु तत्र नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्र-त्यानां तथाविधाना मनुल्लेखादिति ॥

तदेव पारिभाषिकदेवत्व मापन्नाना मश्वमण्डूक्यादीनाञ्चे-तनानाम्, अपोषधावागादीना मचेतनानाञ्च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-पत्यादिमत्त्वं रागद्वेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु लाङ्गलस्कन्ध-पांशुल-

पादुकेऽर्हालिकैरप्यभिगन्तुं शक्यते, मुख्यदेवाना मग्न्यादीनां तु तत्तदस्तिनास्ति वेति संशयः स्याद् बालाना मवेदविदुषाम् ; पौराणिका एव ईदृग्संशयस्योत्थापकाः। वस्तुतो यथा पारिभाषिकदेवानां प्रत्यक्षदृष्टानां सर्वत्र सर्वैर्व्यवहार्याणा मिभादीनां देवशरीरत्वभावस्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम्, मुख्याना मग्न्यादीना मपि देवानां नूनं तथैव ; यास्कोक्ततत्तन्नामनिर्वचनस्थाननिर्देशकर्मनिरूपणोत्पत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतेः, ब्राह्मणविहिताग्निप्रणयनादीना मत्रैवोपपत्तेः, तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृगार्थप्रतिपादकवर्णनस्मृतेः, सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवावगतेः, दृष्टेभ्य एवैभ्य उपपन्ने च देवकार्यफले चादृष्टविग्रहादिकल्पनानौचित्याच्चेति।

तदत्र प्रथम मग्न्यादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

"अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते"—इत्याद्यग्निनिर्वचनानि (निरु० ७. ४. १.)। एष भौतिकोऽग्निरेव यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कश्चिदंसारूढयतुर्वदनो रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत्।

"अग्निः पृथिवीस्थानः"—इति (निरु० ७. २. १.) तत्स्थाननिर्देशः। एष भौतिकोऽग्निरेवात्र पार्थिवेषु तृणाद्यश्मशरीरेषु सर्वत्रैव विद्यते; विज्ञानगम्यं ह्येतत्। अस्ति चेह मन्त्रलिङ्गं यथा—

त्व मग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः।

देवेभिर्मानुषे जने"—इति ऋ० सं० (६. १६. १.)।

हे 'अग्ने!' 'विश्वेषां यज्ञानां' 'होता' 'त्वम्' 'देवेभिः' देवैः सूर्यरश्मिभिः 'मानुषे जने' मर्त्यलोकेऽत्र 'हितः' सर्वपदार्थेष्वन्तर्निहित इति तदर्थः। तदेतस्मान्मन्त्रवर्णादेष एव सोऽग्निः प्रतीयते ;

न ह्यग्निलोकस्यास्य कस्यचित् मनुष्यादिवद्विग्रहादिमतः परोच-स्याग्नेः रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते। इयं पृथिव्येवाग्निलोक इति चेदिष्ट मेवेदं वचोऽस्माक मपि, परं तस्य पार्थिवस्य पौरा-णिकरूपादिसत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेन्नाम ? न हि कश्चित् पार्थिवः पदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियैर्भवेदनुपलभ्यः। तदस्मात् स्याननिरूपणाच्च प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्याग्नेर्देवत्व मिष्टम्, न त्वपरः क्वापि कश्चिदप्यस्यग्निचतुर्मुखो हंसारूढो देव इति।

"अथास्य कर्म,— वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देवानां; यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिविषयक मग्निकर्मैव तत्"—इति निरु० ७. २. १। तदिद मग्नेर्हविर्वहन मग्निसात्कृतहविषां धूमवाष्पाकारैरन्तरिक्षा-दिवारिस्थेन सम्पद्यते। तदेतच्छ्रूयते— "अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः"—इति शत० ५. ३. ५. १७। तथात्र ऐतरेयेऽपि २. ५. ८। स्मर्यते च— "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्य-गादित्य मुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" —इति (म० सं० ३. ७६.)। तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽस्मिन्नेवाग्नौ आहूयमानं बलकर माज्यचरुसोमामिरादि द्रव्यं सर्व मेव भस्मी-भूय पूर्वं वाष्पाकारेणोपरि गच्छति; तदेव वृष्टं पुनरिहागत्य ओषध्यात्मना परिणत्यास्मच्छरीरादीनां विशेषतो बलं सम्पादयति। तद्धि बलम्, तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम्; यथा होमिच्यो-प्यायिकौषधानां दशतमिकेभ्यः शततमिकानाम्, तत्रापि त्रिंश-त्तमादिभ्योऽपि शतादिकमाणाम्। इन्तेदानीं तादृशज्योतिष्टो-मादियज्ञाभावात्, कालप्रभावेण देशदोषेण च भाग्यात् तादृशा-हारविरहादस्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिदौर्बल्यं प्रत्यक्ष मेव। अत एवोक्त मिदैतरेये— "यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते

यथैवं विद्वान् होता भवति"—इति (१. २. ३.)। 'जनानां समूहो जनगा, तत्सुखायैव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽमुना प्रकारेण विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां होमं करोति'—इति तदर्थः। तदेतद्विर्वहनं कर्म पार्थिवस्याग्नेः प्रत्यक्ष मिति।

कृतं तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्— "विश्वानरावेते उत्तरे ज्योतिषी (विद्युत्सूर्यरूपे), वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां जायते। कथं त्वय मेताभ्यां जायत इति। यत्र वैद्युतः शरण मभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति, मध्यमधर्मैव तावद् भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमनः; उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः। अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कांसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते"—इति (निरु० ७. ६. ६, ७.)। एवंविधाग्निजन्मवर्णन मस्मिन्नेव भौतिके ज्वलनात्मकेऽग्नावुपपद्यते, नान्यत्रेत्यपि स्पष्टम्।

अथास्मिंश्च ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयानां ऋचां विधान मेव माम्नातम्— "अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः"—इत्यादि (२.५. ४.)। अत्र एष एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चनापरो विग्रहादिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम्।

किञ्चैषा मग्निप्रणयनीयमन्त्राणा मर्थंप्रकृतत्रैव मेव प्रतीयते।

तद्यथा तत्रैव विहितस्तत्प्रथमो मन्त्र एषः—

"प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम्।
हव्या नो वक्षदानुषक्"—इति (ऋ० सं० १०. १७६. २.)।

हे ऋत्विजः! 'देवं' द्योतमानं प्रज्वलित मिति यावत्, 'जातवेदसम्' अग्निं 'देव्या' द्योतमानया 'धिया' प्रज्ञया 'प्रभरत'

प्रकर्षेण हरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्याग्नेः सावधानतया प्रणयनं कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन्नग्निप्रणयनकाले हस्ताङ्गुल्यादीनां दाहो यथा न स्यात्, नापि तस्याग्नेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्येतदर्थ मेवेह 'देव्या धिया'–इति तत्प्रणयनकार्त्तुः सावधानताया उपदेशः । सोऽग्निरत्र किमर्थ माहरणीय इत्याह–स हि 'आनुषक्' बह्वङ्गाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् 'नः हव्या' अस्मद्दत्तानि हव्यानि 'वक्षत्' वहतु, यक्ष्यमाणानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति । 'धीः'–इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३. ९. ७.)। 'भरत' इति "ह्रग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य"–इति (पा० ८.२. ३२सू० १वा०) हस्य भत्वे रूपम् । "आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति"–इति निरु० ६. ३, ५ । 'अनुषक्त मुपर्युपरि सक्त मित्यर्थः'–इति च निघण्टुभाष्ये देवराजः (४. २. ५६.) । उपर्युपरिसक्तता ह्यस्मिन्नेव प्रत्यक्षदृष्टे प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽग्नावुपपद्यते, नान्यत्रेति च व्यक्तमेव ।

सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतिर्यथा—

"न हि देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; नर्त्तुर्ऋतौ"–इति ऐ० ब्रा० ५. २. ४ । न हि ग्रीष्मः शीतकाले, नापि शीतो ग्रीष्मकाले वसतीति तदाशयः । तदत्र ऋतुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत उपलभ्यो नाप्रत्यक्षो विग्रहादिवान् कश्चनेत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थञ्च नास्ति देवानां विग्रहादिमत्त्वस्यापेक्षा ; कर्म्माण्येव हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धान्तात् । अचेतने ऽसंस्कृते दैवतविग्रहाद्यभाववति द्वेषप्रीतिकामक्रोधादिशून्येऽपि ह्यग्नियन्नौ हस्तादानस्य फलं तद्दहनं कथं वार्यते, केन वा न स्वीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्या,

पर्चितोऽस्तिवि राचार्यः पिता वा स्वय मर्चकाभीष्टं साधयतीति। तत्र सर्वदेवेश्वरो मूत्र मिति मतेऽपि तुल्य मुत्तरम्। तथाच प्रत्यचगम्या इमे भौतिका एवाग्न्यादयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवतात्वेन गृह्यन्त इति सत्यम्; प्रत्यचत एवोपपद्ये कार्यफले अप्रत्यक्षहेतुकल्पनानौचित्यात्।

तदेवं नामनिर्वचनतः, स्थाननिर्देशतः, कर्मनिरूपणतः, उत्पत्तिवर्णनतः, ब्राह्मणविनियोगतः, तद्विहितमन्त्रार्थतः, देवलक्षणोदाहरणश्रुतितः, प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवास्मादग्नेराशंसितफलोपपत्तेश्च निर्णीत मेतत्, — अय मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यते; नान्यः कश्चन कुत्रचिज्जागर्त्ति कूर्मचीरचये स्नातः शशशृङ्गधनुर्द्धरः खपुष्पकृतशेखरो वन्ध्यासुतः पौराणिकमानसोद्यानविहारी व्यक्तिविशेष इति॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विग्रहादिमान् चेतनः। तथाहि— "इन्द्रः इरां दृणातीति वा, इरां ददातीति वा"—इत्यादीनि तन्निर्वचनानि (निरु० १०. १. ८.)। इरेत्यन्नपर्यायः; निघण्टावन्ननामसु तत्पाठात् (२. ७. ११.)। 'वर्षक्लेदित मङ्कुरं बीजं भिनत्ति, त मिन्द्रकारितम्; सोऽय मिरादारः सन् इन्द्रः'—इति, 'यो वर्षद्वारेणाभौ इरा मन्नं ददाति, सोऽय मिराद इरादाता इन्द्रः'—इति च तत्र व्याख्यातं देवराजेन। तथाच वर्षहेतुः कश्चित् पदार्थं इन्द्र इति ज्ञायते। "वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः"—इति निरुक्तोक्तेस्तस्यान्तरिक्ष मेव स्थानं वायुस्वरूपत्वञ्चेतीन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्व मपि प्रतीयते। वायूनां वृष्टिकारित्वेनान्नजलहेतुत्वन्तु बहुत्रैव श्रूयते, तदत्र "इषे त्वोर्जे त्वा" —इतिमन्त्रस्य शतपथाम्नातं वायवद्दतिपदव्याख्यान मिह पूर्वं

प्रदर्शित मेव (६ पृ०)। तैत्तिरीयाम्नाये च तद् व्यक्ततरं द्रष्टव्यम्— "वायुर्वै हव्यं प्रदापयिता"—इति (ब्रा० १.७.१, १.)। "वायुर्वेन्द्रो वा"—इति निरुक्ते (७.२, १.) इन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मिथो विभिन्नदेवत्व मपि न विरुध्यते ; याज्ञिकमते वाच्याभेदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्वीकारात् । ते हि यावन्त्यभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वार्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वाण्येव दैवतपार्थक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्त्येव। अतएवाग्निपर्यायाणा मग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्देवत्वम् , वायुपर्यायाणां वायुवातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम् , सूर्यपर्यायाणां सूर्यसवितृभगविष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगन्तव्यम् । कर्मपृथक्त्वाच्च देवपार्थक्य मुररीकुर्वन्त्येव ते। तदप्याह तत्रैव यास्कः— "अपि वा कर्मपृथक्त्वाद् ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि" —इत्यादि (७, २. १.)। तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्भेदस्तथैवेन्द्रवाय्वोरपि। अत एवैवं श्रूयते— "यदेन्द्रवायवं शंसति, प्राणापानावेवास्य तत् संस्करोति"—इति (ऐ० ब्रा० ३. १. २.)। अप्यस्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य कर्माण्येवं निरूपितानि — "अथास्य (इन्द्रस्य) कर्म— रसानुप्रदानं, वृत्रवधः, या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्"—इति (निरु० ७. ३. ३.)। वृत्रवधोपाख्यानञ्चैतदुपमामूलकं कविकल्पित मिति त्व प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन— "तत् को वृत्रः ? मेघ इति। ०—०। अपाञ्च ज्योतिषाञ्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति" —इति निरु० २. ५. २। तदिदं पश्यन्तु तावच्छब्दार्थतत्त्वविदः सर्व मेव पौराणिकं वृत्रवधोपाख्यानं वातेन कदलीवन मिव हतं न वेति।

प्रसंगेन्द्रस्य सम्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेव निगमोऽप्यदर्शि यास्केन (ऋ० मं० ५, ३२, १.)—

"अदर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः ।
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद् वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥"

—इत्यस्य तन्निरुक्तानुसारतो (१०, १, ९.) व्याख्यानमेवं मन्तव्यम्— हे 'इन्द्र' 'त्वम्' 'महान्तम्' अतिप्रवृद्धम्, 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'पर्वतम्' पर्ववििशिष्टं मत एव पर्वताकारम्, मेघम्, प्रथमं 'विवः' व्यहणोः, विहृणोऽसि, विवृतं करोषि; ततः 'अदर्दः' अदृणाः, दारयसि। अस्य मेघस्य 'खानि' रन्ध्राणि 'व्यसृजः' विसृष्टानि करोषि। 'बद्बधानान्' पुनःपुनरतिशयेन वा बध्यमानान्, 'अर्णवान्' अर्णस्वतः, माध्यमिकान् सलिलानि खण्डशः कृत्वा 'अरम्णाः' 'विसृजसि'। 'यत्' यतः, एवम्प्रकारेण 'दानवं' दातारमुदकानाम् मेघम् 'अवाहन्' अवहंसि, तत एव 'धाराः' द्रव्यात्मिकाः 'व्यसृजः' विसृजसि, पृथिव्यां पातयसीति। एवञ्च वृष्टिहेतुर्मेघदारको वायुविशेष एव इन्द्रो देवः प्रत्यक्षः सर्वेषाम्; फलानामिव कर्माधीना, न देवताधीनेति याज्ञिकराद्धान्तोऽपि सदैव सर्वत्र जागर्त्येवेत्यलमैरावतस्कन्धसमारूढस्य वज्रहस्तपुरन्दरस्य कस्यचिच्चेतनावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पनयेति। अत एव ऐरावतस्कन्धसमारूढेन्द्रसमागमाद् यज्ञकुण्डभङ्गापत्तिरिति मीमांसकानां प्रहासप्रवादोऽपि सङ्गच्छते।

एवं प्रतिदिनमुदीयमानो द्युस्थः सूर्योऽप्यचेतनो ज्योतिःपुञ्जरूप एव। तथाहि— "आदित्यः कस्मात्? आदत्ते रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासेति वा"—इत्यादित्यनामनिर्वचनम्। सूर्यादित्यौ पर्यायशब्दौ। "सूर्यो द्युस्थः"—इति

तस्यानिरूपणम् (निरु० ७. २. १.)। "अथास्य (आदित्यस्य) कर्म, - रसादानम्, रश्मिभिश्च रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रवह्लित मादित्यकर्मैव तत्"—इति तत्कर्मनिर्णयः (निरु० ७. ३. ४.)।

"उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः।

दृशे विश्वाय सूर्यम्"—इति (ऋ० सं० १. ५०. १.)।

एष निगमस्तत्रोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निरु० १२. २. ४.)।

अस्यार्थस्त्वेवं यास्कसम्मतः— 'केतवः' रश्मयः 'विश्वाय' विश्वस्य 'दृशे' दृक्शक्तिप्रसरणाय 'जातवेदसं' जातवेदःप्रधानं भूलोक मिमम्, 'त्यं सूर्यं देवं' प्रति 'उत्' 'वहन्ति' जर्द्धं प्रापयन्तीति। "रश्मयः= केतवः"—इति निरु० १२. २. ४। विश्वायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १वा०)। "जातवेदाः कस्मात्"—इत्यादि–(निरु० ७. ५. १—३.)—दर्शनात् अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम्। अग्नेरधीनत्वन्त्वस्य भूलोकस्य "अग्निः पृथिवीस्थान."—इत्यादिना (७. २. १.) विहत मेव। प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम्। अत्रैवैतद् व्याख्यान मुपसंहर्त्तुं सुक्तं निरुक्ते— "का मन्य मादित्यादेव मवक्ष्यत्"—इति (१२. २. ४.)। तदेव मादित्यं प्रति वहनं विश्रान्तं भवति। तच्च वहनं कस्येत्याकाङ्क्षाया मिह मन्त्रे श्रुतस्य जातवेदस इत्येव सुवचम्; जातवेदःशब्देन चेह जातवेदःप्रधानो भूलोकः; तथैव मन्त्रतात्पर्योपपत्तेः। एवं मन्त्रान्तरेऽपि श्रुतं बहुत्र। तद्यथा— "आदित्यं प्राञ्चं यन्त मुन्नयामि"—इति सामारणकम्। सर्वे ग्रहाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तत एव सूर्यः पश्चिमाभिमुखगो लक्ष्यते इति हि सर्वसम्मतं विज्ञानम्। तथाच 'प्राञ्चं यन्तम्' एतं भूलोकम्, तत्स्थं स्वात्मान मिति यावत् 'आदित्यम्'

'उत्' अहं 'नयामि' प्रापयामीति तदर्थः। तथास्य लोकस्य सूर्य मभि रश्म्याकर्षणेन ऊर्ध्वतो भ्रामण मिहापि ब्राह्मणे प्रदर्शितम् (१०७ पृ०)। "दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ७. ९९. ३.)"–इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोच्याः। एवञ्च यथा पृथिव्यां प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा चान्तरिक्षे वायुरिन्द्रो वा, तथैव द्युस्थोऽसौ सूर्योऽपीति ध्रुवम्।

एव मपि पुराणादावग्न्यादीनां सर्वेषा मेव देवानां स्वर्गस्थत्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक्-लोकसंस्थत्वं यद् वर्णितम्, तदवास्तविकम्; अपि तेषां चतुर्वदनविग्रहादिमत्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादिमत्त्वम्, यानाशनरागद्वेषसन्तोषादिमत्त्वञ्चेतत् सर्वं रूपकादिजं कल्पनाप्रसूतं कविकर्मैव। एवं हि यथा विष्णुमित्रकृतमित्रलाभसुहृद्भेदादिकथासु काककपोतोलूकशृगालादीनां मानुषभाषाश्रितवार्त्तादिवर्णनं बालानां नीतिधर्मादिचरित्रगठनायैव, तथा पौराणिकदेवताकारादिकल्पनापि नूनं वेदविज्ञानग्रहणासमर्थमतीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धुरूपाणां बालाना मेव धर्मोपदेशादिसाहाय्यायैव। किञ्च यथा बालाः ताः काकोलूकादिकथाः पठन्तस्तदानी मज्ञानतस्तत्सर्व मेव वास्तविकं मन्यन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादाम्नाताः सन्तः सदैव शिशून् पाठयन्तोऽपि तदतात्त्विकं स्वय मेव विदन्ति, न हि वाग्मिप्रवरैरपि तत्र तेषां विश्वास मानयितुं शक्यन्ते, तथैव विद्यापरपर्यायवेदाध्ययनहीना बालाः कल्पितदेवस्वरूपादौ विश्वसन्त्येव, न परं देवस्वरूपमत्यक्षदर्शिनो विद्वांसो वैदिकाः। तदाम्नातम्— "एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुस्तस्मादाचक्षाण माहुरद्राक्षिति, स यद्यदर्श मित्याहाथास्य श्रद्दधति; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च नान्येषां श्रद्दधाति"–इति (८२पृ०)।

इति तदर्थः। अधियज्ञपक्षे इन्दुशब्दस्य सोमवल्लीरसोऽर्थो गृह्यते। अधिदैवतपक्षे तु इन्दुश्चन्द्रमा ग्राह्यः। अत एव श्रुतम्— "इन्द्रः सोमस्य काणुका"–इति (११० पृ०), "अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्। इत्था चन्द्रमसो गृहे"–इति च (ऋ० सं० १. ८४. १५.), "सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः"–इति च वा० सं० १८. ४०। निरुक्तकारेण चैतत् स्पष्टीकृतम्— "अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्य मादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति"–इति (२. २. २.)। असावेवेन्द्रः सहस्ररश्मिरिति सहस्राक्षोऽप्युच्यते। स चायं द्युस्थ इन्द्र उत्तमः कथ्यते; अन्तरिक्षस्थ इन्द्रस्तु मध्यमः। तदेतयोरुत्तममध्यमयोरिन्द्रइत्येकनामानुरोधादभेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र। तत एवामरसिंहेनाप्युभयेन्द्रनामान्येकपर्यायत्वेनोपबद्धानि— "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासन। ०—०। आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः"–इति (१. १. ४४—४७.)। एषु श्लोकेषु पञ्चविंशदिन्द्रनामानि ज्ञापितानि। तत्र दिवस्पतिः, वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, हरिहयः, स्वराट्, आखण्डलः, सहस्राक्षः, इत्यादीन्युत्तमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम्।

यच्च प्रसिद्ध मिन्द्रपत्न्या नाम शचीति (अम० को० १. १. ४८.), यतश्चेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति; तदपि कल्पितम्। अस्ति निघण्टौ वाङ्नामसु पठितं शचीति (१. ११. ४८.); "आकाशस्यचार: (शब्दः)–इत्यादि (गो० सू०३. १. ६४.) वाचोऽन्तरिक्षस्थत्वं तथा चेन्द्रसहधर्मित्वं भवत्येव स्वीकार्यम्; यदा चेन्द्रकृतात् मेघचालनान्मेघविदारणाच्च दृष्टिर्जायते, तदा तद्धाण्यपि तत्र हैव श्रूयत इति सा माध्यमिकी वाक् मध्यमस्येन्द्रस्य सहधर्मिणीत्युपचर्यते।

तथाच ऋ० सं०— "न किरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम्"—इति ८. ३२. १५। 'अस्य' वागधिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य 'सूनृतानां' प्रियसत्यात्मिकानां 'शचीनां' वाचां नियन्ता नियोगकारी 'न किः' न कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रवृत्ता आधिपत्यं करोतीति तदर्थः। एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातैर्नैवाकाशाच्छब्दोत्पत्तिस्वीकारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिकेन्द्रत्वमिति स्वीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते।

अपरं मप्यस्ति तत्र निघण्टौ कर्मनामसु पठितं शचीति पदम् (२. १. २२.)। सर्वेषां च कर्मणां अधिपतिः सूर्य एव; "सविता वै प्रसवानामीशे"—इति (ऐ० १. ३. ५.) श्रुतेः। तत्तापाभावादेव जीवशरीरं मृतं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः (१०८ पृ०)। अतः सोऽप्याख्यायते शचीपतिरिति। तथा च तन्निगमः— "द्युमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः"—इति ऋ० सं० १. ६२. १२।

अन्यच्चास्ति निघण्टौ प्रज्ञानामस्वपि पठितं शचीति पदम् (३. ८. ८.)। ततः प्रज्ञावन्तो यजमानादयोऽपि शचीपतय एव। अत एवार्भवनामके मानुषरूपदेवस्तावके नाराशंसे सूक्ते द्वितीयस्या मृचि श्रुत मेवम्—

"याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत"—इति ऋ० सं० ३. ६१. २।

अथाप्येवं शचीपतिबहुत्वेऽपीन्द्राख्या मबहुत्वं वेदेषु। तद्यथा—

"इहेन्द्राणी मुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये।

अग्नायीं सोमपीतये"—इति ऋ० सं० १. २२. १२।

अत्रेन्द्राणीत्युत्तमायाः, वरुणानीति मध्यमायाः, अग्नायीति प्रथमाया एव देवशक्तेर्ग्रहण मिष्टम्।

अत एवान्यत्रैव माम्नातम् ऋ० सं० १०. ८६. ११—

"इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा मह मश्रवम्।

न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"—इति।

तदत्र सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्राण्यायिर मेव सुभगात्वम्। इद मेवेन्द्राख्या अवैधव्यप्रवादमूलम्। माध्यमिकेन्द्रस्य मेघवालकवायोर्हि वर्षे वर्षे प्रति रूपभेदात् तच्छक्तेः सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या; विश्वस्मादिन्द्र उत्तरश्च सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम्।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोकित मिन्द्राणीति, तदिन्द्रशब्दार्थैक्यभ्रमादेव। एवं "विष्णुर्नारायणः कृष्णः"—इत्यादिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्यनाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामेत्येवमादयः पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक्॥

नन्वेव मिन्द्रादिदैवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वम्, हिताहितविवेकलक्षणचेतनावत्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहार्यद्रव्यान्वितत्वम्, ताहृशकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते; तत् कथ मुपपद्यते? इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्क एवात्र दत्तोत्तरः (७. २. ३)। तथाहि— "अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुषविधम्। तद्यथा— अग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति"—इति। तथा चैषा मन्त्रादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरोधात्वेनैव सिद्धान्तितम्। तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधत्व मुपलभ्यते, तत् काल्पनिक मेवेति। अथ चेतनावत्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह— "अचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि"—इति। अथायुधादिद्रव्यान्वितत्वश्रवण मपि तेषां तथैवेत्याह— "एतदपि

तादृश मेव ; 'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्'-इति नदीस्तुतिः (यथा)"-इति। तथा कर्मकर्त्तृत्व मपि तेषां तथैवेत्याह— "एतदपि तादृग नेव ; 'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्य माशत' इति ग्रावस्तुतिः (यथा)"-इति।

वेदार्थमीमांसैकनिमित्ते मीमांसादर्शनेऽप्येव मेव तद्यथा— "अग्निस्तु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात्"-इति (जै० २, १, २१, २२सू०)। 'द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते। कस्माद् द्रव्यम् ? यदेतत् ज्वलनः; अत्र ह्योपः प्रसिद्धः'-इत्यादि तद्भाष्यम्। ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां पौरुषविग्रहवत्त्वं क्रियाफलदातृत्वञ्चास्वीकृत्य कर्मजत्यसंस्काररूपस्यापूर्वस्यैवैकस्य सर्वत्र फलदातृत्वं प्रतिपादितम्। तथाहि— "देवता वा प्रयोजयेद्, अतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्"-इति पूर्वपक्षसूत्रम्। "अर्थपत्याच्च"-इति तद्युक्तिसूत्रम्। "अपि वा शब्दपूर्वत्वात् यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्, गुणत्वेन देवताश्रुतिः"-इति तत्र सिद्धान्तसूत्रम् (८, १, ७, ८, ९,)। पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्, इन्द्रस्य हरिनामकाश्वयुक्तत्वादियथयस्यौपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्तितम्— "असंयोगात् तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव मिति चेत्, न ; परार्थत्वात्"-इति (९, १, ४०, ४१, ४४,)। यश्च श्रुतावग्न्यादीनां ब्राह्मणत्वादिजातिविभागः, स चैषा मेव प्रत्यक्षाणां ज्वलनादिकर्मणा मङ्गारादिरूपाणां भौतिकाना मेवेति च स्वीक्रियते मीमांसकैः। "जातिः (१, ४, २४,)"-इत्यादिसूत्रेषु तत् स्पष्टम्। अतएव तद्देवाना मेषा मसम्भवादेव यज्ञादिकर्मानधिकारित्वं वर्णित मिति दिक्॥

अथ तेऽग्न्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि त्वेषा

मभिमानिनः सन्ति तत्तदुद्रव्यादिनामतः सर्गस्थाः केचन ; अत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे— "अभिमानिव्यपदेशस्तु"-इत्यादि। तदेतद् व्यासवचन मार्ष मपि कथं न स्यान्मन्तव्य मित्यत्र ब्रूमः। अस्त्येतद् व्यासवचनं सत्यम्, पर मेतस्य यद्विधोऽर्थः कृतः स्वस्वसम्प्रदायमतपुष्ट्यर्थं पौराणिककालजैः शङ्करादिभिः, न त्वसत्य एवेत्यस्माकम्। न हि कस्याप्ययतनस्य स्वमतस्थापन-व्याकुलीभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्व माख्यातं सत्यं भवितु मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषा मेव प्रकृतवादित्वे मिथो मतपार्थक्य मुपपद्येतेति विख्यात मेवैतद्। वस्तुतस्त्वत्र यदुक्तं व्यासेन 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्'-इति (२. १. ५.), तदर्थ-स्त्वेवम्— श्रूयन्ते हि 'मृदब्रवीत्', 'आपोऽब्रुवन्', 'फेनोऽब्रुवत्'-इत्येवमादयः (श० ६. १. ३.)। आसु श्रुतिषु श्रुतानां मृदादीनां कथं चेतनाविशिष्टत्व मुररीकार्यं मित्याह—'अभिमानीत्यादि। यद्यपि विशिष्टचेतनावत्स्वेव 'अहं ब्रवीमीत्येवङ्कारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र मृदादौ ; तथाप्येवमादौ तस्याभिमानिनः 'व्यपदेशः'। व्यपदेशो व्यवहारः, व्यवहारमात्र मौपचारिक मिति यावत्। कुतः ? 'विशेषानुगतिभ्याम्'। चेतनाचेतनयोर्विशेषस्तु सर्वैर्ज्ञा-यते लौकिकशब्दार्थशक्तिग्रहादिशिक्षादितः ; तस्मात् मृदादिषु यदभिमानित्वं तद्व्यावहारिक मौपचारिक मिति सम्पद्यत एव। अनुगतिश्च "अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः (ऐ० ४.२.४.)", "असौ वा आदित्यो देवः सविता (श० ६. ३. १. १९.)", "एष एवेन्द्रो य एष तपतिः (श० १. ६. ४.१८.)", "अयं वै वायुर्योऽयं पवते (श० १. ५. ४. २.)"-इत्येवमादिश्रुतिभ्यश्चैव मेवेति। इतो-ऽप्ययं विशेषोऽवावगन्तव्यश्चैतद्बौधायनीयभाष्यं द्रष्टव्यम्॥

नन्वेवं "देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे"–इत्येवमाद्याख्यायिकानां का गतिरिति चेत्, "सतयो ह्येताः सत्रस्य"–इत्यादि (जै० सू० १.१.३२.) द्रष्टव्यम्। अथवा "विद्वांसो वै देवाः"–इति (श० ३.७.३.१०.) श्रुतेः, "अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः"–इति (श० २.२म.६.१४.) श्रुतेश्च वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्गच्छत एवैवमादिकमाख्यानम्। अतएव देवत्वमापन्नस्य यज्ञदीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्यालापनिषेधेऽपि (८१ पृ०) विद्वद्भिर्वाक्यालापस्य कथा दूरे आस्ता मेकत्र वासश्च विहितः। तथाहि— "तदस्य विश्वेव देवैर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः"–इत्यादि श० ब्रा० ३.१.१.११, १२। तदेतत् समाम्नानम् "एद मगन्म देवयजनम्"–इतिमन्त्रव्याख्यानपरमिति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्ग मप्यस्तीति च सूचितम्। स चैष मन्त्रो यजुर्वेदीयस्तस्य पाठस्त्वेवम् (४.१.१.)—

"एद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवा सो अजुषन्त विश्वे। ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम"–इति।

श्रुतावैतरेये चत्वारो देवगुणाः। तथाहि—

(१) "सत्यसंहिता वै देवाः (१.१.६.)"–इत्युक्तः प्रथमः, "परोक्षप्रिया इव हि देवाः (३.३.८.)"–इत्युक्तो द्वितीयः, "न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति (५.२.४.)"–इत्युक्तस्तृतीयः, "मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् सत्वा"–इति श्रुतौ (६.३.४.) देवानाममरभावश्च ध्वनितः, स एषचतुर्थः।

तत्र देवानां सत्यसंहितात्वमित्थम्;— सूर्यः प्रतिदिनमुदेत्यस्तं याति च यथाकालम्, इरति च रसानगुचण मित्यादि।

वायुः सदैवान्तरिक्षे स्थितो वाति, मेघान् सञ्चालयन् दारयति च यथाकाल मित्यादि। अग्निरप्यसति प्रतिबन्धके न कदापि पचन-दहनादिकं स्वकार्यजात मुत्सृजति। तदेवं सर्व एव देवाः सदैव स्वस्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसंहितात्वम्। मनुष्यास्तु स्वभावत एव अनृतचिन्तका अनृतवादिनो ऽनृतकारिण-श्चेत्यनृतसंहिताः। तदिहाम्नातम्— "अनृतसंहिता मनुष्याः"-इति (१. १. ६.)। मिथ्यादिभिरनृतभावं विहाय ऋतभाव मुपगम्य च भवितु मर्हन्ति तेऽप्यृतसंहिता इत्याम्नाताः—"विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्"-इत्येवमादय (५. २. ८.) उपदेशाः। तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेऽय मेव प्रधानो हेतुर्यत्तेषा मुपजायत एव सत्यस्वभाव इति।

(२) एवं परोक्षप्रियत्व मप्यस्ति देवानाम्। तद्यथा— अन-लानिलादिप्रभवाः सर्व एवैते जन्ममृत्युसुखदुःखादयो भावाः, सदैव सर्वत्रानुपलभ्यमानहेतुव्यापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्ये-न्द्रादयो रसहरण-मेघसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृत मिति कस्यापि प्रत्यक्षत उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मेवावगम्यते तेषाम्। विदुषा मपि देवत्वलाभात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह— "ते देवा अब्रु-वन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तस्मादुष मभवत्। तस्मादुषस्य मादुषत्वम्। मादुषं ह वै नामैतद् यन्मानुषम्। तन्मादुषं सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण। परोक्षप्रिया इव हि देवाः"-इति (३. ३. ८.)। मादुष इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽश्लील मपि किञ्चित् स्फुर्त स्यात्, तदर्थमर्थेनेह विद्वांसो पारोक्ष्येण नाम मनु-मानुष मिति। एवमादिकं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देवत्वे बीजम्।

(३) तथान्योऽन्यमृहृग्रामाभावोदाहरण मप्यत्र श्रुत मेवम्— "नर्हं संतोऽरहे वसन्तीत्याहुः"—इति (५. २. ४.)। न ह्येकः ऋतुरपरस्य ऋतोः काले उपलभ्यत इति तदाशयः। यथा-परम्। अस्ति सूर्यस्य वासो द्युलोके, चन्द्रस्य वासोऽन्तरिक्षे, एत-दन्यथाभावः कदाचित् केनचित् कथञ्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किमु ? प्रत्युत सर्व एव ग्रहोपग्रहपृथिवीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकक्षायां चिरं भ्रमन्तीत्येव ध्रुवम्। तदन्तर्गताना मग्निवाय्वादीना मप्येव मेवानन्यगृहवासत्वं सूक्ष्मविज्ञानदृष्ट्योपलभ्यत एव। ये केचन विद्वांसो मनुष्या देवत्व मिच्छेयुः, तेषा मप्येतदनुकरणेनानन्य-गृहवासित्वं स्यादभ्यसनीयम्, यया च स्वात्मीयजनस्कन्धारोहि-त्वेन परपिण्डादत्वं दुःखायेत्युपलभ्येतेति।

(४) अप्यमरणधर्मत्वञ्च तेषा मग्न्यादीनां प्रत्यक्ष मेव; न हि कदापि क्वचिदपि केनाप्यग्न्यादिरभावो विज्ञायत इति। विद्वां-सोऽपि विद्यादिप्रभावेणामरत्व मभ्युपगच्छन्त्येव; तद्यथा— वसिष्ठ-विश्वामित्रमान्धातृवेनकृष्णार्जुनव्यासवाल्मीकादयः। इत्य ममरण-धर्मसाम्याच्च तेषां देवत्व मव्याहत मिति।

ऋत्विजा मपि विद्वत्तयैव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम्; न ह्यवेदविदुषा ऋत्विक्त्वं विहित मस्तीति। तथाह्याम्नातम्— "ऋत्विजो हैव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना विद्वांसो याजयन्ति"—इति शत० ३. १. १. ५। अनुपद मिह प्रदर्शितम् "एद मगन्म (१७७ पृ०)"—इत्यादि मन्त्रलिङ्ग मृत्विजां देवत्वख्यापनार्थमाम्नातं व्याख्यातञ्च तथोपपादं मध्वर्युब्राह्मणे "एतद् यजुराह"—इत्यादिना (३. १. १. ११, १२.)। दीक्षि-तानामपि यजमानानां यज्ञदीक्षामारभ्य यज्ञसमाप्तिं यावद् भव-

त्येव देवलम्। तथाम्नातं बहुत्र। यथा— "यो दीक्षते स देवताना मेको भवति"–इति श० ब्रा० ३. १. १. ८, १०। तत्राप्यनृतपरिहारादिक मेव वीजम्। अत एव दीक्षितस्य सत्यवदनं सर्वेष्वेव ब्राह्मणेषूपदिष्टम्। तद्यथा— "दीक्षितेन सत्य मेव वदितव्यम्"–इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.)।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा व्यूयन्त इत्येव फलितम्। तत्र, अग्निवायुसूर्या अग्नीन्द्रसूर्या वेति त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजलचन्द्रमःप्रभृतयो बहव एव तन्मुख्यदेवसहचरादय इत्यमुख्या देवाः, इध्माबर्ग्रावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविद्वांसस्तु गौणा देवा इति सिद्धान्तः॥

अथापीश्वरस्य "सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म"–इत्यादिश्रुतिसिद्धं सत्यसंस्थितात्वं प्रबल मेवास्ति, "एक मेवाद्वितीयम्"–इत्येवमादिश्रुतिभ्योऽपरेश्वरस्याभावात् अन्यत्रदेहवासित्वं तस्यासम्भव मेव, परोक्षप्रियत्व मपि तत्सृष्टाना मेषां जीवाना मतीतानागतज्ञानशून्यत्वेन स्पष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा? सर्वश्रुतिसिद्धो हि तस्यामरभावः सर्वधीमत्प्रतीतश्चेति। सत्यप्येवं मन्त्राणा मधियज्ञव्याख्याने प्रत्यक्षदृष्टप्रज्वलिताङ्गारादिरूपाग्न्यादीना मेव ग्रहणत दृष्टसिद्धेरपराभिधेयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्धक्रियासाधनोपयोगित्वाच्च देवशब्देन देवताभिधानाग्न्यादिशब्दैश्च न तस्य देवदेवस्य ग्रहणं याज्ञिकसम्मतम्। अधिदैवतव्याख्याने चाग्न्यादिद्रव्यादिविज्ञान मेवाभीष्ट मित्यग्न्यादिपदाना मीश्वरवाचित्वस्वीकारो व्यर्थ एव। अध्यात्मव्याख्यानन्तु त्रिविधं भवति; आत्मशब्देन परापरात्मनोः शरीरस्य च बोधात्। तत्र शरीरपरव्याख्याने जीवपरव्याख्याने चेश्वरार्थस्य नैव प्रयोजनीयता;

परमात्मपरव्याख्यानन्तु येषां मन्त्राणा मुपयुज्यते, तेष्वेव स्यात्तदादरणीय मिति सर्वैरभ्युपेय मेवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविध मपि व्याख्यानं स्यादधिदैवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनैवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ पार्थक्येनोच्यतेऽध्यात्म मिति। तद्यथा ऋ० मं० १, १६४, १५—

"साकञ्जानां सप्तथ माहुरेकजं षडिद्यमा ऋषयो देवजा इति। तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः"।

"सहजातानां षण्णा मृषीणा मादित्यः सप्तमः ०—० इत्यधिदैवतम्; अथाध्यात्मम्— सहजातानां षण्णा मिन्द्रियाणा मात्मा सप्तमः"—इत्यादि तन्निरुक्तव्याख्यानम् (१२, २, १८.)। अत्रात्मपदेन जीवस्य ग्रहणम्।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० मं० ८, ८६, ५—

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः। जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः"—इति।

"सोमः सूर्यः०—० इत्यधिदैवतम्; अथाध्यात्मम्— सोम आत्मा"—इत्यादि चात्र निरुक्तम् (१४, २, १२.)॥

अथापि तान्यध्यात्मादीनि नामतस्त्रिविधानि वस्तुतः पञ्चविधानि व्याख्यानानि, न हि सर्वेषा मेव मन्त्राणा मुपपद्यन्ते; प्रत्युत केषाञ्चिदेकविधम्, केषाञ्चिद् द्विविधम्, केषाञ्चिद्बहुविध मपि। तत्राधिदैवतमन्त्रा एवात्र प्रायस्त्रिभागाधिकाः श्रुताः, केवलाधियज्ञार्थाः केवलाध्यात्मार्थाश्च सन्ति केचन स्वल्पाः। एव मपि यदधिदैवतमन्त्राणां बहूना मेवाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मणकारैर्यज्ञसिद्ध्यर्थम्, अध्यात्मव्याख्यान मप्यादृत माध्यात्मवादिभि-

रुपनिषदादिषु ; तस्मात् सर्ववेदेष्वधिदैवतमन्त्राणां प्राचुर्य्येऽपि साम्प्रत मन्वेषणीयत्वं गतम्। तदिह्नोदाहरामः— .

यत्र ज्योतिष्टोमादिक मधिकृत्य यद् व्याख्यानम्, तदधियज्ञम्। तादृग केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—
"उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्"—इति वा० सं० १. २२. ६।

कपालेषु पुरोडाशप्रथने विहितः। तच विधानं मन्त्रव्याख्यानसहितं श्रुतं शतपथे। तथाहि— "सं प्रथयति, उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति ; यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदाशिष माशास्ते"—इति (१. १. ६. ८.)।
अपरो दाशतय्या मपि यथा १०. ७१ ११—

"ऋचान्त्वः पोष मास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः"
—इति। "इयृत्विक्कर्मणां विनियोग माचष्टे"—इत्याद्यत्र नैरुक्तं द्रष्टव्यम् (१. ३. ३)।

केवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४. २०—
"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति"—
इति। "द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ"—इत्यादि, "इत्यात्मगति माचष्टे"—इत्यन्तञ्चैतन्नैरुक्तं (१३. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

देवतां देवते देवताः वा अधिकृत्य दृष्टो मन्त्रोऽधिदैवतः। देवतास्तु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एवेह विज्ञायन्ते ; परापरशरीरात्मकाना मात्मनाञ्च देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विधानमन्त्राणा मध्यात्मेतिप्रसिद्धाना मप्येतदन्तर्गतत्वम्। एवञ्चाधिदैवतमन्त्रेभ्यस्त्वाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां पार्थिवाना मपार्थिवानाञ्च गुणस्वरूपोप-

योगितादीनां विज्ञातं भवतीत्यधिदैवत मेव व्याख्यानं सर्वपदार्थ-विज्ञानमूलं प्रधानम्। अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषा मेव निगमाना मधिदैवतव्याख्यान मेवाश्रितम्। तद्यथा— "स न मन्येताय मेवाग्निरिति, अप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते, ततो नु मध्यमः— 'अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम्। घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः'। ('अभिप्रवन्त') अभिनन्त ('समनेव') समनस इव 'योषाः' 'कल्याण्यः' 'स्मयमानासः' 'अग्निम्' इति औपमिकम्। 'घृतस्य धाराः' उदकस्य धाराः 'समिधः' 'नसन्त'। नसतिराप्नोतिकर्मा वा, नमतिकर्मा वा। 'ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः' हर्यतिः प्रेप्साकर्मा"—इति निरु० ७. ४. ४। अत्र माध्यमिकस्य विद्युदग्नेः सूर्यरश्म्याहृतोदकान्येव समिन्धनानीत्युक्तं विज्ञानम्। अत एवान्यत्रोक्त मेतयोरग्न्योः पार्थक्यम्— "यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्म्मैव तावद् भवति— उदकेन्धनः शरीरोपशमनः; उपादीयमान एवायं (पार्थिवाग्निः) सम्पद्यते— उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः"—इति (निरु० ७. ६. ६.)। वैद्युदग्नेरुदकजातत्व मन्यस्मिन्नपि मन्त्रे सुव्यक्तम्। तद्यथा— "आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्। परो यदिध्यते दिवि"—इति ८. ६. ३०।

अनेकत्र तु निरुक्तकारोयज्ञानुरोधादेकस्य मन्त्रस्याधियज्ञव्याख्यान मुक्त्वापि पुनः स्वचित्ततोषायाधिदैवतमाह। तद्यथा—

"सोमं मन्यते पपिवान् यत् सम्पिंषन्त्योषधिम्।
सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन"—इति।

अस्य मन्त्रस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एतदेवोक्तं व्याख्यानम्— "वृथा सुत मसोम माहुः— 'कश्चन' अयज्वा; इत्यधियज्ञम्।

अथाधिदैवतम्०—०यत्सुत मसोममाह, सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसम् न तस्याश्नाति 'कश्चन' अदेव इति"—इति ११. १. ४।

एवम् "इषे त्वोर्जे त्वा"—इत्यस्याधिदैवतमन्त्रस्यैव यज्ञानुरोधाद् छिनद्मीत्यादिपदाध्याहारेणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि शतपथप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम् (६४०)।

एव मेकस्यैव मन्त्रस्य पूर्वं मधिदैवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम्। तद्यथा ऋ० सं० ९. ९६. ५—

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः"—इति।

अस्य "सोमः सूर्यः प्रसवनात्०—० इत्यधिदैवतम्; अथाध्यात्मम्— सोम आत्माप्येतस्मादेव"—इत्यादि द्विविधं मेतन्नं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१३. २. १२.)।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यान मप्युपपद्यते। तद्यथा ऋक्संहिताप्रथममन्त्रस्य "अग्नि मीडे पुरोहितम्"—इत्यस्य। अधियज्ञपक्षे 'पुरः' सम्मुखे वेद्यां 'हितं' निहित मिम मेव 'अग्निम्' पार्थिवं प्रज्वलन्त मङ्गारम्, अधिदैवतपक्षे 'अग्निम्' 'पुरः' पूर्वस्यां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपक्षे 'पुरोहितम् अग्निम्' सर्वेषा मेव पुरः स्थितं परमात्मानं जीवं वेत्यादि बोध्यम्॥

अथाधिदैवतार्थतो महव उपदेशा अपि लक्षिता भवन्ति। तद्यथा ऋ० सं० १. १५४. ६—

"ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पद मवभाति भूरि"—इति।

"सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते"—इति ब्रुवता यास्कमुनिना

तन्निगमरूपव्याख्यायंसङ्केपस्त्वेव मभापि— "('ता') तानि 'वास्तूनि' ('उश्मसि') कामयामहे 'वा' (वयम्), ('गमध्यै') गमनाय ; 'यत्र' (येषु वास्तुषु) 'गावः' (रश्मयः) ('भूरिशृङ्गाः') बहुशृङ्गाः०—० 'अयासः' अयनाः ; ('अत्र') तत्र (तेषु वास्तुषु) 'उरुगायस्य' महागतेः ('वृष्णः') विष्णोः 'तत्' परार्द्धस्थ' 'परमं' पदम्' (आकाशं) 'अवभाति' 'भूरि' बहु"—इति निरु० २. २.२। एतयाऽत्र वास्तुविज्ञानमुपलभ्यते। तद्यथा— येषु वास्तुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात्, यस्मिंश्चाकाशे सूर्यरश्मीनां वायुप्रेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत्, तादृशानि बहुवायाकाशातपालोकसमन्वितान्येव वास्तूनि विद्वद्भिर्वासायाश्रयणीयानीत्युपदेशः फलितः।

एवं गृहद्वारनिर्माणञ्च कीदृक् कर्त्तव्य मित्युपदेशश्चाधिदैविकार्थत एव लभ्यते यथा ऋ० सं० १०. ११०. ५—

"व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः। देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्व मिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः"—इति।

अस्मिन् मन्त्रे गृहाणां द्वारः कीदृश्यो निर्मातव्या इत्येवोपदिष्टम्। 'द्वार' यज्ञगृहाणां विद्वद्गृहाणां वा 'देवीः' देव्यः, दीप्तिमत्यः ['द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः"—इति सा० भा०] 'व्यचस्वत्यः' व्यञ्चनवत्यः, बहुवायुप्रवेशयोग्याः, 'उर्विया' उरुत्वेन, प्रथुत्वेन 'विश्रयन्ताम्' सुयोग्याश्रितसम्यक्कपाटयुक्ता भवन्त्वित्यर्थः। 'पतिभ्यो जनयः न शुम्भमानाः' कुलवध्वो यथा स्वं स्वं पतिं तोषयितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताय भवान्त्वित्यर्थः। अतएवोक्तं मैतरेयके "विश्व मिव हि रूपं रराट्याः शुक्ल मिव च कृष्ण मिव च"—इति (१. ५. २.)। 'विश्व मिन्वाः' "विश्व

माभिरेति''–इति निरुक्तम् (८. २. ७.), ["सर्वस्य प्रीणयितारः''–इति सा० भा०] एवं 'बृहतीः' महत्यो दैर्घ्येण 'देवेभ्यः' ऋत्विग्यजमानेभ्योऽन्येभ्यश्च विद्वद्भ्यः 'सुप्रायणाः' सुखप्रवेशाः 'भवत' इति तदर्थः। तदेतेन विद्वद्भिः सुदैर्घ्यप्रस्थयुक्ताः प्रवहनयोग्यवायुप्रवेशाः सुचित्रिता दीप्तिमन्तो द्वारः कर्त्तव्या इति द्वारविज्ञान मुपदिष्टम्।

अन्याप्येषा द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २—

"तपो ष्वग्ने अन्तराँ अमित्राँ तपा शंस मररुषः परस्य। तपो वसो चिकितानो अचित्तान् वि ते तिष्ठन्ता मजरा अयासः''–इत्यस्या ऋच इदं सायणीयं भाष्यम्— "हे 'अग्ने' 'अन्तरान्' अभिभावकान् 'अमित्रान्' शत्रून् 'सु' सुष्ठु यथा भवति तथा 'तपो' तपैव बाधस्व। किञ्च 'अररुषः' तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव 'परस्य' शत्रुभूतस्य त्वं 'शंसम्' अभिलाषं 'तपा' च्यय। 'वसो' सर्वस्य वासयितः हे अग्ने! 'चिकितानः' कर्माभिज्ञस्त्वम् 'अचित्तान्' त्वकर्मस्वनासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' सन्तप। यस्मादेवं तस्मात् 'ते' तव रश्मयः 'अजराः' जरारहिताः अतएव 'अयासः' सर्वत्र गमनस्वभावाः सन्तो 'वि तिष्ठन्ताम्' विशेषेण तिष्ठन्तु''–इति। तदेतेन मन्त्रेणाग्निपूजाहीनानां अग्निमतां मनुष्याणां विनाशः प्रार्थित इत्येव फलितम्।

अस्मन्मते त्वेतन्मन्त्रस्यैवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य, हे 'अग्ने!' 'अन्तरान् अमित्रान्' गृहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् आर्द्रभावान् 'तप उ' शोषयैवेति। द्वितीयपादस्य, 'अररुषः परस्य' 'अरुर्वीरारोचनात्'–इति हि निरुक्तम् (१२. १. ०.), अररुषः— अनरुषः, तथाच शत्रुभूतस्याप्रकाशस्य 'शंसम्' नाम अस्तित्व मिति यावत्, 'तपा' दह, नाशयेति। तृतीयपादस्य,

हे 'वसो' 'चिकित्वान्' प्रज्वलन् त्वं 'पथिस्तान्' विद्युत्यान् दंशमशकादीन् 'तप उ' तपैवेति । चतुर्थपादस्य, 'ते' तव सखि-भूताः 'अजराः' 'ययामः' पवमाना: 'वितिष्ठन्ताम्' अत्र गृहे इति शेषः । अग्नौ ज्वलिते वायोरागमनं प्रत्यक्षम्, अत एवाग्नेर्वायु-सखेति च नाम प्रसिद्ध मिति । तत्रैव मार्द्रे गृहेऽग्निप्रज्वालनेन तदार्द्रीभावो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदार्द्रान्धकाराश्रिता दंशमशकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदागतेर्गमनञ्च सिध्यतीति फलितार्थः सम्मन्त्रः । तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाश-शून्यत्वम्, तन्निबन्धन मार्द्रत्वम्, तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम्, तदाश्रित दंशमशकादिजीवाश्रयत्वञ्चेति चत्वारि दूषणानि विज्ञा-पितानि; तेषां चतुर्णा मेव दूषणानां निवारणाय तादृशे गृहे अग्नेः प्रज्वालनञ्चोपदिष्टम् ।

इत्थंवं पदार्थविज्ञानविशेषयोगीनि बहुपदेयपूर्णानि चैता-दृश्यान्युत्कृष्टतमान्यधिदैवतव्याख्यानान्यपहाय, परमात्मज्ञानपिपा-सूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-नान्येवाभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तथान्योऽन्योऽपि । तथाच तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अस्यवामीयसूक्तव्याख्याना-रम्भे— 'एव मुत्तरत्राप्यधिदैवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं शक्यम्, तथापि स्वरसत्वाभावात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते ; यत्र हा सुपर्णेत्यादौ स्फुट माध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते, तत्र त मेवं प्रतिपादयाम'—इति (१. १६४. १.) ।

वस्तुतो ध्वान्ताच्छन्नविज्ञानकालिकाना मशेषशेमुषीमता मपि तेषां सायणमहीधरादीना मधिदैवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रकृत-विज्ञानं नैव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोच्य मेवाभवत् । तद्यथा—

सन्ति यजुस्संहितायां कतिचिद् ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञका ऋङ्मन्त्राः ; ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणादिभिर्न तथा व्याख्याताः । तद्यथा-तत्रत्यैकस्या ऋचोऽर्द्धर्च एषः—

"पृच्छामि त्वा पर मन्तं पृथिव्याः,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः"—इति (वा० सं०२३. ६१.) ।

एतत्पृच्छयोत्तरे अपि तद्द्वितीयस्या मेवर्चि श्रुते—

"इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः,

"अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः"—इति (वा० सं० २३. ६२.) ।

तावेतौ द्वावेवार्द्धर्चौ ऋक्संहिताया मप्याम्नातौ (१. १६४. ३४, ३५.)। तैत्तिरीयसंहितायाञ्चेमावाम्नातौ (७. ४. १८. ५, ६.), तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ९. ५.) । तदेतयोर्व्याख्यानानि—

'हे यजमान ! ०—० यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते, तत् पृच्छामि । तथा त्वा मन्यत् पृच्छामि । किं तदिति, उच्यते— यत्र भुवनस्य नाभिः सन्नाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सन्नद्धं भवति त मित्यर्थः'—इति । ततः 'पृथिव्याः प्रथनवत्याः भूम्याः परो अन्तः पर मन्तं पर्यवसान मियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति ; "एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः"—इति (ब्रा० २. ९. १२, ३.) श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सन्नहनम् ; वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात्'—इति च । एते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते ऋग्भाष्यीयव्याख्याने ।

'हे ब्रह्मन् ! त्वां पृथिव्याः पर मन्तं पृच्छामि । यतः पर मुत्कृष्टप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः । तथा 'चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि'—इति । ततः 'येयं यागवेदिः, ता मेव पृथिव्याः पर मन्तं याज्ञिका आहुः न हि वेद्या

अधिकः कश्चिद् भूप्रदेशोऽस्ति'–इत्यादि च। एते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते तैत्तिरीयभाष्यीयव्याख्याने।

'यागसम्बन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या उत्कृष्टप्रदेशः; न हि ततोऽन्य उत्कृष्टदेशः कश्चिद् विद्यते'–इति, 'यथा शरीरस्य नाभिः मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः; कर्माधीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य'–इति चैते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते तैत्तिरीयब्राह्मणीयव्याख्याने।

'हे अध्वर्यो! पृथिव्याः परं अन्तं अवधिभूतं पर्यन्तं त्वा अहं पृच्छामि। यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि'–इति, 'इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तः अवधिः वेदेः सर्व्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः। भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम्; "यज्ञाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते"–इति श्रुतेः'–इति चैते तयोरर्द्धर्चयोर्महीधरकृते यजुर्भाष्यीयव्याख्याने।

तत्त्वतस्त्विह प्रथम-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वर्त्तुलाकारत्वं प्रतिपादितम्; वर्त्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीम्नोरैक्यदर्शनाद् यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तत्रैवावसीयते इति सर्वमेव स्थानमादिशब्दभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्यैवोत्तरितमियं वेदिः परो अन्त इति। एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञानमुपदिष्टम्।

एवमपर-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षणशक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम्; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धनरूपत्वेन चान्यत्रान्यत्र सिद्धान्तितत्वात्। तथा ह्यैतरेयकम्— "अयं वै वेनोऽस्माद्वा ऊर्द्ध्वा अन्ये प्राणा वेनन्त्यवाचोऽन्ये तस्माद् वेनः प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राण

मिवास्मिंस्तद्दधाति”–इति (१. ४. ३.)। “नाभिः सन्नहनात्। नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः”–इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.)। ‘णह बन्धने’–इति दिवादिधातोः ‘नह्यो भश्च’–इतीञ्प्रत्यये भान्तादेशे चाद्युदात्तो नाभिशब्दोऽयं निष्पद्यते। तदेवं मध्यस्थत्वे सति अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्व मिति सम्पद्यते नाभिलक्षणम्। अत एव शारीराणां स्नायूनां स्नायूनाञ्च मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्याङ्गस्य नाभिरिति समाख्या, रथचक्रवलयगताना मराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य मध्यस्थः स्वरश्मिभिराकृष्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकत्वात्सौ सूर्योऽप्याख्यायते नाभिरिति। तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३—

“विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित् तन्तुं मनसा वियन्तः”–इति, “वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनाम्”–इति च १०. ११. ७. १। एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रेत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्तविधया अतिसन्निहितस्याधारभूमिर्यज्ञस्य नाभित्व मुपन्यस्तम्। एतेन पृथिव्या माध्याकर्षणविज्ञान मुपदिष्ट मिति।

श्रूयते चेवं मन्त्रोऽप्य एव ऋक्संहितायां (७. ९९. ३.), यजुःसंहितायाञ्च (५. १६.)—

“दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः”–इति।

तस्यास्येदं सायणीयं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो!’•—• ‘पृथिवीं’ प्रथिता मिमां भूमिम् ‘अभितः’ सर्वत्र स्थितैः ‘मयूखैः’ पर्वतैः ‘दाधर्थ’ धारितवानसि, यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थ इति। तदत्र मयूखशब्दस्य पर्वतपर्यायत्वेऽपि प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थतयैव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता च तस्य विदुषो भवत्सु तत्कालमाहात्म्यात् पश्येति च स्फुटम्।

यथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— "हे 'विष्णो!'०—• 'पृथिवीं' 'मयूखैः' स्वतेजोरूपैः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा 'अभितः' 'दाधर्थ' दधर्थ, सर्वतो धारितवानसि"—इति। अत्र नानाजीवानां वराहाद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकल्पनं तथाविधसाधनैः पृथिव्या विष्णुकर्तृकं धारणञ्चेति सर्व मेवैतद् गाढतमसाच्छन्नविज्ञानधिया मेवोपपद्यते।

तत्त्वतस्त्विह रश्मिभिः साधनैः विष्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः सर्वतो धारण मिति विज्ञान मेवोपदिष्टम्। एतेनाकर्षणशक्तिविज्ञानं पुरा नासीदित्यद्यतनविज्ञानविदा मास्फालितसिद्धान्तोऽपि नून मन्युत्खातप्रध्वस्तः।

एव मन्यत्रापि यथा— "सलिलं वा इद मन्तरासीत्, यदतरन् तत् तारकाणां तारकात्वम्"—इति तै॰ ब्रा॰ १. ५. २. ५। 'द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् दृश्यते, तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिल मेवासीत्, तदानीं कृत्तिकाद्याः सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या तारकात्वं सम्पन्नम्"—इति सा॰ भा॰। तदिदं व्याख्यानं नोपपद्यते कथ मपि; स्थावरजङ्गमात्मकजगत्त्वन्तु पार्थिवाना मेव, पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलान्तु तत्त्वञ्च तेषा मेव विवक्षितम्, अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा कृत्तिकादितारकाणां संस्थितिवर्णन मपि गल्पिकाशुश्रूनम्, तदितस्तीर्त्वा तासां मूर्ध-पलायनन्तु दूरपराहत मिति सुधीभिरेवाकलय्यम्।

तत्त्वतोऽस्ति हि सलिल मित्यन्तरिक्षवचनम्; 'आपः'—इत्यस्य 'समुद्रः'—इत्यस्य चान्तरिक्षनामसु पाठात् (निघ॰ १. ३. ८, १५.), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११.

४. ६.), अत्रैव इद मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च। तरणं च प्लवन मेवेष्टम् ; तारकासु तस्यैव सम्भवात्। अथवा अस्तु सलिल मित्युदकनाम, परं तदिह माध्यमिक मेवेष्टम् ; अत्रैव इदमन्तरासीदितिश्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति। 'आसीत्' -इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, 'अतरन्'-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनिसम्मतः (पा सू० ३. ४. ६.)। तथा च 'अन्तः' द्यावापृथिव्योर्मध्ये 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' अन्तरिक्षम्, द्यावापृथिव्योः 'अन्तः' अन्तरिक्षे 'यत् इदं' 'सलिलम्' उदकं वा 'आसीत्' सदैवास्ति, एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः 'अतरन्' सदेव तरन्ति ; 'तत् तारकाणां तारकत्वम्' इत्येवार्थः सम्पद्यते सङ्गच्छते चेति।

अपि तत्रैव किंचिदुत्तरं श्रुत मिदम्— "यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि, तानि नक्षत्राणि; तस्मादश्लीलनामन् चित्रे नावस्येन्न यजेत"-इति तै० ब्रा० १. ५. २. ६। अत्रेदं सायणीयं भाष्यम्— 'पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा द्युलोके नक्षत्राणि विविधानि उपकारकानि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्यपि। तस्मात् कुत्सत्वाधिचित्ररूपनिषिद्धं तत् स्थान मश्लीलनाम प्रतिकूलं नक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं म्लेच्छजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्नश्लीलनाम्नि ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्'-इति।

अत्र सुधीभिर्विचार्य मिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्य मेव मन्तव्यं चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिन्ने दरिणे, समुद्रगर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे किमितेनाप्रसङ्गसङ्कीर्त्तनेनेति चेति। तत्त्वतस्त्विहैवं विज्ञान सुपदिष्टम्, यदद्यापि पाश्चात्यविज्ञानविद्भिरपि नाधिगतम्; किञ्चेत

एशोपदेशाद् विज्ञायते— तदानी मपि नवचादीनां स्वरूपादि-प्रत्यचज्ञानायासीत् किंविध मपि महद् यत्न मितीति।

एष मश्विगुणेपमन्त्रो यस्तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ६. ६.) आम्नातः, तत्संहितायाम् (३. ६. ६.), इह चैतरेयके विहितो व्याख्यातश्च "दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्या इत्याह"-इत्यादुक्त्या (२. १. ६.)। स हि यद्यपि यज्ञानुसृतो व्याख्यातः, परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानार्थं एवेत्यवधेयम्; न हि जीवत्प्रघातादन्तरा शारीरसूक्ष्मातिसूक्ष्मस्नाय्वादिभागानां ज्ञानं सम्भवेन्नाम, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मेतीति सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेशो विधेय इति।

तथा यजुर्वेदीयाः "ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्, मरुद्भ्यो वैश्यम्, तपसे शूद्रम्, तमसे तस्करम्, नारकाय वीरहणम्"-इत्येवमादिका मन्त्राः (वा० सं० ३०. ५ — २२.) यद्यपि नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविज्ञानपराः; तथापि यज्ञानुरोधतः यज्ञीयपशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः।

एवं सम्भोगविज्ञानोपदेशकाः "अम्बे अम्बालिकाम्बिके"-इत्युपक्रम्य, "गणानां त्वा गणपतिं हवामहे"-इत्यादयो मन्त्राः (वा० सं० २३. १८—२१.), तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ८. ६, ७.) अन्यथा व्याख्याता अपीह अश्वोपचारीयत्वेन यज्ञपराः कृता अधियज्ञाश्लीलार्थव्याख्यातृभिरिति दिक्॥

अथाप्येवं बहूनां मन्त्राणा मधिदैवत मर्थं स्वीकृत्य, यास्कोक्त मधिदैवतार्थं मुद्धृत्य च 'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्'-इत्युदाहरणभूतैनैव तेन सायणाचार्येणाप्यैतिहासिकपरतया व्याख्यान ममापि च यथा—

"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढ मस्य पांसुरे"–इति ऋ० सं० १, २२, १७ ।

एषाष्टाक्षरपादा त्रिपदा इति गायत्री। यद्यप्यस्या द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मव्याहतम्। तथा ह्यैतरेयकम्— "न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्याम्"–इति (१. १. ६.)।* पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया 'निचृत्'–इति, द्व्यक्षरहीनायास्तु 'विराट्'–इति विशेषनामोक्तम्। तथाचेयं निचृद्गायत्रीति सम्भवम्। अनयर्चा विष्णुर्देवो वर्णित इत्येषा 'वैष्णवी'।

विष्णुशब्दो द्युस्थानदेवतासु पठितः (निघ० ५. ६. ११.) इति विष्णुः द्युविभागीयो देवः। गम्यते चात्र मन्त्रे प्रवह्लण मिति स एव विष्णुरादित्यः; "यत्र किञ्चित् प्रवह्लित मादित्यकर्मैव तत्"–इत्युक्तेः (निरु० ७, ३, ४.)। सवित्रादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-प्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति सोऽसौ पञ्चमः सूर्य एव। तच्चैतत्सूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रदर्शितं पुरस्तात् (१५४ पृ०)। "अथ यद् विशितो भवति, तद् विष्णुर्भवति। विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा"–इति तन्निर्वचनम् (निरु० १२, २, ७.)। "अथ 'यद्' यदा (मध्याह्ने) 'विशितः' व्याप्तोऽय मेव सूर्यो रश्मिभिः 'भवति', 'तद्' तदा 'विष्णुर्भवति'। 'विशतेर्वा' यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति, 'व्यश्नोतेर्वा' विपूर्वस्याश्नोतेः; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति"–इति तद्दीर्गी वृत्तिः। शिपिविष्ट इति चास्यैव विष्णोर्नामान्तरम्। तदाह "किमित्ते"–इत्यस्य (ऋ० सं० ७;

१००. १.) मन्त्रस्य व्याख्यानाय यास्कः—"शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः"—इति निरु० ५. २. २। "शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो भवति"—इति तन्निर्वचनञ्च तत्र तदुत्तरम् (१.)। तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामान्तरं ध्रुवम्।

अत एवायं मन्त्रो महामुनियास्केनैवं व्याख्यातः—"यत् 'इदं' किञ्च, तत् ('विचक्रमे') विक्रमते 'विष्णुः'। ('त्रेधा') त्रिधा ('निदधे') निधत्ते 'पदम्'। पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः, समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः। ('समूळ्हम्') समूढम् 'अस्य' (विष्णोः), ('पांसुरे') प्यायने, अन्तरिक्षे पदं न दृश्यते"—इति (निरु० १२. २. ८.)। सोऽयमेक एव विष्णुः, पृथिव्यां पाचक-दाहक-विद्रावक-जाठर-दाव-वाडव-गार्हपत्याहवनीयदक्षिणेत्यादिबहुविधाग्निरूपेणावतिष्ठते, अन्तरिक्षे विद्युद्रूपेण वाष्पाकारवायुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणेति। तत्रास्य पार्थिवं रूपं सर्वाक्षिगोचरम्, द्युस्थं सौरमपि रूपं सर्वविदितम्, माध्यमिकं विद्युद्रूपं न हि स्थिरं दृश्यमस्ति। अत एवोक्तम् "स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्"—इति निरु० ५. १. ३.। अत्र च यास्कोक्तौ "प्र मातुः प्रतरं गुह्यम्"—इति (ऋ० सं० १०. ७८. ३.) विद्युद्विज्ञानमन्त्रः प्रमाणम्। वायुरूपञ्चादृश्यम्। तथाह "त्रयः केशिनः"—इति (ऋ० सं० १. १६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञानमन्त्रव्याख्यायां यास्कः—"अग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकः, अभिविपश्यति कर्मभिरादित्यः, गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य" —इति (निरु० १२. ३. ८.)। वैश्वानरव्याख्यायाञ्चैव मग्निविद्युदादित्यानां क्रमाद् पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थत्व मप्येकात्मकत्व मुपपादितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.)।

तदित्थ मसावेव प्रत्यचः सूर्यः, त्रिलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः; न चास्य माध्यमिकस्य रूपस्य दर्शन मस्तीति शाकपूणिमते सम्पन्नं विष्णुविज्ञानम्।

और्णवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव। तद्यथा यदुक्तं शाकपूणिना दिवीति, तदेवोक्तं और्णवाभेन समारोहण इति। तदत्र "एषांल्लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः"—इति (७. ६. ४.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम्। एवं विष्णुपदशब्दो "वियद् विष्णुपद मित्यमरकोषादितोऽन्तरिक्षवाची प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणान्वेषणप्रयासेनेति। अवशिष्टं गयशिरसीति पदम्। तत्रात्रयोः पदार्थयोरुभयोरप्याचार्ययोरैकमत्ये सम्पन्ने अन्तिमपदार्थे कथं स्यान्मतद्वैध मित्यविचारित मपि स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिन्नार्थं मिति। अत एव निघण्टौ गृहनामसु 'गयः'—इति पदम् (३. ४. १.)। एवञ्च समारोहणं सोपानम्, तच्चात्र सूर्यस्योदयस्थान मस्तमयस्थानञ्चेत्येतद्भूगोलपार्श्वद्वयम्; विष्णुपद मन्तरिक्षम्, तदेवाधःस्थं ग्राह्यम्; गयशिरसि गृहाणां मूर्द्धप्रदेशे। तथा च सूर्यो मध्याह्ने गयशिरस मागच्छन्, क्रमात् सायं समारोहण मधिरोहन्, रात्रौ विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहण मारोहतीति प्रतीयते स्फुट मौर्णवाभाशयः। तदत्र मन्त्रे सूर्यस्यैव गुणा वर्णिता इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञान मेव।

तैत्तिरीयसंहिताया मप्येष मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णुविज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः। तद्यथा— "स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं विन्यधत्त,— पृथिव्यां तृतीयम्, अन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्" —इत्यादि (२. ४. १२. ६.)। वा०-रामायणेऽपि १. ३१. १८—

"एकेन हि पदा कृत्स्नां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽध्यतिष्ठत ।
द्वितीयेनाव्यय व्योम, द्यां तृतीयेन, राघव !"—इति ।

अहो पौराणिककालमाहात्म्यम् ! अहो यज्ञपरव्याख्यामात्राध्ययनाध्यापनमाहात्म्यम् ! अहो बालानां कल्पिताख्यानप्रियतानुगत्यम् ! यदत्र सर्वब्राह्मण-निरुक्तादिक मालोचयतापि सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रः— "विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी"—इत्यादिनेति ; अथवा श्रूयत एवैतत्— "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किं ऋचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते"—इति ऋ० सं० १. १६४. ३८। किञ्च ये वै सर्वशक्तिमतोऽपीश्वरस्य "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे"—इति (भ० गी० ४, ८.) युगे-युगेऽवतरणं भवत्येवेत्यवतारकथायां विश्वसन्ति, ते विश्वसेयुश्च बाईबेल्कथितातिथ्यान्तेश्वरविश्रामवारकथाया मपीत्यलं प्रासङ्गिकानल्पभाषणेनेति ॥

तदेवं विधाना मधिदेवतार्थयुक्तानां मन्त्राणा माध्यात्मिकार्थानाञ्च बहूनां प्रायशो याज्यानुवाक्याशस्त्रस्तोत्रादौ व्यवहारो भवति, केवलाधियज्ञार्थयुक्तानान्तु प्रायशः प्रैषादिकर्मव्यापारेष्विति विशेषः । येषान्तु मन्त्राणां ज्योतिष्टोमाद्यामुष्मिकादृष्टफलेषु न क्वचिदभ्युपयोगः, तादृशानां केषाञ्चिद् ऐहिकादृष्टफलकारीर्यादियागादौ विनियोगा भवन्ति। इतोऽन्येऽपि सन्ति ये मन्त्राः, ते ब्रह्मयज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते । एवा मेव केचिन्मन्त्रा औपनिषदा अपि भवन्ति । कतिचिन्मन्त्रा बहुत्र विनियुज्यन्ते चेति विवेकः ॥

अथैषां मन्त्राणां यथा गद्यपद्यगीतिरचनाप्रकारभेदादस्ति

ऋग्यजुस्सामेति त्रिधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापदनिबन्धनापि त्रिधात्वम्। तदाह यास्कः— "तास्त्रिविधा ऋचः,— परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च"–इत्यादि (निरु० ७. १. १.)। तथाच यास्तु प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते, ताः परोक्षकृताः; यास्तु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षकृताः; यास्तूत्तमपुरुषक्रियाः, ता आध्यात्मिक्यः। इह श्रुत ऋक्पदं मन्त्रपरम्; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात्। तदेषां त्रिविधाना मेव मन्त्राणां पूर्वप्रदर्शिताधियज्ञाद्यर्थत्रैविध्यं सम्भवत्येवेति मन्त्राणां नवविधत्वम्। ते पुनर्नवविधा मन्त्राः ऋग्यजुस्सामनामरचनात्रैविध्यभेदात् विभिन्ना इति मन्त्राणां सप्तविंशतिभेदाः सम्भवेयु। यद्यप्येवं तथापि न सर्वेषा मेव मन्त्राणां सर्वविधत्व सम्भवः;— न हि परोक्षकृताः कदापि प्रत्यक्षकृता भवितु मर्हन्ति, नापि सर्वेषा मर्थत्रैविध्य मस्ति, न च सर्वासा मेवर्चां यजुषां साम्नां वा परोक्षकृतत्वादि त्रैविध्य मुपपद्यत इति।

ऋग्यजुस्सामलक्षणैस्त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति। तदुक्त मापस्तम्बेन— "स (यज्ञः) त्रिभिर्वेदैर्विधीयते, ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैः"–इति (प० ३, ४सू०)। तत्र "ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम्, सर्वैरग्निष्टोमः"–इति च (प० ५, ६, ७) तत्सिद्धान्तः। अप्यग्निष्टोमादौ "ऋग्वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः, सर्वैः ब्रह्मा"–इति चोक्तं तत्र तेनैव (१९, २०, २१, २२.)। तदेवात्रासकृदाम्नातम्— "ऋचैव होत्र मकुर्वन्, यजुषाध्वर्यवम्, साम्नोद्गीथम् (औद्गात्रम्), यदेवैतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकुर्वन्"–इति (५. ५. ७, ८.)। होत्रादयश्चैते चत्वारश्चत्वारो व्रियन्ते।

मदाश्वलायनः— "तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्योत्तरे त्रयः। होता मैत्रावरुणो ऽच्छावाको ग्रावस्तुद्, अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति"—इति (श्रौ० सू० ४.१.३–८.)।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होत्राच्छावाकमैत्रावरुणग्रावस्तुदित्येषां चतुर्णां होतॄणां कर्माणि शंसनादीन्यभिहितानि, प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वादीन्यपि। इतोऽवशिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि। ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्वलायनसूत्रादितोऽवगन्तव्यानि भवन्ति। नापि सर्वेषा मैवेष्टिहौत्रसोमाना मैकाहिकाहीनसत्राणां विषय इहैवैकत्र ब्राह्मणे समाम्नाताः; अपि केषाञ्चिदेवेति॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य द्वे एव ब्राह्मणे लभ्येते,— इद मैतरेयक मेक मपरन्तु कौषीतकं नामेति। तत्र कौषीतकी प्रथम मेव दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धा; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रकीर्णकञ्च किञ्चिद् विधायैव क्रमेण वैश्वदेवेष्टिः, स्वस्त्ययनेष्टिः, पथिकृदिष्टिः, दाक्षायणेष्टिः, इळादधेष्टिः, सार्वसेनीष्टिः, शौनकेष्टिः, वसिष्ठेष्टिः, शाकेष्टिः, मुन्ययनेष्टिः, तुरायणेष्टिः, आग्रयणेष्टिः, वसन्तेष्टिः, त्रीहियवेष्टिः, चातुर्मास्येष्ट्यस्तत्रः, पित्र्येष्टिश्चेति दर्शपूर्णमासाभ्यां सङ्कलनया एकविंशतिर्यागा आम्नाताः। ततः पुनरपि किञ्चिदानुषङ्गिकं प्रोच्य दीक्षणीयेष्टिं विधायाग्निष्टोमकाण्डस्य प्रवचनारम्भः कृतः। ततः "सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत"—इत्यादि विधाय षोडश्यादिज्योतिष्टोमसंस्थादीना मपि विधान माम्नातम्। तदस्मिन् ब्राह्मणे ऐतरेयानाम्नातानाम् मप्यनेकयागानां शस्त्रयाज्याविध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चैतरेयोक्ताना मप्यनेकप्रयोगानां समासत उल्लेखः। तदेतयोरङ्गाङ्गिभाव मेवोपगन्तुं युज्यते॥

अथावैतरेयके प्राचीनब्राह्मणकाराणां क्वचित्-क्वचिन्नामोद्धृतिः, क्वचित्-क्वचिद्वचनोद्धृतिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोद्धृतिश्च दृश्यते। तद्यथा— "पूर्वां पौर्णमासी मुपवसेदिति पैङ्ग्यम्, उत्तरा मिति कौषीतकम्"—इति ७. २. १०। श्रूयते चैतत् कौषीतक्यास्तृतीयेऽध्याये। तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पैङ्गस्य मतविमर्द्दनाय तया स्वनामाङ्कितं कृतं तद्विधानं कुषीतकेन, तदेव मतद्वयं यथायथ मिहोद्धृत मित्येव प्रतिभात्यस्माकम्। एवञ्च प्रथमन्तावत् पैङ्ग्यादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्थाग्निष्टोमादयोऽन्येऽन्ये च यागा विहिताः, तद्विधिशेषास्ततः कुषीतकादिभिः प्रोक्ताः, तच्छेषविषय एवैतस्यैतरेयस्य विषया इति च वक्तुं युज्यते। तस्मात् कौषीतकीब्राह्मणेऽग्निष्टोमादियागानां येऽङ्गप्रत्यङ्गविषयः समासतोऽभिहिताः, तेषा मेवात्र विशेषतो विधान मिति त एव यागा अस्यैतरेयस्य विषय इति सिद्धम्॥

---

(८)

अथ क्रमप्राप्त मिदानी मिद मपि विचार्यं मस्ति, किमु प्रयोजन मेतस्येति। सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन स्वीकारात्, तदवाप्तिरेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम वेदे तस्य स्वीकृतिः श्रूयेत? न हि संहितासु क्वापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते; अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम्, परं न तत् पौराणिकमोक्षपर मिति च नासत्यम्। अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योल्लेखः। तद्यथा भागवते—

"सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्व मप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः"–इति ।

अस्मिन् श्लोके सार्ष्टीति बौद्धशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाणम् । तत्तु नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मस्माकं प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यग्राह्यम् । एकत्व मपि तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव मयैव सर्वेषा मस्माक मिति किं तयोः प्रार्थनया । सारूप्य-वादस्तू मत्तप्रलापः; ब्रह्मणो रूपाभावात्, असच्छ्रेयत्वप्रसङ्गाच्चेति दिक् । तदेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा एवाभिधेया इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति ब्रूमः; अस्माकं स्वर्गफलसाधनायैवैतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । अत एव प्रधानत उक्त मनेकत्र "स्वर्गकामो यजेत"–इति ।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः । तथाहि— "परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकः"–इति (६. ४. ४.), "आदित्याश्चैवेहाङ्गिरसश्च तेऽप्येऽग्निनाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोक मायन्"–इति (१. ३. ५.), "तं स्वर्यन्तोऽब्रुवन् एतद् ते ब्राह्मण ! सहस्र मिति"–इति (५. २. ८.) च । स हि लोकान्तरोऽस्माल्लोकाद्दूरवर्तनः । तथाचाम्नातम्— "अमेदेवयोन्या, आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोक मेष्यति"–इति (२. १. ३, पुनः २. २. ४.) । तत्र पापी गन्तुं न शक्यते । तथाह— "सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोक मेति"–इति (७. २. ११.) । अत एवेद मप्याम्नातम्— "स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्"–इति (४. ३. ६.) । नित्याग्निहोत्रयाज्यादीनां तत्र गमनं भवतीत्यपोह

श्रूयते— "यद्वा अस्य किञ्च नश्यति, यन्म्रियते, यदपाजन्ति, सर्वं हैवैनं तदमुष्मिंल्लोके यथा बर्हिषि दत्त मागच्छेदेव मागच्छति, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"—इति (५. ५. ३.)।

परलोकस्वीकाराभावे निन्दाश्रवणञ्च गम्यते। तद्यथा—"किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः"—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.) मन्त्रस्य व्याख्याने 'प्रमगन्द'-पदस्य "प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न पर इति प्रेप्सुः"—इत्याह यास्कः (६. ६. ४.)।

अथात्र विशेषतो विवेच्य मिदम्—भूर्भुवस्स्वरिति य इमे त्रयो लोकाः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एवैभ्यः परोऽतिरिक्तः कश्चिदस्ति स्वर्गो लोकः, आहोस्वित् एषा मन्यतम एकः, उत सर्व एवेमे स्वर्गा इति।

तत्रादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते। श्रूयते हि शतपथे— "भूरिति वै प्रजापति रिमा मजनयत, भुवरित्यन्तरिक्षम्, स्वरिति दिवम्; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते"—इति (२. १. ४. ११.)। एवमादिश्रुतिभ्यो ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूलोकः, असौ द्युलोक एव स्वर्लोकः, एतयोर्लोकयोरन्तरा यान्तं यदाकाशम्, तदन्तरिक्ष मिति। तत्रास्मिन् पृथिवीलोके पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यम्, अमुष्मिन् द्युलोके सूर्यस्य; अन्तर्लोके त्वस्य वायोरिति। अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात् "तिस्र एव देवताः"—इत्यादि (१४८पृ०)। द्यावापृथिवीत्युक्ते द्युलोक मारभ्यैतल्लोकान्तं सर्व मेवेदं सौरं जगत् उच्यते। अत एवाम्नात मैतरेये— "अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः (सूर्यः) परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः"—इत्यादि (१. १. १.)। आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरपि अनन्ताकाश मस्ति, तत्रैतत्सौरजगत्सदृश-

मण्डलरूपाकाशे सौरजगदन्तरागामी प्रवहो नामैष वायुर्न प्रवहति। एवं मध्ये द्यावापृथिव्योर्बहिरपि च द्युलोकस्य विद्यमानता; तदेतत्सौरजगन्मण्डलमण्डनस्यास्य सूर्यस्याधिकारो न ह्येव विद्यते; प्रवहवायुहीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजालस्यैतस्य तत्र गमनानुपपत्तेः। सन्ति हि तत्रैवं बहूनि सौरजगन्मण्डलानि, सूर्यान्यविधान्यपि बहूनि। तान्येव ध्रुवारुन्धतीसप्तर्षिमण्डलादीनि ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते। ज्योतीरूपाणा मप्येषामादित्यतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाह्नि सूर्यरश्म्यभिभूतत्वात् न दर्शनमस्ति। तदुक्तं निरुक्ते— "आदत्ते भासं ज्योतिषाम्"–इति (२. ४. १.)। एवञ्चान्तरिक्षशब्दस्याकाशपर्यायत्वेऽपि "भुवरित्यन्तरिक्षम् . (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)"–इत्येवमादौ, "वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)"–इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्ध्येवान्तरिक्षं बोध्यम्। "स्वरिति दिवः (शत० ब्रा० २. १. ४.११.)"–इत्येवमादौ, "सूर्यो द्युस्थानः (निरु० ७. २. १.)"–इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्ध्येव द्यौर्बोध्येति। तदेतेन लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णीतं स्वरिति।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम्; सूर्यपर्यायश्च स एव स्वःशब्दः। अत एव निघण्टौ स्वरिति पदं सूर्यद्युलोकयोः साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि तथैव व्याख्यातम्— "स्वरादित्यो भवति; सु अरणः, सु ईरणः, स्वृतो भासं ज्योतिषां, स्वृतो भासेति वा"–इति (२. ४. २.)। अत्रापरञ्च श्रूयते— "स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं, स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति"–इति (४. १. ४.)। तद् ब्रध्नस्य विष्टप मपि सूर्यलोक एव। तथा ऋङ्मन्त्र एषः ८, ६९. ७—

"उद्यन् ब्रध्नस्य विष्टपं गृह मिन्द्रश्च गन्वहि ।
मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे"—इति ।

द्युलोक एव देवलोकः ; देवानां रश्मीनां प्रधानतस्तत्र निकेतनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु 'देवाः'—इति पदं पठितम्—(५. ६. २६.), व्याख्यात मपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभिर्यास्केन । तदेवं द्युलोको देवलोको स्वर्लोक इमान्यभिन्नार्थानि पदानि । तदिद मप्याम्नात मुभयविधेऽपि यजुःसमाम्नाये—

"पृथिव्या अह मुदन्तरिक्ष मारुह मन्तरिक्षाद् दिव मारुहम् ।
दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगा महम् ॥
स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतो धारए सुविद्वाएसो वितेनिरे"—इति
वा० सं० १७, ६७, ६८ ; तै० सं० ४. ६. ५. २, ४ ।

विनियुक्तावेतौ मन्त्रौ शतपथब्राह्मणेन (८. २. ३. २६, २७.), व्याख्यातौ च तैत्तिरीयसांहितिकब्राह्मणेऽपि (५. ४. ७.) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव माम्नातं शतपथे—"तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोकस्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् , तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च"—इति १४. ७. १, ८ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि— "स परमं लोक मजयदुपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति"—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ४.) । अश्विनोः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्द्युस्थेषु परिगणनात् (निघ० ५. ६. १.), "अथातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः"—इत्यादिनैरुक्ताच्च (१२. १. १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा ह्याथर्वणिकाः समामनन्ति—

"सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके"-इति ८. १. १।*

ब्रह्मलोकोऽप्यमावेव। अत एवोक्तं निष्कामपरिशिष्टे जीवाना मूर्ध्वगतिव्याख्याने— "देवलोकात् आदित्यम्, आदित्यात् वैद्युतम्, वैद्युतान्मानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोक मभिसम्भवति"-इति (निरु० १४. ८.)। शतपथेऽपि श्रूयत एतत् प्राय एव मेव (१४. ८. १. १८.)। अत्र वैद्युतशब्दो ज्योतिः-परः। तथा च देवलोकं द्युस्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदित्यम् आप्नुवन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्योतिरुपलभ्य मनोमात्र-सहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोक मनुभवन्तीति तदर्थः। अत एव सुव्यक्त माम्नात मिहापि— "ओ मिति स्वर्गो लोक ओ मित्यसौ योऽसौ तपति (५. ५. ७.)"-इति।

तदित्थ मिदं निष्पन्नम्— स्वर्गो लोकः खलु नेभ्यो लोक-त्रयेभ्योऽतिरिक्तः, अपि त्वस्माद् भूर्लोकात् पर इत्येव। अत एव श्रूयते— "त्रयो वाव लोकाः,— मनुष्यलोकः, पितृलोको देवलोक इति"-इत्यादि शत० ब्रा० १४. ४. ३. ११। अत्र त्रयो वाव लोका इति श्रूयते छोवावधारणम्। एव मन्यत्राप— "पृथिवीलोक मेव पुरोऽनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं याज्यया, द्यौर्लोकं शस्यया"-इति श० ब्रा० ६. १. ६। अन्यत्र च— "दक्षिणत उपसृजति, पितृलोका मेव तेन जयति; प्राचीमावर्त्तयति, देवलोक मेव तेन जयति; उदीचीं माहत्य दोग्धि, मनुष्यलोक मेव तेन जयति"-इति तै० ब्रा० २. १. ८. १।

यथास्तु श्रुतिरूपात्तः श्रूयते पितृलोकः, स त्वन्तरिक्षलोकस्योपलक्षकः; अन्तरिक्षस्य एव हि पितृलोकः; पितृलोकमात्र-स्यात्मसत्त्वस्थानं न सर्व मेवान्तरिक्ष मिति। तदप्याम्नातम्—

किम्प्रमाणानि ? वेदाविरुद्धानि तान्यपि स्वतोपकाराणि चेत् स्युः प्रमाणानीत्येवाव ब्रूमः। अत एवोक्तं मनुना (२. १२.)— "स्वस्य च प्रिय मात्मनः"—इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च "तेन ह्यन्तरिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्टतः"—इत्येवोक्तम्। एव मपि यत् श्रूयते ऽन्यत्र "पितृलोकाचन्द्रम्"—इति (श० ब्रा० १४. ९. १. १०.), पितृलोकचन्द्रलोकयोरेकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति, अत्र ब्रूमः— 'पितृलोकात्' पितृलोक मन्तरिक्षं चन्द्रमण्डलं वा अभिगम्य 'चन्द्रम्' आप्नुवन्तीति तदर्थः; अन्यथा २०६पृ०-प्रदर्शिता-थर्वणिकप्रश्नश्रुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति। तस्मादेतस्याश्चो-पपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोर्द्धदेशस्थपितृलोकस्यान्तरिक्षस्थत्वेनान्तरिक्ष-वाचितापीति।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरोऽपि हेतुः। स एषः— "पिता दुहितुर्गर्भ माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३३.)"—इति-मन्त्रांशव्याख्यानकाले यास्काचार्य आह— "पिता दुहितुर्गर्भं दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः"—इति (निरु० ४. ३. ५.)। पर्जन्य-शब्दनिरुक्तिरियं कृता— "पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता जन्यः; परो जेता वा; जनयिता वा, प्रार्जयिता वा रसाना मिति" —इति (१०. १. १०.), इष्या इति तच्छेषः। तद्रसार्जनन्तु भवति रश्मिभिरेव। तथाचाम्नातं दृष्टिविज्ञानसूक्ते ऋ० सं० १. १६४. ४७—

"कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव मुत्पतन्ति।
त आ ववृत्रन्त्सदनादृतस्या दिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते"—इति।

"कृष्णं' ('नियानं') निरयणं, रात्रिः। आदित्यस्य 'हरयः सुपर्णाः' आदित्यरश्मयः। 'ते' यदा ('आ ववृत्रन्') अमर्तोऽर्वाञ्चः पर्यावर्त्तन्ते ('सदनात्') सह ।नात ('ऋतस्य')

उदकस्य 'पादित्' पनन्तर मेव 'घृतेन' उदकेन 'पृथिवी व्युद्यते'। "घृत मित्युदकनाम ; जिघर्त्तेः सिञ्चतिकर्मणः"-इति (७.७.१..) चास्य यास्ककृतं व्याख्यानम्। ब्राह्मणेऽप्येव मेव। तथाया— "पग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति, मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्त्ततेऽथ वर्षति"-इति (निरु० ७. ७. १.)। मन्त्रे 'दिवम्' द्युलोकं प्रति 'उत्पतन्ति' उड्डीना भवन्ति, तावद्दूरगमनात् पूर्व मेव 'ऋतस्य सदनात्' मेघनिर्माणार्थोद्दतजलमयप्रदेशात् पन्तरिक्षात्, तं लोकं प्राप्येवेति यावत्। ब्राह्मणे त्विह द्युशब्द ऊर्द्ध्वोपलक्षकः। तथाच 'दिवि भूत्वा वर्षति' ऊर्द्ध्वं पाकाशे भूत्वा वर्षतीति तदर्थः ; पथवा इहापि पूर्ववदाख्येयम् 'दिवि भूत्वा' द्युलोकासन्नस्थाकाशे सन्निति यावत्। तदेवं पितृवाचकपर्जन्यस्यान्तरिक्षस्थत्वात् सर्वस्यैवान्तरिक्षस्य पितृलोकत्वम्।

सोऽयं मन्तरिक्षलोको द्युलोकादधस्त्योऽप्येतस्मान्मनुष्यलोकादूर्द्ध्वस्थस्ततो मध्यलोक एव। एतच्चाम्नायते— "पन्तरिक्षलोक उ पस्माल्लोकादनन्तर्हितः"-इति (श० ब्रा० ७. १. २. २३.)। यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितोऽयं पितृलोकः, सोऽन्तरिक्षलोक एवेन्द्रलोकः ; तत्रैव मेघदारकवायोरिन्द्रस्य संस्थितिः। तच्छ्रुतम्— "इन्द्रलोको वैषः"-इति (श० ब्रा० ८. ५. ३. ८.)। वायुलोकोऽपि स एव ; वायोरन्तरिक्षचारित्वं तु लोकेषु प्रसिद्धम्, "वायुरन्तरिक्षस्थः"-इत्यादिनैरुक्तादिस्य याथगम्यते, तथा श्रूयते च साङ्ख्यायनब्राह्मणे (२०. १.)। एतदेवान्तरिक्षं सन्ध्य मिति स्वप्नस्थान मिति च श्रुतम्— "तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने

तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च"–इति श० ब्रा० १४. ७. १. ८। एवञ्च जीवलोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणा मिहान्तरिक्षलोके किञ्चित्कालं स्वप्नावस्थानं सूचितम्; यैस्तु पितृलोक आसन्न्यः, तेषा मिह स्वप्नावस्थानं न भवतीति च।

भूलोकस्यास्य तु मन्त्रवर्णात् त्रित्व मप्यवगम्यते। तद्यथा ऋ०सं ७.१०४. ११—

"परः सो अस्तु तन्वा३तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः।
प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम्"

–इति। 'यः' 'नः' अस्मभ्यं 'दिवा' दिनं 'दिप्सति' करोति, 'यः' 'नक्तं च' दिप्सति; 'सः' सूर्यो देवः, 'तन्वा' स्वशरीरेण, 'परः' द्युस्थः 'अस्तु' अस्ति, 'च' अपि 'तना' स्वप्रभाविस्तृत्या 'अधः' स्थिताः 'तिस्रः पृथिवीः', ता एव 'विश्वाः' सर्वा भूलोकाः आक्रम्य 'अस्तु' अस्ति। 'अस्य' देवस्य 'यशः' कीर्त्तिं 'देवाः' तद्रश्मय एव 'प्रति शुष्यतु' प्रतिक्षणं शोषयन्ति, तद्रश्मिभिरेवेदं सर्वं सम्भृत इति तद्यशस्त एव हरन्तीति भावः।

सूर्याधःस्थितास्तायेमा पृथिव्यो नूनं क्रमादधोधःस्थिताः बुध-शुक्रराहवः। इयं पृथिव्येव राहुरुच्यते। तथाम्नात मृक्संहिता-याम् ५. ४०. ८—

"यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः।
अत्रय स्त मन्वविन्दन् ह्य१न्ये अशक्नुवन्"–इति।

तैत्तिरीया अपि समामनन्ति— "सुवर्भानुरासुरस्तमसा-विध्यत्"–इति (२. १. २. ४.)। "सुवर्भानुरिति आसुरस्य कस्य चिन्नामधेयम् [अथाद्य मिदम्]। स्वर्गलोकगतां प्रभां नुद-तीति सुवर्भानुः। स च पृथिव्या रूपं धृत्वा [धृत्वैवेत्यान्-

मूलम्] कृष्णवर्णः। पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते ; छन्दोगाश्च "यत् कृष्णं तदन्नस्य"–इत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः कृष्णरूपत्व मामनन्ति (६. ४. २.)। अतस्तामःपुञ्जरूपः स आसुरः [असुः प्राणः ; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी ; असुरस्याय मिति आसुरः, प्राण्याश्रयो भूलोकः] स्वकीयेन तमसा [तमोरूप-च्छायया] सूर्यं माच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान्"–इति तत्र सायणीयं भाष्यम्। अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते (२अ० ६श्लो०)—

"दक्षिणोत्तरतो ऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा।
विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनां मपक्रमात्"–इति।

"पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्ग्रहविशेषः"–इत्यादि यद्रा-ख्यात मिह रङ्गनाथेन, तत्, नूनं वेदविदुषां हास्यकर मेव। दृश्यतेऽपि मनुष्यमुण्डसदृशैव राहुप्रतिमा निर्मीयते पौराणिकै-राधुनिकज्यौतिषिकैश्च। तदित्थं सूर्यस्याधस्थो बुध एव प्रथमो भूलोकः, तदधस्थः शुक्रः खलु द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इय पृथिव्येव तृतीया भूरूपा; इमा एव तिस्रः पृथिव्य स्त्रयो भूलोकाः। अतएव यूरोपीयज्यौतिषिकैरपीमे (Terrestrial planets) पार्थिवग्रहा उच्यन्ते।

एतेषां लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदितानामेकरूपाणा मेकं नामास्त्यपि सिति। तदस्यान्तरिक्षस्याप्यस्ति त्रित्वश्रवणम्, अस्ति ह्यत एव दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च। तद्यथा द्यौरेकस्यैव सप्ते लोक-त्रयाणां प्रत्येकस्य त्रित्व माम्नायते (ऋ० सं० ४. ५३. ५.)—
"त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना।
तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना"
–इति। तदत्र युतं सर्वत्रित्वं पृथिवीत्रित्वमिषयन मेवेति प्रतीयते

स्फुटम्; अर्थोऽप्यस्य मन्त्रस्य निगदसिद्ध एवेति। षट्त्वमपि श्रूयतेऽस्याः पृथिव्याः। तद्यथा ऋ० सं० १०.७.३५—

"स्कम्भो दाधार द्यावापृथिवी उभे
इमे स्कम्भो दाधारोर्वन्तरिक्षम्।
स्कम्भो दाधार प्रदिशः षडुर्वीः
स्कम्भ इदं विश्वं भुवन माविवेश"—इति।

आसु षट्स्वुर्वीषु सूर्यस्याधःस्थितास्तिस्रस्तिस्रस्तूपरिस्थाः। अत एव पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् "तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः" —इति (२१०पृ० ७पं०)। श्रूयते चान्यत्र (१०. १४. १६.)—

"त्रिकद्रुकेभिः पतति षडुर्वीरेक मिदं बृहत्।
त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिताः"—इति।

त्रिष्टुबिति गायत्रीति चेह लुप्तोपमानं पदद्वयम्। 'त्रिष्टुप्' यथा त्रिभिस्त्रिष्टुब्लक्षणैः पदैर्युक्तेति व्यपदिष्टापि वस्तुतस्तिस्रः, यथा च त्रिपदा 'गायत्री', उभे च मिलितास्तत्वतः षट् 'छन्दांसि' ता इव इमा अपि 'षट्' 'उर्व्यः' पृथिव्यः 'त्रिकद्रुकेभिः' त्रिस्र इति यावत् (सूर्यस्योपर्यधश्च) 'पतति' विभिन्ना, खस्वकक्षासु भ्रमति। किम्भ्रमतीत्याह— 'बृहत्' महाकारम् 'इदं' षडुर्वीस्थैः समानं दृश्यमानम् 'एकम्' एव सूर्यम्। अत आह मन्त्रदृक् 'सर्वाः ताः' षडुर्व्यः 'यमे' सर्वनियमनकर्त्तरि अतएव यमनामकेऽस्मिन् वायौ तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे 'आहिताः' स्थापिताः, सन्तीति शेषः। अतएवैव मिहैतरेये वर्णितम्— "तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्युत्तभ्नुवन्। ०—०। तस्य पराचोऽतिपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात् प्रत्यस्तभ्नुवन्। ०—०। नेषु वा एष एतदध्या-

ह्नित स्तपति। स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्मात् भूताद् भविष्यतः। सर्व मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"–इति.(४. ३. ४.)। "उत्तरः = उद्धततरो भवति"–इति च नैरुक्तम् (२. ३. २.)। "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"–इति लेकस्मिन्नेव सूक्ते त्रयोविंशतिवारं श्रुतम् (ऋ० सं० १०. ८६. १—२३.)। इन्द्रशब्दः सूर्यपरोऽप्यस्तीति पूर्व मुपपादित मपि दार्ढ्याय पुनरुच्यते— "एष वा इन्द्रो य एष तपति"–इति श० ब्रा० २. ३. १५। "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"–इत्येतन्मन्त्रभागव्याख्यानायैव यास्कोऽप्याह— "सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्त मेतद् ब्रूम आदित्यम्"–इति (१२. ३. ८.)। एवञ्च यथा सूर्यस्याधोऽधः क्रमात् बुध-शुक्र-राहुकक्षाणां स्थितिः प्रतिपादिता, तथैव तस्योपर्युपरि च क्रमादस्ति मङ्गल-बृहस्पति-शनैश्चरकक्षाणां संस्थितिः। षड् एवैते भूलोकाः, ततोऽत्र षट्स्वेव प्राणिनः सन्तीति च गम्यते। एभ्यः षड्भ्य एव भूलोकेभ्यः ऊर्ध्व मादित्यस्तपति। एकस्यास्यैव सूर्यस्य रश्मिभिः षडेवेमे भावाः, भ्रमणशीलाः, प्रकाश्यमानाः, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविद्युद्वृष्ट्यादियन्त्रयेत्यपि। चन्द्रः पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीग्रहणेनैव तद्ग्रहणं सिद्धम्; स्वस्वोपग्रहसहिताना मेव शनैश्चरादिराहन्तानां ग्रहाणा मिह पृथिवीत्वेन परिगणन मिष्ट मित्यैवास्याः पृथिव्या उपग्रहस्यैतस्य चन्द्रमसो न कृतं पृथग् ग्रहण मिति सुपष्टैतस्य मेव।

एषां तु सर्वेषां शनिगुरुकुजसूर्यबुधशुक्रराहूणां सप्तानां स्वर्गत्वेन श्रुतिरपि ग्रूयते ब्राह्मणेषु। तद्यथा— "रोहति सप्त स्वर्गांल्लोकान् य एवं वेद"–इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), "सप्त वै देवलोकाः"–इति च (ऐ० ब्रा० ४. २. १.)। सर्व मेतदेवमुपपद्यते 'दैवानां' रश्मिनां सर्वत्रैव विद्यमानत्वादिति।

यद्यप्येषु सप्तसु सूर्य्यस्त्वेकः स्थिर इति श्रुतिभि एव प्रतिपादितं पुरस्तात् (१०८पृ०), तथाप्यस्य सर्वग्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजगन्मण्डलाधिपस्यापि ध्रुवाद्याकर्षणबलेन भ्रमणं सम्भाव्यते ; सामवेदे "द्यौर्नौरिस्तस्या मसावादित्य ईयते"—इत्यादिश्रवणात् (आर० गा० ६, २, २१)। वस्तुतः सौरजगन्मण्डलस्थितानां मङ्गलादीनां दृष्ट्या सूर्य्यस्य गतिराहित्येऽपि सौरजगन्मण्डलस्य न तथात्व मिति सिद्धान्तः। अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य कक्षा (भ्रमणमार्गः), ततो न्यूना शनैश्चरस्य, ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य, ततो न्यूना राहोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य, बुधस्य तु ततोऽपि न्यूनेति। अत इदं श्रूयते—"परो वरीयांसो वा इमे लोका अर्वाग्वहीयांसः"—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकक्षा तु न सूर्य्यप्रक्रमणपरा, अपि त्वितरपृथिवीप्रक्रमणपरेति मात्र तस्याः ग्रहण मिष्टम्। किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पितृलोकत्वेन स्वीकारात्, पितृणाञ्च स्वर्भोगाय तत्र गमनश्रवणाच्च तस्यापि स्वर्गत्वं मन्यते ब्राह्मणकारैः। तथाहि—"तद् ये ह वै तदिष्टापूर्त्ते कृत मित्युपासते। ते चान्द्रमस मेव लोक मभि जयन्ते"—इति प्र० उ० १, ९। शतपथे ऽप्येवम् (१४. ९. १. १९.), छान्दोग्यब्राह्मणेऽप्येव मेव (५. १०.)। वेदान्तसूत्रेष्वपीदं बहु विचारितम् (३. १. २२—२७.)। तदीयन्यायमालाया मपीह कतिचिदधिकरणान्यारचितानि (३अ० १पा०)। तत्रैक मिदम्—

"चन्द्रं याति न वा पापी ? 'ते सर्वे'—इतिवाक्यतः।
पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥
भोगार्थं मेव गमन माहुतिर्व्यभिचारिणी।
मर्य्यश्रुतिः सुकृतिनां ; याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥"

—इति वै० न्या० २. १. ३ अधि०। यदि चन्द्रगतानां सुकृतिनां सुखभोगपरिच्छित्तियोग्यचित्तत्वाच्चन्द्रलोके विद्युद्दृष्टिजलावौषधिलतलताशुल्मादीनां नास्त्येव किञ्चित् प्रयोजन मिति तेषा मभाव एव। तस्माच्छ्रूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४, ४१)—

"भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः"—इति। तथाच यथास्मच्छरीररक्षणाय अन्नपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं वृष्ट्यादीनां प्रयोजन मस्ति, न तथा तत्रत्यानाम्; किञ्च तत्राप्यस्ति रश्मिरूपाग्नीनां प्रयोजन मिति, तेषां अभावः खलु तत्रापि विरुद्ध एव। "अत्राह गोरमन्वत"—इति (ऋ० सं० १. ८४. १.) श्रुतौ अन्यत्रान्यत्र चानेकत्र तत् स्पष्टम्।

ननु तत्र 'दिवं जिन्वन्त्यग्नयः'—इत्युक्तम्, न हि चन्द्रमा द्यौर्द्युस्थो वेति तत् कथ मिह सा श्रुतिरुपपद्येत नामेति। अत्र ब्रूमः—एतादृशस्थलेषु श्रुतौ द्युशब्दो नून मन्तरिक्षलोकस्योपलक्षकः, अत एवाग्निधूमस्यापि द्युलोकाश्रयणं श्रुतम्— "घृतेन त्वावर्द्धयन्नग्न आहुत धूमस्ते केतुरभवत् दिवि श्रितः"—इति (ऋ० सं० ५. ११. ३.)। न ह्यग्निधूमो दिवं यातीति। "दिवि सोमो अधिश्रितः"—इत्यत्राप्येव मेवावगन्तव्य मस्ति (ऋ० सं० १०. ८५, १.)। ततश्च "चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि (वा० सं० ३३. ९०.)"—इत्येवमादिश्रुतिभ्यः 'सुपर्णस्य' सूर्यस्य द्युस्थत्वम्, तदधः 'अप्सु' अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थान मित्येव ध्रुवम्।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽपि स्वर्गत्व मुररीकार्य मेव। अत एव "सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः"—इति (२, ७, ३.) ऐतरेयश्रुतं सङ्गच्छते। आश्वीनं नामेह मार्गस्य परिमाणम्; एकस्मिन्नह्नि यावन्त मध्वान मतिक्रामत्यश्वः, तावानेवाध्वा

प्राचीन इत्युच्यते। तथा च सूत्रयदाचार्यः पाणिनिः— "प्रष्ठ-स्यैकाहगमः"–इति (५. १. ९८.)। यथा ह्याह्निकं सार्द्धद्वियो-जनगमनं सुकरं मनुष्याणाम्, तथैव षड्योजनगमन मश्वाना मिति लोकप्रसिद्ध मेव; एवञ्चेतो भूलोकात् षट्सहस्रयोजनदूरे स्वर्ग-स्थितिरभिप्रेतास्य श्रुतिरिति स्पष्टम्। स्वीकुर्वन्ति चास्मत्प्रतीति-पिका प्यप्येव मितो दूरत्वं चन्द्रमःकक्षाया इति सर्वं मवदातम् ॥

यथैव यच्छ्रूयते— "नव स्वर्गा लोकाः"–इति (४. १.२.), तदेतत् शारीरनवप्राणाभिप्रायेणैव। एवं यदपि श्रुतम् "त्रय इम ऊर्ध्वा एकविंशा लोकाः, एकविंशत्यैवेमांल्लोकान् रोहति, स्वर्ग एव लोके चतुष्पदितमेन प्रतितिष्ठति"–इति (ऐ० ब्रा० १. १. ५.), तदेतच्च स्यात् विभिन्नाभिप्रायमूलकम्। एवमादिश्रुति-वचनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थचिन्तनपरैर्विद्वद्भिः स्वविज्ञानसाव्या-ख्यादिभिः स्वय मेवोहनीयम्। "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"–इति (७.७. २.) नैकत्वं वा स्यात् तेषां शरणम् ॥

वस्तुतः सूर्यलोक एवैको मुख्यः स्वर्गो लोकः सर्वमन्त्रसंहिता-सम्मतः। तस्मादाम्नात एव मन्त्रः सर्वशाखासु—

"उद् वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्"–इति मा० सं० १. ५०. १०।

"उद् वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्"–इत्यादि
मा० सं० २०. २१; २७. १०; ३५. १४; ३८. २४।

"उद् वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्"–इति तै०सं०५. १. ७।

"उद्वयाम्। तमसस्पारी२। ज्योतिःपश्यन्तउत्तरा२म्।
स्वः पश्यन्तउत्तरा२म्। देवन्देवत्रा२ सू२३४र्यम्।

"अगन्म ज्योतिरुत्तमा३म्"—इति सा० सं० भारुण्डसाम।
"उद् वयं तमसस्परि रोहन्तो नाक मुत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्"—इति अथ० सं० ७.५३.७।

एवमादिश्रुतिषु उत्तरशब्दस्य स्वर्गवाचकस्वरादिशब्दविशेषणत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यपदिष्टः। तत्र श्रूयते "उत्तरो वा असावस्यै"—इति श० ब्रा० ८. ६. १. १४.। 'असौ' स्वर्गः, 'अस्यै' अस्याः पृथिव्याः 'उत्तरो वै' इति तदर्थः। अस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू०१ वा०)। आह च "स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् (ऋ० सं० १०. ९८. ५.)" —इति-मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्कः— "उत्तरः= उद्धततरो भवति, अधरः= अधो रः, अधः= न धावतीति, ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा"—इति (२. ३. १.)। तस्मात् पृथिव्यास्च ऊर्ध्वोऽशः स्वर्गः, तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः। पृथिव्याः सर्वोर्ध्वप्रदेशः सुमेरुः, सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु रिति च सर्वज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः। तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनिलयत्वम्, तथा कुमेरोः पापात्मालयत्वं च वर्णित मनेकशः।

उत्तरदिङ्नामबीज मयीद मेव। पृथिव्येषा सदैव सूर्याभिमुखीत्यस्याः पुरतः सूर्यः सदैव राजते, तत एवैषा दिक् पुर इत्युच्यते, प्राचीति च। सतत सूर्याभिमुखं वक्षमन्या अस्याः पश्चाद्भाग एव पश्चिमा, प्रतीचीति च। अस्याः खलु यस्यां दिशि शिरोव्यपदेशभाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा, उदीचीति च। यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः, सैवाधोऽधरा, अवाची, दक्षिणेति च। तत्राधोभुवनरूपे कुमेरुप्रदेशे समुद्रोदकप्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद्धेतुवैव वाडवा-

नला: प्रज्वलन्तीति तदवान्तरा दिक् आग्नेयीत्युच्यते। त एव बाडवाग्नयः पापिनां दमनाय दहनकुण्डान्याख्यायन्ते ; अतः स एवाग्नेयः पापलोकः । तत्र चाग्नेः प्राधान्य मिति स एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽयं लोक एव प्रथमो यमलोकः , एष पृथिवी-देवो ऽग्निरेवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— "अग्निर्वाव यमः, इयं यमी"–इति तै० सं० ३. ३. ८. ३ ; श० ब्रा० ७. २. १. १० । इय मिह पृथिवी ।

एतावेव यमीयमाववलम्ब्य यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्त माम्नात मार्चाभ्याम्नाये (१०. १०.), तस्य सप्तम्येषा—

"यमस्य मा यम्यं१ काम आग-
न्त्समाने योनौ सह शेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां
वि चिद् वृहेव रथ्येव चक्रा"–इति ।

अन्तरिक्षलोकस्तु द्वितीयो यमलोकः , अन्तरिक्षदेवो वायुरेवात्र यमो नाम । तथा ह्येव आम्नातो यमशब्दो निघण्टौ मध्यस्थानदेवतासु (५. ४. १२.)। व्याख्यातश्चैतद् यमपदम् "यमो यच्छतीति सतः"–इति यास्केन (१०. २. ७.)। तदीरता मिति पितृसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्त मुक्तश्चैतत्तेन— "माध्यमिको यम इत्याहुः"–इति (११. २. ६.)। स एष यमो जनानां सङ्गमनो वायुरेव। तथाहि ऋ० सं० १० १४. १—

"परेयिवांसं प्रवतो महीरनु
बहुभ्यः पन्था मनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्य"–इति ।

"यो ममार प्रथमो मर्त्यानां
यः प्रेयाय प्रथमो लोक मेतम्।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां
यमं राजानं हविषा सपर्यत"
–इति च अथ० सं० १८. ३. १३।

विवस्वान् सविता आदित्यः; तत्प्रसूत एव वायुर्वातीति वायो-र्वैवस्वतत्वम्। तथाहैव— "सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते" –इति (१. २. १.)। यथेहत्याना मस्माकं राजा अग्निर्नाम यमः, तथैवान्तरिक्षाणा मिति माध्यमिक एव यमो पितृराडित्युच्यते।

अथैतत्सूक्तादनन्तरं पितृसूक्त माम्नातम्, तस्यैवादिमेयम्—

"उदीरता मवर उत्परासः
उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञा-
स्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु"–इति।

सूर्योऽपि यम उच्यते। अत एव द्युस्थानदेवतास्वपि पठितं यम इति पदम् (५. ६. १७.)। सूर्यपरो निगमश्च यमशब्दस्य प्रदर्शितोऽयं यास्केन ऋ० सं० १०. १३५. १—

"यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति"–इति।

"सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः"–इति च निरु० १२. २. १०।

अत एवाथर्वसंहितायां यज्ञादायिनां यमराज्ये यत् सर्वकामावाप्तिफल माम्नातम्, न तत् सूर्यलोकरूपप्रधानस्वर्गादितोऽन्यतमे स्वर्गे सम्भाव्यते। तथा ह्यथर्वः ११. ४. ३५—

"सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे"–इति॥

अथ तदपराद्धेर्यं वशाग्रायेनारोधकारिणां नरकगमनञ्चाम्नातम्—

"अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्"–इति ।

यमलोकात् पापलोकेषु पतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२, ५, ६४—

"यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः"–इति ।

सुतरामोयमन्त्रमेकः प्रदर्शितोऽत्र यास्केन (१, ३, ६.)—

"हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते
सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-
र्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम"–इति ।

'एके' याज्ञिनः 'हविर्भिः' यज्ञे हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-कर्मानुष्ठानमात्रैः 'इतः' अस्माल्लोकात् 'स्वः' स्वर्गं सूर्यलोकं (ब्रह्मलोकं) 'सचन्ते' गच्छन्ति ; 'एके' यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ 'सवनेषु' प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयनामकेषु 'सोमान् सुन्वन्तः', 'इतः स्वः (चन्द्रलोकं) सचन्ते' इत्येव ; 'उत' अपि 'दक्षिणाभिः' दाक्षिण्यैः 'शचीः' कर्माणि 'मदन्तः' कुर्वन्तः , 'इतः' 'स्वः' इम मेव भूलोकं 'सचन्ते' पुनरावर्त्तन्ते । 'नेत्' नैवं चेत् , 'जिह्मायन्त्यः' जिह्मायन्तः , पापानुष्ठानं कुर्वन्तो 'नरकम् पताम' इति जानीयुरिति । तदेव मन्माकं चतुर्थी गतिरत्र निरूपितेति सुश्यताम् ।

"नरकं, न्यरकं नीचैर्गमनम्, नास्मिन् रमणं स्थान मल्प मप्यस्तीति वा"–इति "पापः पाता पेयानाम् , पापत्यमानो वा, अवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात्"–इति च नि० १. ३. ६५. १.२. । "नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां ज्योतिषांप्रणयः ०—०कं मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धम् , प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत ।" "न वा अमुं जग्मुषे किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १, १८.) न

वा अमुं गतवती ('किञ्चन अकम्') किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति"–इति (२. ४. २.)। "न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति"–इति च शत० ब्रा० ८. ४. १. २४। तदेवं यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गगमनम्, तथैव पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनम् ॥

अथ यथा पूर्वं (६७ पृ०) सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम्, इह च कुमेरोर्निरयत्वम् (२१७पृ०), तथैवायतनार्यावर्त्तस्यास्य पश्चिमोत्तर-भूभागस्य काश्मीरादेः रमणत्वं, ततोऽप्युत्तरस्य हिमवत्पृष्ठस्थ-मानससरोवरप्रदेशादेरलकात्वादिकं ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुरुप्रदेशस्य च स्वर्गत्वमाहुः पौराणिकाः ; अथार्यावर्त्तपादतलरूपस्याग्नेय्यां दिशि स्थितस्यातएव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नरकत्वम्, तत्प्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वञ्चेति ।

तदत्र मानससरोवरादिप्रशंसाकथा त्विह पूर्वमेव वर्णिता (४१, ६७—६८पृ०), रमणनामत एव च तत्प्रदेशस्य रमणीय-त्वेन स्वर्गतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति (महा० भी० प० १०८, ६६.), सुमेरुसन्निहितस्योत्तरकुरुनाममहाभूभागस्य (शान्तिपिञ्चगं-प्रभृति सुवीर्यान्तस्य) च पुण्यलोकत्वेन महाप्रशंसा कृता यथा—

"अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ।
उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाप्यमरावतीम्"–इति,
"नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।
स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु"

–इति च महा० अनु० ५० ५४. १६, ५७. ३२। एवम्—
"मुरुश्च नरकश्चैव शास्ति यो यवनाधिपः भगदत्तो नरकराट्"–इति (महा० स० प० १४. १५.) प्राग्ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च ।

अथ तदपराद्धैर्वं वशाग्रायणारोधकारिणां नरकगमनञ्चाम्नातम्—
"अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्"–इति।
यमलोकात् पापलोकेषु पतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२, ५, ६४—
"अथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः"–इति।
लुप्तशाखीयमन्त्रश्चैकः प्रदर्शितोऽत्र यास्केन (१, ३. ६.)—

"हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते
सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान्।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-
र्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम"–इति।

'एके' याज्ञिनः 'हविर्भिः' अग्नौ हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्यकर्मानुष्ठानमात्रैः 'इतः' अस्माल्लोकात् 'स्वः' स्वर्गं सूर्यलोकं (ब्रह्मलोकं) 'सचन्ते' गच्छन्ति ; 'एके' यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ 'सवनेषु' प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयनामकेषु 'सोमान् सुन्वन्तः', 'इतः स्वः (चन्द्रलोकं) सचन्ते' इत्येव; 'उत' अपि 'दक्षिणाभिः' दाक्षिण्यैः 'शचीः' कर्माणि 'मदन्तः' कुर्वन्तः, 'इतः' 'स्वः' इम मेव भूलोकं 'सचन्ते' पुनरावर्त्तन्ते। 'नेत्' नेवं चेत्, 'जिह्मायन्त्यः' जिह्मायन्तः, पापानुष्ठानं कुर्वन्तो 'नरकम् पताम' इति जानीयुरिति। तदेव मन्माकं चतुर्थो गतिरत्र निरूपितेति सुव्यक्तम्।

"नरकं, न्यरकं नीचैर्गमनम्, नास्मिन् रमणं स्थान मल्प मप्यस्तीति वा"–इति "पापः पाता पेयानाम्, पापत्यमानो वा, अवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात्"–इति च नि० १. २. ६५. १. २.। "नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां ज्योतिषांप्रणयः ०—०क मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धम्, प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत।"
"न वा अमुं अम्मुपे किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १, १८,) न

-वा श्रमं गतवते (‘किञ्चन श्रकम्’) किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति”–इति (२. ४. २.)। “न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति”–इति च शत० ब्रा० ८. ४. १. २४। तदेवं यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गगमनम्, तथैव पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनम्॥

अथ यथा पूर्वं (६७ पृ०) सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम्, इह च कुमेरोर्निरयत्वम् (२१७पृ०), तथैवाद्यतनार्यावर्त्तस्यास्य पश्चिमोत्तर-भूभागस्य काश्मीरादेः रमणत्वं, ततोऽप्युत्तरस्य हिमवत्पृष्ठस्य-मानससरोवरप्रदेशादेरजेयत्वादिकं ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुरुप्रदेशस्य च स्वर्गत्वञ्चाहुः पौराणिकाः ; अथार्यावर्त्तपादतलरूपस्याग्नेय्यां दिशि स्थितस्यातएव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नरकत्वम्, तत्प्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वञ्चेति।

तदत्र मानससरोवरादिप्रशंसाकथा त्विह पूर्वमेव वर्णिता (४१, ६७—६८पृ०), रमणनामत एव च तत्प्रदेशस्य रमणीयत्वेन स्वर्गतुल्यत्वं ख्यापितं भवति (महा० भी० प० १०८. ६६.), सुमेरुसन्निहितस्योत्तरकुरुनाममहाभूभागस्य (शान्तिपित्रवर्गप्रभृति सुधीर्यान्तस्य) च पुण्यलोकत्वेन महाप्रशंसा कृता यथा—

“अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम्।
उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाप्यमरावतीम्।”–इति,
“नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय।
स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुपूत्तरेषु”

–इति च महा० अनु० प० ५४. १६, ५७. ३३। एवम्—
“मुरश्च नरकश्चैव शास्ति यो यवनाधिपः भगदत्तो नरकराट्”–इति (महा० स० प० १४. १५.) प्राग्ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च।

अत्र चार्यावर्त्ते गङ्गादिनिम्नगाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते अत्रत्योत्तरप्रदेशाना मुच्चैष्ट्वम्, ब्रह्मपुत्रसङ्गमादिस्थानाना मतिनीचैष्ट्वञ्च ; आयुराकृतिप्रकृतिबलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते कुरुपाञ्चालादीनां देवत्वं वाङ्गोत्कलाङ्गादीना मतथात्व मिति ।

तत्वतस्तु यथास्यां पृथिव्या मेवान्तरिक्षस्थितिर्द्युस्थितिश्चोपलभ्यते, यथा चास्मच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिपतिदेवाना मग्निवाय्वादित्याना मस्ति विद्यमानतेति त्रिलोकीत्व मस्य पां वक्तुं युज्यते, एव मेव भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणा मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वादस्ति स्वर्गत्व मपि, परं तत्राप्यधममध्यमोत्तमभेदो मन्तव्यः ; तथा च सूर्यलोकान्तर्ब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः । तदेतदप्याम्नातम्—

"अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।
तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥
तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते ।
तस्मिन् यद् यक्ष मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः"
—इति अथ० सं० १०, २, ३१, ३२, ।

स एषः स्वर्गो दुरारोहः । तथाम्नात मिहैव— "स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्"—इति (४, २, ६,) । यागादिसाधन मन्तरा न कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति भावः । आम्नायते चैतत्— "स्वर्ग एव तल्लोकं यजमानं गमयति"—इति.(४, १, ४,) । एवञ्च स्वर्जिगमिषूणां सौरलोकाद्यन्यतमे स्वर्गे प्रवेशसामर्थ्योपपादन मेवाग्निष्टोमादिफलम्, तदुपदेश एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति शम् ॥

अथेद मैतरेयालोचन मुपसंहरन्तः किञ्चिदद्दामः । ऐतरेय मालोचयितुं प्रवृत्तैरस्माभिः प्रसङ्गतो बहव एव वैदिकविषयाः समालोचिताः । तदवाप्यतनसमाजविरुद्धा अपि लिखिताः

स्युः केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविजृम्भिता अध्यवसायभाविनः सम्भ्रमाः स्युः केचन ; एवमादिषु 'विद्वांसो वै देवाः'–'सत्यसंहिता वै देवाः'–इत्यादिश्रुत्यर्थानुगता देवा एव भवन्तु नः शरणम्। इहोक्तेभ्योऽन्येऽपि सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तेष्वेते विशेषतोऽधिगन्तव्या वेदसत्यार्थजिज्ञासुभिर्यथा—

(१) यथा वेदे लेट्लकारस्य प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः ; तथैव अतीतानागतवर्त्तमानकालबोधका लङ्लुङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति छान्दसाः, न च ते व्यत्ययत्वेन स्वीकार्याः। तथा च यत्र यत्र लङ्-लुङ्-लिटां मन्त्रतमस्य प्रयोगः श्रुतः, तत्र सर्वत्रैव सार्वकालिकोऽर्थो बोध्यो भवति प्रायः। अत एव "व्यत्ययो बहुलम्" –इत्यादि (३. १. ८५.) सूत्रजातं विदधतापि भगवता पाणिनिना सूत्रितम्— "छन्दसि लङ्लुङ्लिटः"–इति (३. ४. ६.)। एवञ्च "यथापूर्वं मकल्पयत् (१०. १९०. १—३.)"–इत्येतस्य 'यथा-पूर्वम्' पूर्ववदेव 'अकल्पयत्' सदैव कल्पयतीत्येवार्थो मन्तव्यः। एवं हि यथा ह्यः सूर्य उदेत्, यथा चाद्य उदेति, तथैव श्वश्च उदेष्यतीतिवत् सदैवैकरूपया सृष्टिक्रियया भवितव्य मिति तन्मन्त्राशयः। एवमेवैवमादिषु सर्वत्रैव लङ्लुङ्लिटां सार्वकालिकोऽर्थो वेदितव्यः॥

(२) सृष्टिकथा तु ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव बहुधा श्रुता। तत्सर्वं नैव कल्पनामूलकं किञ्चिद्विज्ञानज्ञापकं तत्तत्प्रकरणगतोपदेशसाध्याश्च ; यथा पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बह्वा एव एकदेश्युक्तयस्तथेति। अत एवोक्तं निरुक्तकारैः "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"–इति (७. ७. २.)। तदिदं मार्याभ्याम्नाये विस्पष्ट माम्नातम् (१. १६४. ४.)—

"को ददर्श प्रथमं जायमान मस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्त्ति ।
भूम्या असुरसृगात्मा क्वस्वित् को विद्वांस मुपगात् प्रष्टु मेतत्"—इति ॥

(३) कलिरेवाद्यं युगं, द्वापरं द्वितीयं, त्रेता तृतीयं, कृतं नाम चतुर्थम्। क्रमोन्नतितः सम्पद्यन्ते इमानि चत्वारि युगानि। तदत्र द्वापरत्रेतयोः द्वित्रिपदयोः क्रमश्रुतिरपि मानम्। श्रुतञ्चेद-मत्रैवैतरेयके "कलिः शयानो भवति"—इत्यादि (१०२पृ०)। अवनतिश्चापि एव मेव भवितव्या; चक्रनेमिभ्रमणन्यायात्। तथा च कृतादेकपादावनतः काल उच्यते त्रेतेति, ततो द्विपादावनतो द्वापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव कलियुग मिति। पुनरेकपादा-द्युन्नत्या द्वापरादीनि युगानि भवन्तीत्येव मेव सदैवावर्त्तन्ते युगानि। एवां चतुर्णा-मेव युगानां समुदयकालपरिमाणं दशसहस्र मित्येव। तत्र सहस्राब्दमितं कलियुगम्, द्विसहस्राब्दपरिमितं द्वापरम्, त्रिसहस्राब्दमितं त्रेतानाम, चतुःसहस्राब्दमितं कृतयुग मिति। तदेतदाथर्वणिकाः समामनन्ति (८. १. २१.)—

"शतं तेऽयुतं हायनान् द्वे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्मः।
इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेऽनुमन्यन्ता महृणीयमाणाः।"—इति।

मनूक्तौ सन्ध्यासन्ध्यांशावपि सहस्राद्यब्दान्तर्गतावेव। न हि पृष्ठि दण्डात्मकस्याहोरात्रस्य सन्ध्याकालः सन्ध्यांशकालो वा ततोऽति-रिक्तः परिगण्यते। एवं मनुव्याख्याने कुल्लूकभट्टाद्युक्त-देविकाब्द-स्वीकारोऽपि न विचारसहः; तत्र सैवत्रैव मानुषाब्द मनुष्यत्वेव विधिविधानप्रतीतेः, इह हि तथैव व्यवहारोपपत्तेरेति शम् ॥

कालीकोठा। सं० १९६२। ई० १९०५।	श्रावणस्य. श्रीसत्यव्रतशर्म्मा। ('सामश्रमी', सामगाचार्य्यः)